

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

IX

**ВИЗВОЛЬНИЙ
ШЛЯХ**

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

**LIBERATION
PATH**

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine
Published monthly by

Ukrainian Publishers Ltd.

№ 9 (167), September, 1961, Vol. XIV.

Редагує Колегія

Редактор Літературного Відділу

Проф. д-р В. Державин

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація:

237, Liverpool Road, London, N 1. Tel.: NORth 1828

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1961 РІК

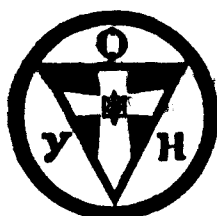
Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	2 ф. 15 ш.	1 ф. 8 ш.	15 ш.	5 ш.
Австрія ..	100 ш.	55 ш.	30 ш.	10 ш.
Аргентина	200 пезів	105 пезів	55 пезів	20 пезів
Бельгія ..	275 б. фр.	138 б. фр.	75 б. фр.	25 б. фр.
В.Британія	2 ф. 4 ш.	1 ф. 2 ш.	12 ш.	4 ш.
Канада ..	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Німеччина	20 н. м.	10 н. м.	5 н. м.	1.75 н. м.
Парагвай .	240 гуар.	120 гуар.	60 гуар.	20 гуар.
США	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц	80 цент.
Франція ..	25 н. фр.	12.50 н. фр.	6.30 н. фр.	2.10 н. фр.
Швеція ...	28 кор.	14 кор.	7.50 кор.	2.50 кор.

В інших країнах — у переліченні на валюту даної держави

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Printed by Ukrainian Publishers Ltd., 237, Liverpool Rd., London, N.1 Tel.: NOR 1828

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУ-
КОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 9/93 (167)

ВЕРЕСЕНЬ, 1961

Річник VIII (XIV)

Зміст IX-ої книжки

О. Д.: LINGUA IMPERII	877
Кн. І. Токаржевський-Карашевич: КОНСТИТУЦІЙНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (продовження, 5)	834
Сергій Жук: ЗОЛОТІ СКРИЖАЛІ	894
Проф. д-р Вадим Щербаківський: УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНІЧНИЙ ТИП (продовження, 4)	895
Михайло Б. Ждан: ПЕРШИЙ НАПАД ТАТАР НА УКРАЇНУ, події і проблеми (закінчення, 3)	902
Проф. Володимир Шаан: ЕТИЧНІ, СОЦІОЛОГІЧНІ І ПЕДАГО- ГІЧНІ ПОГЛЯДИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ	911
Проф. Михайло Мухин: З ЛИСТУВАННЯ ІВАНА ФРАНКА	920
Леонід Полтава: ТАРАС ШЕВЧЕНКО І УКРАЇНСЬКА ШКОЛА	927
Проф. Сергій Жук: СИНТЕТИЧНИЙ ПОРТРЕТ У СКУЛЬПТУРІ	931
Інж.-архітект Юрій Сласт'юн: АРТИСТ-МАЛЯР ІЛІЯ ШУЛЬГА	934
Курт Віцель: МЕЖОВИЙ КАМІНЬ (оповідання, перек. О. Д.)	949
Д-р Дмитро Куликовський: МЕДИТАЦІЯ ПРО ГАДЮК	952
Мгр Михайло Кушнір: ДЕРЖАВНА УСТАНОВА — А НЕ ХРИСТОВА ЦЕРКВА	963
С. М. Мечник: ТЕРОРИСТИЧНІ ОРГАНИ МОСКОВСЬКОГО ШЕРІЯЛІЗМУ (закінчення, 7)	972
— ПРОФЕСОР-ДОКТОР ЮРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ РУСОВ (за- мість вінка на могилу)	982
Д-р Ф. Мелешко: ЧИ СПРАВДІ СТАРИЙ ТАРАН ГОВОРИВ ПО- ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОМУ?	988
Поезії:	
о. Василь Прийма: ВЕЛИКОМУ КОБЗАРЕВІ УКРАЇНИ —	929.
● Лариса Мурович: МАТЕРЯМ ГЕРОІВ —	930; ДО ДОЛІ — 948.
● Андрій Леріт: НАДРОСЛЯ —	946. ● Петро Кізко: ДВА КРОКИ ЛИШИЛОСЬ... — 947. ● Р. Володимир: ОЛЬЖИЧЕВІ — 947.
● Григорій Кулеба: Я ШОВ У ЖИТТЯ —	948. ● Сергій Жук: МУЗА — 951. ● Вірші Політ'язни: ПРИЙДЕ ЩЕ ЧАС...; ЗАГИ- НУВ СЛІД — 962.
— Пожертви на Пресовий Фонд «Визвольного Шляху»	991

Передрук дозволений за поданням джерела
ВИДАЄ «УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА»
ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

...*"Library & Book Supply"*
1, Barren St.,
Glenroy 9., Victoria.

АВСТРІЯ

M. Petruszczak
Watzmannstr. B 4/Z. 2,
Salzburg-Aigen

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj,
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelen Kowal,
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

P. Szevchuk, Esq.
140, Bathurst St.,
Toronto, Ont.,

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy",
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГРАЙ:

I. Lytwynowych,
Casilla de Correo, 70.
Encarnation.

США:

H. Cebrij,
303 E. 8th. St.
New York 9, N. Y.

Чикаго і околиця:

Bohdan Kaszuba
2451 W. Rice Str.,
Chicago 22, Illinois.

Дітройт і околиця:

M. Fedyszyn,
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

ТУРЕЧЧИНА:

Sotnik Mikola Zabelle,
Istanbul,
Beyoglu Posta Kutusu 224.

ФРАНЦІЯ:

C.F.T.G.—Sect. Ukrainienne,
26, Rue de Montholon,
Paris 9 e.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 4 пів.

Всіх наших Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УССД!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТИТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИСДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ!

LINGUA IMPERII

Тоталітарна держава, яка придушує життя населення у всіх його ділянках, не вагається підпорядкувати своєму пануванню мову і твердою рукою сягає в саму її суть. Хто чув промови Гітлера і московсько-більшевицьких верховодів, або читає большевицьку пресу, той може пізнати мову диктаторів і їхніх політичних соратників. На тему опанування мови тоталітарним режимом існує досить багата література, з-поміж якої варто згадати книжку Віктора Клемперера: («Lingua Tertii Imperii» — «Мова Третього Райху»), видану 1947 р. у Берліні, та статті-розвідки Люца Макензена «Поділена Німеччина, поділена мова?» («Університас», зошит 8, Штутгарт 1960) і Ганнеса Медера — «Мова в тоталітарній державі» («Ное Цюрхер Цайтунг» ч. 95, 8.4. 1961).

Один з цих авторів — Г. Медер стверджує, що хто хоче повністю підкорити собі людей, той мусить запанувати над мовою населення і зробити з цього чинника вільного порозуміння між людьми інструмент тотального володіння. При цьому треба зазначити, що в тоталітарних імперіях, складених з поневолених країн, як, наприклад, московський СРСР, підкорення людности з допомогою мови йде двома паралельними шляхами — через накинення підбитій країні мови окупанта (в нашому випадку: московської), вже пристосованої до режиму, і через підкорення мови країни вимогам тоталітарного ладу.

Опанування мови диктаторським режимом виникає в наслідок створення «партійної мови», яка придатна до з'ясування ідеології; в наслідок уніфікування (гляйхшальтування) преси та контролю живого слова, врешті в наслідок виховання, починаючи від дитячих садків аж до професійних шкіл. Всі ці засоби ведуть водночас до спрощення і збідніння даної мови. В. Клемперер яскраво змалював це прикладом з мови німецьких нацистів:

«ЛТІ злиденна. Її вбогість принципова і здається, немов би вона склала обітницю добровільного убожества. «Майн Кампф», біблія націонал-соціалізму, почав виходити в 1925 р. і його мова зафіксована в головних рисах. Коли ж 1933 р. партія прийшла до влади, ця мова з партійної стала народною, себто, вона підкорила собі всі ділянки: політику, судівництво, господарство, мистецтво, науку, школи, спорт, родинне життя, дитячі садки й дитячі ясла». Далі Клемперер каже, що німецька мова після 1933 року втратила все своє багатство; на місце його прийшла вбогість уніформованого невільництва — головна притаманність «мови Третього Райху».

З докладністю найкраще організованої тиранії нацистський режим подбав про те, щоб вчення націонал-соціалізму залишилося «правовірним» у найменших дрібницях, тим самим і в своїй мові. Везоглядне панування, що проявилось в законах мови невеликої групи людей, або однієї людини — Гітлера, поширилося на звесь обсяг німецької мови, з тим більшою ефективністю, що «лінгва терції імперії» не знала різниці

між словом і письмом. Навіть більше, все в цій мові було промовою, мусіло бути зверненням, закликком, підступуванням. Між промовами і статтями міністра пропаганди не було ніякої стилістичної різниці, тому його статті можна було так легко декламувати. Декламувати — означає дослівно: гучно виголошувати, ще точніше: викрикувати. Отже, стиль, що зобов'язував усіх, мусів бути стилем верескливого агітатора.

І в цьому — твердить Г. Медер — лежала вбогість мови Третього Райху. Вона була вбогою не тільки з того приводу, що кожний мусів користуватися тим самим зразком, а передусім і тому, що ця мова через своє добровільне обмеження висвітлювала тільки одну сторінку людської істоти. Кожна мова, яка має змогу виявлятися у вільній активності, служить усім людським потребам, вона служить розумові й почуттям, є повідомленням і розмовою, монологом і молитвою, проханням, наказом і закликанням. «Мова тоталітарної імперії» служить тільки закликанню. До якої приватної чи публічної ділянки не належала б тема — ні, це фальшиве твердження, бо імперська мова диктаторів не знає жодної різниці між приватною і публічною ділянкою! — все є промовою і все є гласністю. «Ти ніщо, твій народ — усе!» — звучить одне з гасел мови тоталітаристів. Себто, ти ніколи не сам-на-сам з собою, з своїми, ти завжди стоїш перед своїм народом!

Таку ж уніформованість і вбогість виявляє мова большевизму, комунізму. У промовах, газетах, журналах, літературних творах — скрізь ми знаходимо ту саму одноманітну, казенну мову.

За поглядом Г. Медера лихо не тільки в тотальній цензурі й регламентації мови народу під чоботом тоталітарного режиму, а також у тому, що в цієї цензури знаходить ласку тільки партійна мова, себто мова, яка пройшла процес ідеологізування, а тим самим зазнала важкого удару в самі мовні основи. Ідеологізування мови — за націонал-соціалізму й комунізму — починається перекрученням понять. Ось приклад з большевицької зони Німеччини:

Влітку 1958 р. в Східній Німеччині засуджено на кару важкої тюрми групу «свідків Єгови», при чому найдивнішим був мотив засуду: членам цієї найпацифістичнішої з усіх релігійних сект закинули, нібито вони є «паліями війни»! Яким чином? На підставі вчення Леніна про «справедливі» й «несправедливі» війни!

За твердженням Леніна, «справедлива» війна — це оборонна війна соціалістичного табору проти капіталістичних напасників; «несправедливою» війною очевидно є війна капіталізму проти соціалістичних держав. Якщо, отже, такі пацифісти, як «свідки Єгови» не хочуть брати участі в підготовці «справедливої» війни (Східної Німеччини), то цим самим вони посередньо (через послаблення «соціалістичних збройних сил») допомагають напасникам — капіталістам й імперіялістам, а через це згадані «свідки Єгови» є — воєнними паліями!

Цей приклад характеристичний для комуністичної методи перекручування понять. Ця система й цей спосіб думання є саме широко відомою московсько-большевицькою діалектикою. Для доказу, яким чином большевики поширюють серед народу цей хитрий діалектичний спосіб думання, Г. Медер приводить цікавий уривок із статті берлінського

щомісячного журналу «Спорт і техніка» (липень, 1958 р.) під заголовком: «Рушниця і діалектика». У згаданій статті написано:

«Одного разу я був свідком жвавої суперечки: у дискусії про висліди засідання політичного дорадчого комітету Варшавського Пакту деякі товариші гаряче сперечались над тим, чи правильне наше постійне твердження, що рушниця рушниці не рівна? Дехто погодився, але знайшлися товариші, які заявили, що не погоджуються з такою нелогічною думкою. Їхнім головним аргументом було твердження, що рушниця у нас так само, як там (себто, в Західній Німеччині, — прим. наша), є ручною зброєю, її складові частини зроблені тут, як і там, з металу і дерева, і що обидві призначені для стрільняння. Проти цього формально логічного думання боролися завзято інші товариші, доводячи, що рушниця все таки не є рушницею, бо врешті йде про те, в чиїх руках ця рушниця знаходиться і в ім'я чого та в чиїх інтересах з неї стріляють...»

Врешті дискусанти погодилися: «Мені здається, що ми боремося — і цілком правильно — з усім запалом проти зловживання молоддю в Західній Німеччині, яку боннські реваншисти вже третій раз на протязі півсторіччя думають погнати на гарматне м'ясо за шкурні інтереси 300 мільйонерів. Але водночас ми горді з того, що наше товариство для спорту й техніки через парамілітарний вишкіл нашої молоді і з допомогою марксистсько-ленінської воєнної доктрини співпрацює з великим гуманітарним ділом для забезпечення миру людям».

Тут вчення Леніна про «справедливу» й «несправедливу» війну веде до вчення про «справедливу» й «несправедливу» рушницю. Рушниця рушниці не рівна, війна війні не рівна, мир мирові не рівний. Але партія не задовольняється тим, щоб тільки показати діалектичний спосіб думання на окремих прикладах. Вона веде загальну боротьбу з т. зв. формальною логікою і до цієї боротьби втягає школу.

Г. Медер подає характеристичний приклад. Учні вищих клас десятирічок у східній зоні Німеччини вчать з підручника москаля В. М. Богуславського «Вправи до логіки», виданого 1954 р. німецькою мовою. В книзі є подана за стародавньою традицією, взятою від Аристотеля, наука про поняття, логічні тези й висновки. Четверта вправа цього підручника займається поширенням і обмеженням понять. Учень повинен так упорядкувати список понять, поданих у довільному порядку, щоб виникла колонка родових понять і видів, вниз спеціальніша, вгору загальніша, наприклад:

Посівна рослина	організм
збіжжя	тварина
пшениця	хребець
озима пшениця	ссавець.

Проти цього прикладу не можна мати ніяких застережень. Але в цій самій вправі приходить ще й такий приклад:

Той, що належить до класового суспільства:
експлуататор
капіталіст
Генрі Форд.

Подібною є і п'ята вправа. Тут учень повинен контролювати, чи співвідношення родових понять і видів згоджується. Між іншим, подано такий приклад:

Звірства імперіялістів,

звірства американської солдатеки в Кореї.

Суттєве в цих прикладах не те, що вони підбрані тенденційно, а знищення логіки, яке виникає з цієї методи. Правда, поняття «хребець» вміщується в понятті «савець», так само і поняття «збіжжя» в понятті «пшениця», але поняття «капіталіст» у понятті «Генрі Форд» — ніяк. Зіставлення цих різнорідних прикладів дає дві великі помилки:

1) Створюється враження, неначе немає ніякої різниці між природничо-науковим і гуманітарно-науковим (у цьому випадку націонал-економічним) і політичним творенням понять;

2) Здається, немов поняття — щось цілком об'єктивне, відокремлене від думаючих людей.

В дійсності кожне поняття перспективне, себто, прив'язане до настанови (погляду). Чи можна Г. Форда окреслювати капіталістом, або капіталіста експлуататором, залежить від того, як ми визначаємо поняття капіталіста й поняття експлуататора, що, як відомо, робиться дуже різними способами; не кажучи вже про те, що питання, чи Г. Форда визначати як капіталіста й експлуататора — зовсім не логічне, а фактичне.

Як бачимо, логіка мусіла бути знищена, щоб на троні засіла большевицька діалектика. Але, якщо ми вилуцимо діалектику з її оманного лущиння, побачимо її справжню суть. Це нова форма стародавньої софістики. Те, чого доконували стародавні софісти — з допомогою мови — як вони нахвалялися! — а саме: зробити «слабшу річ сильнішою», цього досягають большевицькі кацики наших часів своєю діалектикою.

Знищення логіки — поважна справа. Якщо рушниця рушниці не рівна, а мир мирові, то люди втрачають довіря до мови і до себе самих. Вони починають боятися слова, бо воно перекручується їм в устах і може бути вжите проти них, як зброя. В цьому випадку люди стануть у глибині своєї душі з відчаю ненавидіти розмову, себто будуть самотними, чи радше, покинутими істотами. А саме такі боязливі самітники, що потрапили у відчай, найлегше потрапляють у тоталітарну неволю.

Треба згадати теж, що стиль мови в тоталітарній державі відзначається високоступневою абстрактністю та нахилом до пасивного знеосібленого вислову. Вистачить почитати промови большевицьких партійних можновладців (менші взоруються на більших), щоб мати образ цієї сірої, збіднілої мови з претензіями на глибоко інтелектуальну («продуману», як залюбки кажуть у нас!), статичну.

Інтелектуалізм і знеосіблення стилю мови в тоталітарній державі мають свої причини. Інтелектуалізм сам собою пов'язаний з ідеологічним вишколом, з спекулятивно-абстрактним діалектичним способом думання. Але й знеосіблений характер стилю коріниться в ідеології. Якщо з промовою виступає така людина, як скажімо, Козлов, то говорить не він, тільки партія. Тому можна зрозуміти поширений у большевицькому світі комічний звичай, що партійний функціонер, який щойно закінчив свою промову, сходить з трибуни для промовців і плече в долоні разом

із слухачами. Він спокійно може «апльодувати», бо це ж не він говорив, а через нього дався чути «голос партії, дух історії».

Дальшою підставою інтелектуалізму й знеосіблення мови в царстві диктаторів є претенсія на науковість, яка підносить партійне вчення. За комуністичним твердженням, марксизм-ленінізм є наукою. Не даром хтось з московських партійних головачів сказав, що кожна наука має в собі стільки науковости, скільки в ній міститься марксизму-ленінізму.

Головною притаманністю комуністичної функціонерської мови є те, що вона постійно коливається, як годинниковий маятник, поміж абстрактною сповидною об'єктивністю і раптово вибухаючою, брутальною афектованістю. Пригадаймо лише такі «квіточки» большевицьких промов: «Факт успішної побудови соціалізму в нашій країні й переходу до комунізму виявляє також, що пережиткам старого капіталістичного ладу завдано остаточного удару й раз назавжди знищено їх з коренем. Наша боротьба за побудову комунізму потрясає підвалинами монопольного капіталізму Заходу...»

У нормальній людській мові існує різниця між позитивним, нейтральним і негативним поняттями, наприклад: розсудливий (позитивне поняття), обережний (нейтральне), боязливий (негативне). Крім цього маємо також цілу скалу вартостей. Наприклад, прикметник «недостатній» можна заступити цілою низкою варіантів в такому реченні: «Сільське господарство Аргентини через недостатню (невідповідну, невдалу, безвідповідальну, дурну, божевільну, ідіотичну й т. д.) зовнішню політику потрапило в важке становище». Натомість у большевицькій мові діється цілком інше. При цьому насуваються такі ствердження:

Мова в тоталітарній державі переповнена, за кошт нейтральних, оцінними виразами; мову комунізму переважують такі зневажливі слова: буржуазний, капіталістичний, реакційний, імперіалістичний, колонізаторський і т. п. Поняттям усього доброго є єдине слівце — «комуністичний».

У «мові імперії» майже нема ступенювання. Стиль тоталітаристських мов виявляється в постійному «фортіссімо», все або добре, або зле, біле або чорне. («Щоб цілий світ надвоє розколоть: на так і ні, на біле і червоне...» М. Рильський). На місце природної багатогранності оцінок приходить нерухомий дуалізм, жакливо спрощене «або-або», що зневолює багатство дійсності. Оцінки, які існують в мовах країн, де панує тоталітарна диктатура, не індивідуальні, а збірні, колективні. Індивідуум не переживає їх спонтанно, а йому нав'язують їх через сугестію. Наприклад, почуття суті, яку повинно мати слово «патріотизм», у большевицьких школах з'ясовують учням так:

«Демократичний патріотизм, себто любов до свого народу — це гордість з досягнень власного народу, які служили й служать прогресові всього людства. Демократичний патріотизм містить у собі також погорду й ненависть до всіх реакційних традицій і прагнень власного народу, а також ненависть і бажання боротьби проти всіх ворогів прогресу. Демократичний патріотизм — це дружба з усіма миролюбними народами, передусім з великим російським народом, а також готовість брати активну участь у праці на благо батьківщини й у боротьбі проти всіх ворогів миру».

Отже, нападові тотального панування на абстрактну сторінку мови відповідає другий — мабуть ще небезпечніший — напад на зміст почут-

тів і систему вартостей мови. Наслідками вимог тотальної партійності думання є переважання мови одиницями висловами та «чорно-біле малярство». Колективне маніпулювання вартостями виявляє, що тоталісти заповзялися відібрати повністю від мови почуття та досвід одиниці і зробити цю мову чистим інструментом чаклунства.

Обидва елементи стилю комуністичної мови: знеосіблений інтелектуалізм і переважання афектовності докладно відповідають східньому, ми б сказали, московському, поняттю пропаганди й агітації. Інтелектуальний стиль є стилем пропаганди (ідеологічний вишкіл і «місія»); насичені афектовністю образи служать агітації, обробці мас. Здається, інтелектуально-абстрактна партійна «китайщина» мови є притаманністю тільки московсько-большевицького комунізму; німецький націонал-соціалізм не мав такої продуманої і вигаданої ідеології. У «мові Третього Райху» панувала мова агітації.

Але якщо йде про агітацію, то вона притаманна як для комунізму, так і для націонал-соціалізму. Обидва вони плекали і плекають переписану афектами мову, яка не знає меж у самохвальбі і — з другого боку — в ганьбленні противника й наклепах на нього. Гітлер любив називати своїх опонентів «баранячими головами, нулями, злочинцями й божевільними», Хрущов теж не цурається подібних, ще соковитіших висловів.

В дальшому, до цієї мови належать незліченні перебільшування і суперлятиви, порівняння, врешті безсовісні, нікчемні прикрашування, як наприклад, за гітлерівських часів слово «betreuen» (піклуватися), що насправді означало (головним чином у німецьких концентраційних таборах) — знищувати, розстрілювати.

І ще один приклад впливу й дії тоталістського панування на мову: вживання особового займенника. Коли большевицький можновладець говорить: «Найважливішою передумовою найбільшого зміцнення робітничо-селянської влади є даліше скріплення керівництва держави з допомогою робітничої кляси і її партії» — то зразу видно, що цей вельможа має на думці: панування держави (партії) повинно бути зміцнене.

Однак неясним залишається при цьому одне: хто при цьому є відповідально діючим чинником? Робітничка кляса? Але ж вона, як цілість, не може зміцнювати державу. Партія? Правда, вона може це робити, але хто є партією? Хрущов, чи Мікоян, чи Шелепін? Всі вони є тільки «голосами» партії. Партія стоїть понад ними, а понад нею врешті є тільки знеосіблений «історичний закон».

Знеосіблений стиль большевицького партійця яскраво підкреслює ту прихованість, яку бачимо в тоталітарній державі комуністичного зразка. Власне кажучи, не можна знати, хто діє або відповідає, бо співвідношення індивідуума до його власної дії неясне, приховане. Вже з моментом дії зникає індивідуальна причетність, а на її місце вириває колективне значення. Це діється навіть у тому випадку, коли якийсь високий партієць висловлюється нібито цілком приватно, особисто. У відомому писанні Сталіна про «Марксизм і мовні питання» читаємо, що московський диктатор виступив з цією темою ніби тому, що до нього «звернулася група молодших товаришів з проханням» висловити свою думку

в цьому питанні. Сталін «скромно» підкреслив, що він не лінгвіст, але щодо марксизму в лінгвістиці та інших суспільних науках він компетентний й тому погодився дати відповідь.

Середній західній читач міг би прийняти цей прямодушний вступ сталінського писання за добру монету і вважати його вільною дискусією над теорією мови. Але хто бодай трохи познайомився з розвитком більшовицької ідеології і політики, той знає, що слова Сталіна не мають нічого спільного з питаннями мови чи лінгвістикою. Сповідно прямодушне «я», що вжив Сталін було великим обманом. Тут говорить не людина, яка висловлює свою особисту думку. Коли Сталін, а тепер Хрущов, говорить «я», то це є «голос партії і історії». І горе тому, хто наважився б протиставити свій особистий погляд, своє індивідуальне «я» цьому понадособовому й знеособленому «Я»! Такий сміливець швидко пізнав би смертельну силу цього понад-Я. Бо тут не йде про висловлення власного погляду, а про проголошення нової догми, яка створює нових «святих» і нових «еретиків». І ніхто не знає, скільки людей загинуло чи загине за приводу цієї «догми»!

Коли ж Гітлер говорив про себе «я», то менш-більш цим способом: «Хочу мати могутню, владну, безстрашну молодь. З її очей мусить визирати свободний, прекрасний хижак. Хочу, щоб моя молодь була міцна й гарна. Накажу виховати її тілесними вправами... Таким чином я викоріню тисячорічну людську domestікацію. Маю перед собою чистий, шляхетний природний матеріал. І можу з нього творити щось нове...» (Герман Гершінг: «Розмови з Гітлером», Цюрих—Нью-Йорк, 1940).

Це гітлерівське «я» теж не є індивідуальне, хоч має всі ознаки персонального. Це безмежно роздуте «я» охопленою манією великості людини, яка повністю затратила відчуття межі поміж індивідуумом і індивідуальними можливостями відповідальності. Натомість московсько-більшовицьке «я» виявляє більше шизофренії. Та для обох спільним є те, що вони усувають різницю поміж особою і соціальним завданням, поміж індивідуумом і колективом, при чому гітлерівське «я» роздувається в демонічне, а московсько-більшовицьке «я» — в демонізуючий колектив. При цьому діє ще діалектика: «я» не рівне «я».

*

Резюмуючи досі сказане, треба ствердити, що мова в країні тотального режиму зазнає важких утисків. З одного боку вона знецінюється: бідніє через уніфікування (глайхшальтування), її поняття втрачають вартість і стійкість, вона стає в основі партійною мовою, зниженою до звичайного інструменту пропаганди й агітації, або замирає серед формул і втрачає всяке індивідуальне життя. Ця мова стає жорстокою і фанатичною, непевною і небезпечною. Таке знецінення зростає впарі з впливом і могутністю партії.

З другого боку, проти цього знецінення виринає переоцінення мови. Воно виявляється в помилці більшовиків, немов би мовними формами можна повністю опанувати абсолютну правду. Тоталітаристам здається, що вони можуть з допомогою слова досягнути конкретні речі, з допомогою ідеології — заволодіти історією.

О. Д.

Кв. І. ТОКАРЖЕВСЬКИЙ-КАРАШЕВИЧ

КОНСТИТУЦІЙНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(Продовження, 5)

VIII. КНЯЖИЙ ДВІР

В середніх віках уся центральна виконавча влада, все управління державою — скупчувались на князівському дворі. На князівському дворі зосереджувалися всі найвищі органи влади, які ми тепер звемо міністерствами, найвищими штабами, судами і офіціями, і які разом з державними сполучали низку приватно-правних функцій.

В середніх віках так було по цілій Європі — всюди, де влада була монархічною, де особа князя була центром усієї державно-правної концепції, де династія була оточена особливою, певною мірою містичною повагою, майже культом. Це в нас було зовсім так, як у німецькій »pfalz«, італійських »palatium«, »aula«, або французькій »maison du roi« (»domus regis«).

Сполучення приватно-правного характеру з публічним в усіх дворських функціях довго триває, і, властиво, лише в цілком нових часах настає їх розділення.

Зрозуміле це тому, що майже всі публічні уряди й функції вийшли з цілком приватних, зв'язаних з собою князя, з його родиною, домом, майном і охороною останнього.

Найближче оточення князя і його найближчі слуги виконували при ньому такі обов'язки, які, хоч і були ніби виключно особистими, однак саме цим служили державі. Був урядовець, що мав зверхній нагляд над усім, що було потрібне для двору й дому князя, над порядком, який треба було зберігати на дворі князя. Був інший, що пильнував приміщення, де жив князь з родиною, т. зв. »княжих покоїв«; пильнував, хто, нащо і в яких обставинах міг туди входити, бо князь мусів мати час на державні справи. Був і такий, що завідував княжою канцелярією, писав князеві листи, печатав папери князівською печаткою. Був такий, що тримав лише варту, стеріг життя князя. Іншому урядовцеві було доручено стерегти княжої скарбниці; ще іншому — пильнувати судової діяльності князя, списувати судові протоколи, стежити за виконанням судових рішень і наказів. Нарешті, була чисто військова охорона — гвардія, а часом уся військова сила була призначена для пильнування безпеки і життя князя.

Так з'явилися у нас майже всі такі самі функції, як на Заході, і коли згадаємо ті, що були названі в літописі, то немає ніякої різниці з тими, що про них говорять тогочасні записи західних літописців.

Численні князівські тивуни дивно нагадують »missi dominici«, що спочатку серед середньовічних германців звалися »thüngini«, а потім — »comites« (»grafen«), що, зрештою, цілком відповідає нашим термінам — »дружнник«, »княжий муж«.

Найвищим на дворі князя, може, найвищим державним урядовцем був згаданий уже в розділі про військо «воєвода» — «*maior domus*», «*palatinus*», «*pfalzgraf*», «*maitre d'hotel*», «*de la cour*», «*maitre du palais*». Воєводами були навіть родичі князя, отже становище воєводи цілком виняткове і через те іноді тимчасове.

Княжим двором управляв і завідував «дворецький», або «тивун двірський», «огнишний». Це «*grand maitre de la cour*», «*hofmeister*», «*sénéchal*», «*darifer*», якого функції не тільки адміністративні, а й державно-репрезентативні й судові в межах двору й оточення князя. Як германський «тунгін», який мав лише судові обов'язки, перетворився в нас на «тивуна» з значно ширшими уповноваженнями — не знаємо, але знаємо, що слово «тивун» стає кількісно і кваліфікаційно узагальненим — немов синонімом урядовця.

Крім тивуна двірського, є «тивун конюший» — якийсь «*stallmeister*», «*grand écuier*», «*equette*», «*scudiere*», що завідує не тільки кінями, стайнями і стадами князя, а ймовірно, і всім тим, що в державі називалось «кіннозаводством». Був ще «тивун сільський», що не тільки управляв мастьками князя, як французький «*bailli*», а був і суддею для селян, а може, і тим, хто керував або мав нагляд над земельними справами, хліборобством, немов «староста» на окресленій території.

Окремо слід згадати функцію «печатника» (писаря), що цілком відповідає західній функції «*chancelier*», «*kanzler*», «*keeper of the seals*», яка — ймовірно — з особистого секретаря виросла до таких розмірів, що часто сполучала в собі контролю всіх дикастерій і головування над усіма офіціями.

До стисла двірських урядовців (дворян) належать «стольники», «чашники», «ключники», «гриді» чи «покоївці» або «огнищани». Вони завідували столом князя, постачанням взагалі, покоями, де князь жив, сховищами й запасами двору і держави. Їх функції, характер, у якому вони виявляються, бувши часто лише почесними (особливо «дворяни», «огнищани»), цілком тотожні з західноєвропейськими: «*pannetiers*», «*échansons*», «*gentilshommes de la chambre*», «*chambellans*», «*kammerherren*», «*kammerjunker*», до яких належали окремі галузі двірського, князівського особистого і, часто, державного управління.

«Мечники» і «гриді», як звернув на це увагу проф. Р. Лашенко (стор. 107), мали подібні й близькі обов'язки, судячи по значенню їх назв. Меч по-шведському називається «*gred*», а наше старе слово «гридниця» — двір, покій; це насуває думку, що як мечники, так і гриді були, ймовірно, «*leibwache*», «*gardes du corps*» (гвардія).

Окремо, і теж водночас державною і двірською, була функція «*staatsanwalt*», «*avocat général*» — «ябедників», яку ми можемо прирівняти до функції теперішніх прокурорів і судових возьних (рос. «судебный пристав»), а також постійних княжих адвокатів, слідчих суддів і судово-поліційних ексекюторів.

Коли ми говорили про «огнищан», як про певну категорію княжої дружини і двору, про тих «*gentilshommes de la chambre*» чи «*courtisans*» — то це для того, щоб раз назавжди вяснити велику помилку польського автора Равіти-Гавронського, який, на підставі суґестій російських

джерел, вважає «огнищан» за суцільну клясу, якихсь сільських виробників окремого типу, а назву їх виводить не то від посідання «дому», де було «огнище», не то від випалювання лісів і осідання на «огнищі», бо так робилося в давніх Архангельській, Вологодській, чи ще якісь іншіх російських губерніях.

Княже вогнище, при якому скупчувалася уся двірська людність, дало привід до того, що ті, яких не можна було назвати жодною окремою назвою по функції, яку вони мали на княжому дворі чи в державі — називались загальною назвою «огнищани», себто такі, яким було дозволено стати «hofffähig», що сідали при княжому огнищі. Найчастіше найпростіші речі є найбільш правдивими; тому нема чого ускладнювати це просте архангельськими чи вологодськими аргументами.

Що з огнищан виходили різні урядовці і відпоручники князя — це цілком зрозуміле, але це не причина для того, щоб групові назви, такі як «князівські дворяни», «огнищани», взагалі «княжі мужі», чи «дітські», чи «отроки» — мали означати функції, і то ще специфіковані, як, напр., хоче проф. Р. Лащенко, кажучи, що «дітські» чи «отроки» були для виконання різних доручень, зв'язаних з веденням суду при різних урядах (воевод, старост і т. п.).

Навіть «тивуни», коли їх стало багато, почали набирати узагальненого поняття «урядовець», а що вже казати про такі загальні речі по самому своєму характері, як бути людиною двірською, князівською, воєнною чи урядовою?

Чомусь проф. Р. Лащенко між «дітськими» і «отроками» робить таку різницю, мовляв, перші це боярські сини, а другі це невольні, і, як завжди, покликається на «непомильного» Сергієвіча (стор. 106). Мені здається, що цієї різниці не було; це синоніми, які вживались лише в різних місцях; на Сході їх звали «отроками», на Заході — «дітськими». Зрештою, перша назва вживається в літописі значно рідше ніж друга. Чи були вони всі або боярськими синами, або невольниками, це дуже важко сказати, але це має і дуже мале значення, бо коли з ласки князя ставали його «огнищанами», його «двірськими мужами», «дворянами», то напевне ставали вільними, зрівнювалися в правах з тими своїми товаришами по праці, які були з походження вільними.

Отже нема чого назви таких категорій, як «дворянин» («hofmann», «courtisan») плутати з назвами якихось окреслених функцій.

Однак тому, що — як уже сказано вище — всюди в середніх віках, і так само в нас, не було ще стисло демаркаційної лінії поміж функціями державними і функціями двірськими, або навіть приватно-службовими у відношенні до особи князя, його майна і справ, ми маємо знову, як і всюди на Заході, постійну інтерференцію різних офіцій і властей.

На Заході це тривало довгі віки: двірські (напочатку) урядовці, що завідували князівськими стайнями чи кінною охороною монарха, стають найвищими військовими командувачами удержавленої військової організації; маю тут на думці французьких «compétables», «maréchaux».

В Англії і Німеччині з таких же князівських двірських урядовців вийшов «feldmarschall» і став найвищим ступенем військової ієрархії.

Старовинний «pfalzgraf», який початково був лише суддею при королівському дворі, виключно для розглядання справ поміж двірськими

людьми і для судження злочинів, вчинених на самому дворі, має ще визначнішу еволюцію: він стає необхідним чинником вибору й інтронізації німецького цесаря, дідичним найвищим суддею для цілої держави (без його згоди жодні закони не дійсні), а врешті — головою окремої держави, яка виросла з його «рангових маєтностей», і одним з виборців німецького імператора.

Дуже подібно, але вже в нові часи і в різних країнах, еволюціонувало і міняло своє значення слово «гетьман», про що ми будемо говорити далі.

Єдине джерело для наших дослідів про нашу князівську київсько-галицьку державність — літописи — дає нам у цьому багато праці й дуже мало стислого матеріалу.

ІХ. КНЯЗЬ І ДРУЖИНА

Окреслення княжої дружини, як лише військової частини, не цілком точне, але, безумовно, має деякі підстави. Їх можна знайти в тому, що поскільки вся організація держави була передусім військова, сам князь і його оточення були військові, і військовій ділянці присвячувалося найбільше уваги, то, розуміється, і всі дружинники були військовими. Як товариші князя, вони були фактично його прибічною сторожею, вони були тим внутрішнім ядром, навкруги якого виростало все двірське урядове, державне тіло. Але звужування, або, радше, викривлювання поняття дружини, перетворення його на синонім війська — це одна з тих механічних сугестій російської науки, яких треба позбутись. Степан Смаль-Стоцький каже: «Лихо в тім, що українська наука на всі «притязання» російської науки або мовчить, або повторює безкритично всі її безпідставні тези, як нібито наукову правду». Розуміється, академік Смаль-Стоцький мав на думці щось важливіше, ніж добре розуміння слова «дружина», але слова його можна цілком застосувати і тут.

Утотожнювання дружини з військом — це філологічний механізм перенесення сучасного російського розуміння дружини, як синоніму французького слова «*équipe*», передусім у військового розумінні, на історичну річ — дружину княжих часів.

Українська дружина наших княжих часів — це те, що на Заході називалось «*comitatus*», «*gefolgschaft*», в староримській термінології — «*comites Augusti*», це було те, що Гінкмар Реймський (882 р.) називає князівськими «*antrustiones*», які обіцяли князеві під присягою «*trustem et fidelitatem*» і рекрутувалися з його прямих васалів та фактичних товаришів, що ставали також васалами, одержуючи надання і привілеї.

Дружина — це найперше оточення князя; до дружини належать і двірські бояри, і всі княжі мужи («*ministeriales*»), всі огнищани, словом, усе те, що могло, на думку російського вченого Преснякова, скласти з князем приватно-правний союз.

А коли говориться про інші, чи великокнязівські чи князівські дружини, то так само мається на увазі оточення якогось видатного полководця чи магната.

Склад князівської дружини, напочатку дуже різноманітний, помалу стає більш українським. Судячи по назвах, які згадуються в літописі,

князівські дружинники — це різні чужоземці: Свенельд, Чудин, Козарин, Ольгер, або Володислав Лях. Старі дружинники, бояри — («comtes», «magnats», «grands») були не тільки вояками, а й радниками, урядовцями і вільними землевласниками (землянами).

При поступовому удержавненні України, при збиранні розпорошених племен під владу Києва, при перших наших князях — Олегові, Ігореві, Святославові, Володимирові та його синах — роля князівської дружини визначається як дуже важлива. Це фактичне завойовування і ставання династії наших князів на чолі цілого краю і різноплемінного народу, висунуло дружину як безпосередньо зацікавлений чинник. Князь був у першу чергу вождем свого найближчого оточення, своєї дружини, ділитися користями проведеного в його імені завоювання з своєю дружиною.

Дружина підлягала постійним змінам, і з збільшенням українського елементу в княжій дружині перетворюється в усе більш слухняне знаряддя в руках князя. В княжій дружині, при його вогнищі, зустрічаються прийшли варяги з місцевими ліпшими людьми, при чому перші українізуються, а другі набирають північно-західніх форм.

В цю епоху постійних воєн, при щоденній необхідності захищати свій край від наїздів, князь, хоч-не-хоч, спирався на військові елементи, зовсім так само, як у французів, або за норманських завойовників в Англії й у французькій Нормандії.

Так само мусіло бути і в наших сусідів — балтицьких слов'ян, в Польщі і в Литві.

Варяги всюди захоплювали владу досить легко; однаке перебудова суспільства не робилась легко, бо місцеве населення мало свої власні старовинні початки державного і громадського життя, і в першу чергу треба було утворити притягаючі центри, нові осередки, які з'єднували б військову, дружинницьку системою з самоуправою земель.

Головним центром ставав, розуміється, двір князя, а в ньому — князівське «огнище» і княжа дружина «завойовників», складена, як сказано вище, переважно з лицарів, з людей військового життя. В Україні ці військові елементи дуже швидко перестають бути виключно варязькими, до них уже за Святослава включені місцеві дуже міцні відсотки. Як Рюрик на півночі Східної Європи, так потім його нащадки на Русі-Україні роздають своїм товаришам землі і будують городи. Олег володіє Києвом, Черніговом, Переяславом, Любачем, а поза Україною його владу визнають Новгород, Псков, Полоцьк і Ростов. Святий Володимир (988 р.) будує нові городи вздовж Десни, Остра, Трубежі, Сули і Стугни. Тоді виникають Васильків, Білгород. По цих «городах» він розміщував своїх боярів, старших дружинників, «нарочитих мужів», як воевод, а коли навкруги города виникло місто, він призначав туди своїх посадників, старостів, управителів (А. Bielowski, Monum. I, 667, 661). Те саме робив його син Ярослав (Полн. Собр. Русск. Летоп. I, 64, 65; Bielowski, Monumenta, I, 671).

Широко застосовується система «гарачу» — воєнних контрибуцій, — яка на сході Європи зберігається в ужитку до XVII-го стол., або й до XVIII-го. Мета князів і дружини — «воєнна здобич», що є їх головним джерелом прибутку. Вони дуже задоволені, коли цю здобич можна діста-

ти без війни («Полн. Собран. Русск. Лет.», I, 588). Мета воєнних походів — не так здобування нових територій, як лицарський подвиг і «держані» «дані». В 944 році Ігор з дружиною задовольняється грецькою контрибуцією, але дружинники нарікають на свого князя і прохають не тримати їх довго безчинними. Так було, ймовірно, коли дружинники Ігоря згадують, що дружина Свенельда, його васала і воєводи, ліпше забезпечена ніж князівська (ПСРЛ, I, 596).

Хоч влада князя над дружинниками була «необмежена», бо в тих, певною мірою примітивних умовах вони були і під час війни, і під час миру на повному утриманні князя, влада ця, як випливає з того, що вже вище сказано, мала характер контрактний. Наприклад, коли Ігор складає угоду з царгородським імператором, то поруч князівських «послів» виступають і «гості» від «роду руського» (A. Bielowski, Monumenta, I, 589). Це — як гадають наші історики — немов якась «парламентарна» участь народу в державних справах, або лише участь «дружини», до якої, мабуть, належали ці «гості» — якісь торговельні магнати.

Дружина є тою резервою, з якої виходять княжі мужі, що займають усі відповідальні пости.

Коли якийсь воєвода висувався на чоло громадської спільноти і здобував собі значення, то князь узгоднював з ним рівновагу саме тому, що він не міг не бути його «дружинником», його товаришем, його графом. Так за часів Ігоря і Святослава виступає воєвода Свенельд, з яким князі наче ділять владу. Близьких відомостей про життя цього воєводи немає. Може їх було двоє того самого імені. Перший мав би бути близьким родичем чи адоптованим сином Рюрика, як і Аскольд, і батьком згаданого вже вище деревлянського князя Мествина, Мала (Мстича, Мшуга, Малка), а другий — його внуком. Отже і смерть Ігоря, подана в літописі, як помста за його гноблення деревлян, була б таким чином лише наслідком якоїсь княжої міжусобиці. Коли літопис згадує про болгарську виправу Святослава і договір з візантійським цісарем Іоаном Цимісхієм, то Свенельд виступає побіч князя, як єдиний воєвода («dux», «comes», «palatinus»).

Хоч здається, що Свенельд мав цілком виняткове становище (чи тому, що він був споріднений з князем, чи тому, що здобув собі якесь виняткове становище), однак треба гадати, що при кожному князеві була лише одна посада воєводи («палатина», як у Польщі й Угорщині).

Дружина князя була напевно нечисленна — у відношенні до всього населення і військового люду. Після св. Володимира і Ярослава вона рекрутується виключно з вищих верств суспільства, з того, що ми звикли називати шляхтою. Саме вона складала аристократію того часу, як було в усіх країнах, де княжий двір і вище державне управління були жорнами, на яких молилися всі кандидатури на керівні становища, і з яких вони виходили у вигляді елітарної муки для громадського тіста.

Зв'язували всіх дружинників разом їх лицарське і «землянське» походження і стосунок до князя, їх контрактна й васальна залежність від нього.

Первісний літописець згадує, що князь мав забезпечити своїх товаришів одягом і зброєю, дбати про їх прохарчування, та що Володимир, почувши, що дружина нарікає, що їй при княжому столі дають дерев'яні ложки, наказує негайно придбати срібні, кажучи: »З дружиною здобуду і срібло і золото, а за срібло і золото дружини не куплю«.

Це наївне оповідання свідчить про те, що дружина була постійно зв'язана з князем і двором, та що вона складалася з такого елементу, якого за »платню« не можна було дістати, і з яким треба було поводитися з повагою.

На Україні не утворився західний феудалізм, і тому ієрархізація суспільства мала інший характер, ніж в країнах з феудальним укладом. Одною з причин того, що в епоху найбільшого розвитку феудалізму на Заході в Україні обставини залишилися відмінними, було прив'язання до однієї династії і ніде не виданий розріст. Розмноження князівського роду, величезна кількість князів, зв'язаних кровно з великим князем і принципово йому рівних, перешкоджали створенню вищої ієрархії васальних магнатів, бо вони, на зразок княжої родини, складали одну класу бояр, ієрархічно нижче від якої стояли вільні власники земель по волостях, якісь місцеві »ліпші люди«.

Це насуває також здогад, що коли княжа дружина ділилась на старшу або вищу і молодшу, себто нижчу, то може, в склад першої категорії входили безпосередньо княжі товариші, а в склад другої — дружинники цих товаришів, княжих графів, які займали пости воєвод, посадників, тисяцьких.

Х. РАДА КНЯЗЯ, ІНАКШЕ — БОЯРСЬКА РАДА

Якись збори людей, які займали найвищі державні пости і відали найважливішими справами загального порядку, сходились, звичайно, в усіх народів і на всій земній кулі. З них, так само природно, мусіла утворитись більше чи менше юридично оформлена, більше чи менше постійна »рада«.

Поступово форми правління міняються, але при всіх змінах залишається на найвищому щаблі якась »рада«, прототип наших сьгоднішніх »рад« міністрів, таємних »рад«, палат лордів, сенатів і т. п., з компетенціями побільшеними чи обмеженими, в залежності від величини держави, обставин, індивідуальних впливів, але майже з однаковими функціями. Склад цих »рад« був так само майже завжди однаковий, себто до них входили лише люди, які мали на це право через ті фінкції, які вони виконували в державі чи на княжому дворі, або завдяки своєму соціальному положенню.

Царі старого Риму, крім різних урядників для управління державою, самі визначали 100 патриціїв (кількість яких цар Тарквіній Старий підніс до 300, а яка за імперії дійшла до 600), які складали сенат, що потім здобув собі всесвітню славу і тав зразком усіх подібних установ.

За імперії, Август створив собі прибічну раду (»consilium principis«, »consilium ad laterem«), про яку отець А. Бокслер у своїм підручнику старовинних грецьких і римських державних установ (стор. 276) каже:

»вона не мала ніякого офіційного характеру, а просто складалася з amici і з comites Augusti«. Тільки імператор Адріян оформив існування цього органу, цієї імператорської ради, включивши до неї найвищих державних урядовців, найвидатніших юристів, громадських діячів, призначених його волею думати над державними справами.

В середніх віках повторюється чи, радше, триває той самий природний стан речей, утворений конечною потребою.

Князь дійсно »радиться« — бо мусить: одна людина не може всього знати, все вирішати, не спитавши нікого.

Так виникають »придворні ради« (»Conseils aulignes«, Reichshofrätthe«), найвища адміністративна установа германської імперії або, скоріше, єдина, яка існувала, як каже М. Бльок (»Політичний словник«, I, 490): »це була найвища адміністративна влада германської імперії, або радше, єдина влада, що існувала«.

У Франції королівських часів (перед 1789 р.) була найдавніша, ще з середньовічних часів, державна рада (»Conseil d'état«), яку Денізар і Мерлен окреслюють, як збори людей, призначених до відання всіма справами загального управління королівством, як усередині, так і зовні. Той же Бльок (»Політичний словник«, I, 491) подає промову Гільйома де Лямуаньйон, голови парламенту (себто найвищого суду) до короля Людовіка XIV: »Володарі потребують помічників, на яких вони перекладають частину справ, які могли б їх принижувати або переобтяжувати«.

Вже в середніх віках французькі королі збирали біля себе освічених людей, яким вони доручали розгляд справ, що виникали — адміністративного, фінансового, військового і навіть судового порядку. Рада ця всюди супроводила короля, бо складалася часто з урядовців, прив'язаних до особи короля, таких як начальник його двора, його капелян та люди, вибрані з-поміж шляхти і духовенства. З часом раду було розділено надвоє, одна перетворилась на парламент, виключно для судових справ, де можна було »говорити з королем«, а друга — державна рада — стала засновком ради міністрів.

Так в Англії виникла »таємна рада« (»Privy Council«) з того, що М. Бльок (»Політичний словник«, 501) слушно окреслює, як цілком природне явище: »Оточення »першого« (в державі) утворило його природну раду, і збори єпископів та баронів створили, за довгий час, деякі гарантії супроти занадто абсолютного деспотизму. Те, що назвали королівською радою за третьої династії, було, певною мірою, цілим урядом«.

Те саме було й на Україні, подібною на »Sacrum consistorium« пізньоримських імператорів, »Privy Council« англійських королів і »Hofrätthe« віденського двора, була »Боярська рада« наших князів.

В російській науковій літературі довгий час тривала полеміка, чи »Боярська рада« була установою постійною, чи, властиво, випадково скликаною »нарадою«. Погляду, що Рада не була постійною тримається проф. Сергієвіч, який уважає, що князь просто радився з людьми, яким довіряв, але не мав обов'язку з ними радитися, і радився лише тоді, коли сам цього бажав.

Протилежної думки тримається проф. Владимирській-Буданов (»Обзор истор. рус. права«, V, стор. 45), вважаючи, що Боярська рада, яку він

називає «Думою», була постійною установою, одним з органів державного апарату.

Мимо волі мусимо тут затриматись над питанням цілком, здавалося б, неістотним — самої назви князівської ради, себто ради бояр.

Хоч вони думали «думу», але в літописах ця назва ніколи не вживалася; аж до того часу, коли літописи стають виключно московськими, дібрані на нараду бояри не називалися «Думою», себто установою. Що в середньовічній Москві з'являється установа, названа «Боярською думою», це для нас не може мати значення, і цілком непотрібно проф. Р. Лащенко заплутує свій виклад, мішаючи назви «рада» і «дума». Наші літописи вживають слово «дума» лише в значенні «думка», порада, а ніколи не в значенні назви установи, отже нема чого наслідувати російських учених і російські звички, тим більше відносно часів, коли їхня термінологія в Україні не існувала. В XIX-му стол., перед 1917 роком, усі магістрати і міські ратуші називалися «думами» — чи й цю московську термінологію маємо зберігати? Коли Владимирській-Буданов каже, що органами верховної влади були «князь, боярська дума і віче», то, напр., проф. М. Грушевський і О. Єфименко відкидають цю назву, вважають за постійний, конституційний, державний орган (Владимирській-княжого правління, але була, властиво, не «думою», а зібранням «думців».

Як бачимо, погляди дослідників діляться на такі, що князівську раду вважають за постійний, конституційний, державний орган (Владимирській-Буданов, Загоскін, Івановський, Дьяконов, Філіпов, Малиновський), і на інші, які бачать у князівській раді не постійну установу, а випадкові наради князя з тими, кому він довіряв (Сергієвич та інші).

Але не шукаймо якогось розрізування волоса на чотири, а берім речі так, як їх описують у своїй лаконічності наші літописи; як вони потім у нас відновились, як були в наших сусідів, як повторювались в історії.

Рада при боці князя була постійною, бо вона мусіла бути такою; постійними були і категорії людей, які могли належати до ради, а змінливими і непостійними були лише самі люди, учасники її зборів чи засідань. Проф. Р. Лащенко (стор. 102) вважає, що рада «не мала під собою ясно окресленої юридичної підстави», і рішуче помиляється. Що до нас не дійшли (не збереглись) виразні документи, які подали б склад, компетенції і обов'язки функціонування ради, то це не доказ того, що все не було окреслене, відоме і традиційно шановане.

Вказівки на те, які права і компетенції мала рада та хто до неї належав, ми знаходимо в літописах.

Можна гадати, що князівська рада сходилась і радила постійно. В політичних справах постанови ради зобов'язували і князя; і не могло бути інакше, бо вона складалась з цілої низки найвищих достойників, які керували окремими офіційними, отже виконання її постанов було в руках тих самих осіб, що ці постанови приймали.

Всі державні справи, які вирішав князь, обговорювались на раді: 1) законопроекти, 2) питання внутрішнього державного устрою, 3) закордонні справи (мир і війна), 4) церковні справи, 5) найвищий суд.

Ще раз помічаємо тут, як устрій тогочасної Української держави був подібний до західноєвропейських устроїв німецької, французької чи

північних (англійської і скандинавських) держав. Князівська рада в нас нагадує англійський «Privy Council», вона була водночас і багатолюдним урядом, якимсь зібранням парламентарного типу, подібним до з'їздів баронів, до дому лордів. Підтверджує це й зауваження проф. Р. Лашенка (стор. 103), що князь Володимир Галицький «думи не любляшеть с мужми своїми» (Іпат., 1188), бо це була епоха боротьби князя з боярством, боротьби, яка утворювала політичні партії, фракції, суперництва, в які вмішувалися чужинці, спираючи на них свої претенсії, і від них діставали підтримку.

Отже літописець помічає, що князь старається позбавити раду її парламентарних прав, не питає її «думи», зводить усіх своїх мужів до ролі виконавців.

Проф. Р. Лашенко (стор. 103) каже, що до половини XIII-го віку Рада не набула сталих і ясних форм; тим часом ці форми стають ясними, коли візьмемо те, що звичайне, логічне і природне є всюди, від часів римського сенату до сучасних рад міністрів; лише з поширенням і поглибленням державного життя, з однієї ради народжується кілька рад, які розділюють поміж себе — теж логічно — різні функції.

Князь — володар землі — мав «ближчих співробітників», з якими радився; вони, ці його міністри і дійсні радники, мусіли мати постійні функції і сталі становище «бояр» (магнатів), «ліпших людей», «старіших», і зібрання їх було всеохопною постійною установою, яку освятила традиція і якої права й компетенції вміщалися поруч прав і влади князя та прав і привілеїв народного віча.

Р. Лашенко (стор. 103, 104) каже: «На жаль, з занепадом Київської держави і з зосередженням життя державного (після занепаду Києва) майже на ціле століття в землі Галицькій, весь дальший основний процес еволюції державних форм, під впливом зовнішніх чинників, відзначався, власне, в розитковій компетенції боярських (панських), на рахунок компетенції народних зібрань — віч, які потроху підупадали в своєму значенні і замирили».

Зовнішні впливи не могли збільшити значення і компетенції українського панства за рахунок не тільки народного віча, а й князя, бо такий зріст є завжди викликаний якимсь внутрішніми причинами; вони могли лише використовувати їх.

Саме на прикладі Галичини і Поділля ми бачимо, що «зовнішні впливи» могли тільки впливати на підтримку такого чи іншого князя — як пробувала робити Польща, Угорщина або навіть далека Суздальщина; могли підтримувати народну, вічеву анархію — як робили татари з допомогою всіляких «татарських людей».

Природний «процес еволюції державних форм» привів до скріплення місцевої аристократії (яка особливо скупчилася, відтиснена татарською навалою, на Волині і в Галичині) — того боярства, яке, бачачи всі ривалізації, династичні спори або кволість своїх князів, свідомо брало владу в свої руки і пробувало навіть зовсім позбутись своїх князів, як було на Поділлі з усіма бакоцькими Доброславами і Міхелями, а в Галичині — з боярами Володиславом Кормильичем і Дедком, що правили цілим краєм і з яких перший проголосив себе князем.

Це теж цілком природне явище, яке повторюється, відколи існує людство, по всіх країнах і в усіх народів.

Що зовнішні впливи користуються завжди з усіх неупорядкованих обставин, це зрозуміле; але дуже рідко вони можуть створити суспільні трансформації і викликати еволюційні процеси.

Рада наших середньовічних князів — це прототип ради литовської доби і Генеральної ради гетьмана Війська Запорізького, прототип не тільки в сенсі обсягу «думання» чи влади, а навіть і складу — сполучення вищих достойників, «княжих мужів», з представниками дідичної вищої сфери, себто боярства, «ліпших людей землі», при збереженні характеру урядового водночас з характером парламентарним.

(Далі буде)

Сергій ЖУК

ЗОЛОТІ СКРИЖАЛІ

- I. Україна — храм безсмертного Духу, в якому ти повинен служити Богові Правди.
- II. Ти не здійсниш прагнень українського народу, доки існуватиме імперія поневолення, якби вона не називалася.
- III. Бездушному імперіялізмові протистав українську концепцію, оперту на засадах людяности.
- IV. Дбай, щоб українська нація стала найчисленніша — коли не діти, то внуки дійдуть до мети.
- V. Крапля української крові, пролита твоєю рукою, стане нездоланною перепоною на шляху до здійснення прагнень твого народу.
- VI. Плекай самотність української нації, що є виявом Божественного Духу в тобі.
- VII. Змагай, щоб не тягарем, а радістю стала для тебе праця — це шлях до заспокоєння прагнень твого Духу.
- VIII. Серед усіх народів трапляються паразити, але є народи у яких паразитарність стала мораллю — не забувай про це.
- IX. Обов'язок — найвищий закон. Страшись стати апологетом зрадинства.
- X. Дивись у житті в далечинь — простий шлях не завжди найкоротший.
- XI. Одна мірка повинна бути для твоїх і чужих учинків. Завжди став себе на місце того, чії вчинки зважуєш.
- XII. Ніколи не забувай, що ти людина — якщо тебе не зворушує чуже горе, то ти перестав бути людиною.
- XIII. Світ неподільний. Ти є часткою світу, тому відповідаєш за те, яким він є.

Проф. Вадим ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНІЧНИЙ ТИП

(Продовження, 4)

Ганчарство. Цей виріб почався в нас в Україні ще в неолітичну добу, коли горшки робили без ганчарського колеса, просто руками. Вже тоді бачимо посуд кількох сортів. Один — дуже простий і грубий, для потреб варива. Другий — великої технічної і мистецької вартості, з добре просіяної й докладно вимішаної глини, з додатком тої чи іншої барви, та добре випалений.

Ганчарство на нашій території ніколи не переривалося і тому його вироби завжди визначалися доброю якістю.

За часів Київського князівства бачимо новий могутній розвій ганчарства в городських київських майстернях, коли кафлями, полив'яними емальми оздоблювалися стіни й підлоги князівських палаців і великих церков та соборів, як у самім Києві, так і під Києвом у с. Білгородці (колишній Білгород), Переяславі та в інших місцях.

Татарська руйнація теж не перервала дальшого існування мистецької, гарно полив'яної кераміки, як показують нам розкопи городищ і селищ з XIV-го і XV-го століть. Тут зустрічаємо миски, покриті гарною синьою або зеленою поливою високої якості.

В козацькі часи ганчарство розвивалося з новою силою і особливо звертає увагу на себе мистецька галузь ганчарства, яка збереглася в традиціях сільських ганчарів аж до останнього часу.

В москалів подібних мистецьких ганчарських традицій не було ні раніше, ні в останні часи. Те, що було — це пізніші міські фабричні вироби. Сам народ у своїм осередку цього не мав, бо міг задовольнитися самим тільки деревом, а до глиняних недовготривалих виробів, як видно, охоти не мав.

Для виробу свого посуду українські сільські ганчарі користуються примітивними технічними засобами, як наприклад, зовсім примітивним колесом, що його приводиться в рух ногами ганчара. Замість профільованих пристроїв (шаблонів) служать власні пальці, якими вони вмюють моментально надати безформному шматкові вим'ятої глини незвичайно різноманітний, часто дуже складний, але бажаний профіль. Ціла майстерня містилася в невеличкій коморі, в тій же хаті, де жив сам господар.

Горен для випалювання посуду міститься недалеко від хати, звичайно на городі, але там, де іншим будовам не загрожує небезпека від вогню.

Різним формам виробу відповідають свої, цілком означені назви, а саме: горщик, гладущик або гладишка, глек або глечик, макітра або макотерть, ринка, баняк, банька або тиква, близнюки, миска, полумисок або тарілка, покрішка, пательня або сковорода, баранець, куманець, поросятник, вазон для квітів, форма для великодніх «баб».

Для варива вживаються вироби, не оздоблені орнаментами і здебільшого навіть не полив'яні. На таких горшках часом є тільки орнамента-

ція хвилькою під шийкою — по традиції з князівської доби, зроблена гвіздком (тиснена) або мальована червоною барвою.

Але горшки і миски, призначені для декорації, оздоблювалися мистецьким орнаментом або технічного характеру (спіралі, хвильки і т. д.), або рослинним, з рідким фігуруванням звірів або риб. Барви орнаментів були: біла, жовта, червона, гніда, зелена й синя.

З-поміж центрів мальованого ганчарства перед революцією визначалися: на Полтавщині — село Опішня, де особливо були відомі імена: Начовник, Гладеревський, Поросний, а на Київщині — село Дибниці Канівського повіту, де славився ганчар Масюк.

З глини виробляли також кахлі для печей, що були орнаментовані або пластично (барельєфи) рослинним орнаментом, або оздоблені мальованим різнобарвним орнаментом.

Скло здавна вироблялося на невеликих сільських фабриках, які звалися — з німецького — гутами. Їх було багато на Київщині та на волинському й чернігівському Поліссі. Тепер від них залишилися тільки назви сіл з додатком: Гута. На цих фабриках вироблялося скло для вікон та різної форми пляшки. З речей оздобних вироблялися т. зв. «ведмедики» — пляшки для весільної червоної горілки, а також пляшки у вигляді барилець, баклажок, півнів, зайців і т. п.

Порцеляна в Європі відкрита тільки у XVIII столітті. Вона прищепилася і в Україні, де було багато фабрик, серед яких у першій половині XIX стол. на Чернігівщині славилася фабрика Миклашевського, на Волині — фабрика в містечку Корці. Потім існували і фаянсові фабрики, між якими була особливо відома фабрика в с. Межигір'ї під Києвом.

ТИП УКРАЇНСЬКОГО ЖИТЛА

Хата. Різні дотеперішні т. зв. етнографічні гіпотези про походження української хати не витримують жодної критики, бо не засновані на ерхеологічних даних, які дають досить ясний образ еволюції нашої хати від неоліту до нинішніх днів. Погляд Хв. Вовка на походження української хати, як на іранське («Студії...», стор. 111) для нинішнього часу дуже застарілий, а слово «іранський» втратило свою нібито ясність, що була заснована на чисто філологічних теоріях, але не мала жодного етнічного сенсу, бо ж, напр., скити і сармати-іранці жили не в хатах, а в шатрах і на возах. Так само не відповідають дійсності й інші міркування Вовка з приводу землянок і хат в Україні.

Найстарші хати на наших землях залишили нам пам'ятку по собі у вигляді глиняного моделю, покладеного при похороні неолітичної доби в культурі трипільської мальованої кераміки. З другого боку ще старіше житло лишило свої сліди у вигляді рештків землянок у тій же культурі.

Землянки трипільської культури. Це були ями, викопані в землі. Старші землянки бували круглої форми у плані. До ями вели вириті в землі приступки або східці. Лавки, на яких спали люди, були вирізані теж з землі. На дні землянки була вузька яма, куди скидалися

залишки страв, кістки, сміття і попіл. В однім місці стінки бувала навіть заглибина для розкладання вогню, обліплена глиною так, що становила рід печі, і над нею вгорі — дірка для виходу диму.

Трохи пізніше землянка набула чотирикутну форму. Над землянкою ставився конусовий дерев'яний верх, який міг бути вкритий хмизом і землею, або виплетеним з ліщини і обмазаним глиною, або вкритим солом'яними сніпками; останнє могло бути тому, що в цих землянках були знайдені зерна пшениці і проса, отже, в розпорядженні мешканців була і солома. Але сказане — тільки припущення, бо покриття не лишило по собі решток.

Хати трипільської культури. Згадані вище моделі неолітичних хат трипільської культури були знайдені в селах Сушківці і Попудні Гуманського повіту. Вони показують, що хати були однокамерні з невеликими сінями. Форма пляну хати була чотирикутня, але з досить заокругленими вуглами. В хату вели двері з сіней, а проти них було кругле віконце. В усіх моделях направо від дверей була зроблена піч з натаком на комин, а з лівого боку під стіною стояли великі горшки типової для мальованої кераміки форми і пропорційних моделі розмірів. Під круглим віконцем на долівці був жертвник у формі хреста. З лівого боку біля дверей, в кутку, були жорна, на яких жінка розтирала зерно на муку, стоячи навколішках. Покрівель цих моделей не знайдено, мабуть, вони були зроблені, на зразок натури, з дерева і соломи, і згнили. В загальних рисах ці моделі нагадують наші степові однокамерні хати з присінком, плетені з ліщини і обмазані глиною.

Можна думати, що цей тип хати зберігався весь час від неолітичної доби до нашої, тільки поступово змінив свій плян на точно чотирикутний, коли хата почала робитися з дерев'яних балків на зруб. Пізніше по другий бік сіней почала робитися комора, і хата стала симетричною, трикамерною.

В добу після Різдва Христового ще зустрічаємо на нашій території землянки, яскравим зразком яких можуть служити ті, що їх відкрив Макаренко в селі Манастирищах Роменського повіту на Полтавщині. Вони належать до другої половини першого тисячоліття по Р. Хр. Аналогічні землянки знаходив і Хвойка, як у самім Києві, так і в інших місцях з великокнязівської доби, хоч тоді техніка дерев'яного будівництва була дуже висока. Але знаємо, що й тепер, особливо після пожежі, люди викопують землянки, як тимчасове житло, перед тим як можуть збудувати хату; і часто й нині в таких землянках живуть по декілька років. Існування землянок не виключає існування хат; це тільки тимчасові, бідніші житла.

Рублені хати. В Україні були і є два роди хат — «рублені» і «мащені». Хати рублені, себто будовані на зруб з дерев'яних, горизонтально покладених балків. Коли вони збудовані особливо старанно і мають усередині рівні, гладко вистругані стіни, вони звуться ще митими.

Мащені хати будуються на сторчових стовпах, між якими простір заповнений легшим матеріалом — делюками, плетінкою з ріща чи соломи, змішаною з глиною. Вони звуться мащеними, бо їх стіни завжди вимащені глиною.

Рублені хати переважають в областях лісових, а мащені — в областях безлісних.

Як рублені, так і хати на стовпах внутрішнім виглядом спільні для цілої України і різко відрізняються від вигляду московських «ізб».

Форма даху. Характеристичною для української хати є і форма даху (покрівлі) — завжди чотирохсхильна, а не двосхильна, як у німців або на Московщині. Але в оздобах даху помічаються відміни. На Лівобережній Україні солом'яна покрівля гладка: ні на гребені, ні на рогах нема жодних виступів, зубців і т. п. Хата покрита гладко солом'яно так само, як і стодола та хліви. На Правобережній Україні — навпаки. Від Дніпра, по Карпати включно, солом'яний дах хати чи стайні завжди оздоблений східцями — «острішками» на рогах чи ребрах покрівлі та дуже сильно виступаючим горизонтальним гребенем на самім верху даху.

На Правобережній Україні, а особливо часто в степовій та на заході, дах хати будується так, що він спереду, а то й з боків хати далеко виступає понад стіни самої хати. Здебільшого тоді передній край даху підтримується ще й низкою стовпів та творить відкрити спереду і збоків галерію, що має назву «піддашок» чи «піддашпа». Інколи, особливо коли хата виходить своїм причілком на вулицю, виступ даху роблять тільки на причілкові. Виступ такий буває настільки значний, що під ним у сльоту може зміститися цілий навантажений віз.

Коли походження піддашка тільки почасти пояснюється потребою охорони стіни хати від впливу атмосферичних опадів, то вже немає сумніву щодо походження спеціальної прибудови до хати, яку зустрічаємо по цілій Україні, а яка зветься «ганком». В ґрунті речі ганок називається оперта на, щонайменше, чотирьох стовпах покрівля, яка охороняє вхідні двері до хати від дощу та снігу. Часто простір під цією односпадовою або двоспадовою покрівлею буває забезпечений від вітру стінами (часом тільки до половини). Тоді до ганку входить двома або хвірткою, що уміщені з того боку, який найбільше захищений від вітрів.

Призьба. Так само характеристичною для Правобережної України є призьба (приспа). Так зветься виступ, високий 50-60 см і широкий до 50 см, що йде навколо хати. Призьба обмащується і підмальовується зверху і збоку глиною, відмінною від кольору стіни.

Степові хати. В степовій південній Україні, особливо всюди там, де зими значно коротші, ніж у середній і північній Україні, хати будується значно легші. До цього примушує також брак дерева. Тому хата будується на порівняно тонких стовпах, стіни плетені з лози, а потім тинковані глиною, змішаною з солом'яно, або просто глиною.

По цілій Україні, коли зима буває холодніша, хату обставляють кулями соломи, що досить добре охороняє її від морозу.

Головною особливістю української хати зовні, чим вона зразу впадає в очі й дуже відрізняється від московської, — це є те, що вона завжди побілена. Навіть хати побудовані на зруб також побілені, тоді коли московські рублені хати зовні чорні. Крім того, навколо української хати завжди був садок, а перед хатою — квітник з типовими рожами (мальвами), повняками, ріжками, жоржинами та іншими квітами. Тими

садками і квітниками українська хата відрізняється від московської так само різко, як і білою барвою хат, бо московські «ізви» стоять без жодного садка навколо, без жодного квітника. Під час революції ці українські садки й квітники викликали сильну ненависть московських окупаційних військ на Україні, бо вони вважали наших селян «куркулями», себто багатими панамі, і звали їх «буржуями». Цю ненависть і заздрість дуже зручно використали московські большевицькі агітатори, щоб знищити українські села і селян.

За своїм пляном українські хати бувають одно- і двокамерні. Перший тип, який показує біднішу хату, так би сказати — незакінчену, трапляються рідко і справді є незакінченим будинком, до якого господарі мають колись прибудувати комору і тим закінчити хату. Двокамерна хата — це симетрична урівноважена будова, яку ділиться сіннями на дві майже рівні частини — світлицю з вікнами і комору без вікон.

Довгі стіни хати звуться так: передня частина — «чолом», задня — «затилком». Коротші бічні стіни звуться «причілками». В чільній стінці світлиці буває два вікна, а в причілку — одне вікно. Куток між вікном причілка і вікном чола зветься «покуттям».

Від покуття під чільною і причілковою стінами є дерев'яні лавки. Вгорі в покутті висять святі образи, а від них ідуть полиці вздовж чільної стіни, аж до «мисника», що стоїть при сінній стіні між дверима і чільною стіною. В покутті під образами стоїть стіл (завжди з хлібом і сіллом на нім). По другий бік дверей стоїть «вариста піч», або просто піч, в такім взаємвідношенні з протилежним вікном, щоб світло з вікна падало на «челюсті» печі та освітлювало піч усередині. Піч, звичайно, буває велика, зроблена з тим розрахунком, щоб на ній могли спати діти і старі.

Між піччю і протилежною стіною міститься т. зв. «піл», себто — поміст з дощок, на стовбчиках висотою 70 см над долівкою. Над полом під стелею укріплена «жердка», або й дві, під прямим кутом між собою. Вона призначена для вішання одяжі.

Піч глиняна зроблена так, що дим іде в комин над челюстями, а звідтіль убік через дірку в сінній стіні в т. зв. «бовдур», збудований у сіннях, який вгорі виступає аж над гребенем даху. Його часто звуть також «сінним коминим».

Дірка в стіні, через яку виходить дим у бовдур зветься «каглою». Піч має дві частини: «запічок» і «припічок» або «припик», «кубашка». Дно печі зветься «черинь», а сам отвір — «челюсті». Простір під печею зветься «підпич'єм». В старовину там ще була яма, яка звалася «пригрибицею», куди зміталось сміття. В підпичю часто тримали курей у зимі, або дрібних тварин, яких треба було захистити від холоду.

В задній стіні звичайно не було вікна, а тільки невеличка прорізнана дірка, яку затуляли ганчіркою. Вона служила для того, щоб дивитися, що робиться надворі поза хатою.

Комора теж не мала вікон, а тільки подібні одну або дві дірки в стінах, формою двох трикутників, сполучених своїми вершинами.

Горшки і миски стояли, звичайно, на миснику, біля якого була помийниця, в яку зливалися помий. Чиста вода стояла в кадубі, в сіннях,

накрита дерев'яним кружком. В сінях ще під затильною стіною стояла і дерев'яна ступа, щоб товкти зерно на крупі.

В коморі стояли скрині з одежею, кухви або солом'яники з мукою, бодня з салом, різні знаряддя для виробу ниток і т. п. На жердках висіли повісма прядива і ниток, сукно, чоботи й інше.

Сало часом висіло в мішку на горищі, під стріхою на бантині, спущене на шнурку, щоб не їли миші.

Звичайно на землях України в будівництві хат зустрічаються й чужі впливи, а саме будівництво залежне від роду матеріалів.

»Чорні хати«, себто закопчені сажею зустрічаються ще й тепер на Закарпатті і в глухій Поліссі. Раніше вони були ширше розповсюджені й досягали навіть до широти Києва. В таких хатах дим не йшов з печі через каглу до сіней під бовдур, а з печі на хату, і виходив у сіни або надвір через мале засувне віконце під стелею.

Оселі. Оселі (села) в різних місцях України дуже різноманітні своїм розташуванням, у залежності від географічних умов. Так, напр., гуцульські оселі, які лежать переважно у високих горах, або тягнуться вздовж ріки по долині, утворюють справжнє село, або — як і скрізь у горах в інших народів — розкидані по узгір'ях так, як попало.

Окремі »осередки«, себто хати-двори гуцулів, оточені управним ґрунтом, розкидані по горах на різній височині й без жодного пляну, і певною мірою вони нагадують наші степові хутори. Вони, як і хутори в степу, розміщені в залежності від того, де знаходиться добра вода, і часто віддалені один від одного на 4-6 кілометрів. У селах гуцулів над ріками є церква, плебанія (попівство), крамниця, громадський дім і т. п. Хати тут стоять без огорожі, себто без високого паркана, що оточує господарство. До таких сіл належить і багато окремих осередків, що лежать у горах, де попало; таке саме явище бачимо в усіх гірських народів.

Села бойків — трохи іншого типу. Вони тягнуться вздовж річок однією або двома лініями. Але всупереч твердженню Ф. Вовка (»Студії...«, стор. 87), в бойків хати і господарства також часто розкидані окремо в горах.

Села лемків мало чим різняться від бойківських сіл.

Зовсім інший характер мають села на рівнинах, на Поділлі, Поліссі та в степових і лісостепових смугах. Тут багато залежало від того, які були села, себто — чи були вони кріпацькі, чи козацькі.

Села кріпацькі, в яких селяни належали колись, як власність, панові, часто були розположені за певним пляном, недалеко від панського двору, на яким селяни мусіли працювати. Вони були розположені так, щоб над ними легко було мати нагляд. Потім з приростом населення, село знову розширилося так, як того хотів пан з огляду на свої еконо-

мічні інтереси. З увільненням від панщини, село при дальшому рості населення згущувалося, бо кожний двір розділявся на два або й три. Далі приростаюче населення переселялося на свої поля, що лежали близько села, особливо на сіножаті, у гайки і т. п. Там, де були більші річки, розширення села залежало від того, чи дана місцевість була безпечна від повені. Тоді хати будувались на горбках і пляномірність втрачалась. В деяких селах одна група хат стоїть недалеко берега річок, але так, щоб не була захоплена повінню, а друга — на верхній терасі або на плято (напр., над річкою Удаєм на Полтавщині, над Ворсклом або над Пслом...). Глибокі балки Херсонщини примушують села витягатися вздовж берега річки в одну або в дві лінії. Але в Україні майже нема сіл, щоб хати витягалися в один або два ряди вздовж дороги, що особливо характеристичне для Московщини.

Зовсім інакше виглядають села в степовій Україні, далеко від річок. Там часто нема жодного пляну і вулиця крутиться так, як їй хочеться.

Окремий вигляд мають хуторні селища, в яких збиваються до купи кілька хуторів, звичайно, не більше десятка, два або три, а на певнім віддалені знову два-три.

Хутором зветься садиба разом з полем при ній, так що господареві не приходить їхати далеко від хати до свого поля через поля чужі. Коли пригадаємо, що 100 гектарів займає площу в 1 квадратний кілометр (104 десятини — одна квадратов верста), то ясно, що хуторна система значно вигідніша для господарства. Насамперед тут нічим не обмежувались розміри двора, садка, городу і т. п.; далі — було близько до поля, зручно було сіяти те, що господар хотів.

Хутір степовий дуже нагадував гуцульський осередок; вони вирости (хутір і осередок), здається, з однакових обставин, бо хутори в Україні були засновувані переважно вільними козаками, які будували хату й обводили подвір'я високим парканом.

Двором в Україні зветься вся цілість, те саме, що садиба, або що в гуцулів зветься осередком. Сюди належать хата з подвір'ям, тік з клунєю та всі інші будови — хліви, повітки, комори, кошара, обора, стайня, свинюшники і сажі, шпихлір, шопа, льох і т. п. До двору належить і город, але левада вже вважається окремою частиною.

Хутори й осередкові двори були свого роду кріпостою, з добрими дерев'яними стінами, чим і пояснюються деякі деталі, напр., «гражда» в гуцульським осередку — висока дерев'яна огорожа, невелика обсягом, але оточує всі господарські будинки.

Говорити тепер про еволюцію двора, поки в нас не зроблено справжніх наукових розкопів малих еліптичних городищ неолітичної доби, ще зарано. Коли б розкопати певну кількість городищ, мабуть пощастило б з'ясувати і розположення хат у старому неолітичному селищі, вигляд двора, якщо будови стояли на стовпах і сторчових кілках; якщо будови були на зруб, себто з горизонтально лежачих бальків, то навряд чи можна з'ясувати плян двора, бо зруб не лишає слідів у землі.

(Далі буде)

Михайло Б. ЖДАН

ПЕРШИЙ НАПАД ТАТАР НА УКРАЇНУ

(Закінчення, 3)

Г. Вернадський, оспороюючи погляди Довнара-Запольського, що населення всієї Росії в половині XVI-го століття мало до двох мільйонів, вважає, що вся Росія (тут автор має на думці українські, білоруські і московські землі) мала на початку XIII-го століття сім до вісім мільйонів. На підтвердження своїх поглядів автор, на жаль, не подає жодних аргументів. (G. Vernadsky, *Kievan Russia*, 1951, pag. 104).

Кучинський у згадуваній нами праці (ст. 186), спираючись на дуже сумнівних студіях Яблоновського, Гошовського, Кулі і Ляденберґера, усталює кількість населення Польщі напередодні війни з хрестоносцями (1410 р.), приблизно, на 1.404.000 населення. Коли територію України перед 1223 роком порівняти з територією Польщі перед 1410 роком і взяти на увагу природний приріст, що його Кучинський визначає на 0.3 відсотків річно, прийдемо до переконання, що кількість населення України, подана Крип'якевичем, заслуговує на довір'я.

Літописці, описуючи події над Калкою, старалися знайти причини поразки княжих військ. З Галицько-Волинського літопису виходить, що винувником погрому був Мстислав Удатний, який, живучи в незгоді з Мстиславом Київським, з заздрости не повідомив його вчасно про появу татар і тим самим спричинив те, що всі інші війська, крім галицьких, волинських і половецьких, не приготувались до збройної зустрічі з ворогом. У наслідок цього татарські відділи розбили спершу половців та галицько-волинські з'єднання, а пізніше напали на відділи інших князів.

Новгородський літопис приписує причину погрому Київському Мстиславу, який, хоч бачив, як татари громлять галицько-волинські війська, замість поспішити їм на допомогу не рушився з місця, а тільки оточив свої відділи телігами, із-за яких вони впродовж трьох днів відбивали безупинні атаки татар.

Старші історики прихилиються до думки одного або другого літопису, не займаючи до справи власного становища. Гловайський пробував сполучити обидві причини разом, при чому першого винного він бачить в особі Мстислава Удатного, після якого йде Мстислав Київський. Новітні історики пояснюють різницю думок літописців їх однобічністю у відношенні до одного чи другого князя, але не стараються дійти до справжньої причини погрому на Калці. Пашуто пише, що автор Новгородського літопису описуючи битву над Калкою користувався київським літописом, але переробив його текст і висунув на перший план князя Мстислава Удатного, водночас знімаючи з нього вину за незгоду з Київським

Мстиславом, яка спричинила жалюгідний вислід битви над Калкою¹²³. В другому місці цей самий історик каже, що хоча Мстислав Київський підтримував Мстислава Удатного в галицьких справах (1216 р.), все ж таки відносини між ними були натягнені, а це мало згубні наслідки на становище княжих військ у битві на Калці¹²⁴.

Можна поставити питання: Якщо б Мстиславові Удатному йшло про те, щоб здобути виключно для себе славу переможця над татарами, то навіщо ж було скликати князів, тратити час на переговори з ними та ждати, поки зберуться війська з усієї України? Адже спільний похід князів мусів скінчитися спільною перемогою або спільним погромом. Припустім, однак, що Мстислав Удатний вибрався в похід ділити лаври перемоги над татарами з усіма співучасниками, але в поході, після тимчасових перемог над татарськими передовими сторожами, змінив свою думку, то все ж таки годі припустити, щоб він, досвідчений вояк, знайшовшись в обличчі дуже серйозної небезпеки, не проломив перший льоду «ненависти» і не звернувся до київських частин за допомогою. Але припустім, що так із незрозумілих нам причин було. Чому ж тоді Мстислав Удатний не звернувся за допомогою до інших князів, а передусім до Мстислава Чернігівського, що зі своїми військами йшов безпосередньо за галичанами? Важко теж припустити, щоб Київський Мстислав, «бачучи це зло», як татари громлять галичан та волинців, не здавав собі справи, що об'єднані сили мали б більші перспективи на перемогу ніж роз'єднані і не поспішив з допомогою Удатному? А як його засліплення в ворогуванні з Удатним йшло так далеко, то чому ж він, залишаючи відділи галичан і волинців на поталу татар, не пробував притягнути до спільної оборони чернігівців, рятуючи їх від загибелі й одночасно збільшуючи можливість своєї перемоги?

Нам здається, що справу наслідків бою над Калкою належить розглядати не так у площині причини поразки княжих військ, як радше в площині причин перемоги татарських військ. Адже ці війська, почавши від виступу Темучіна, йшли від перемоги до перемоги! Перед ними не устояв культурний Китай з такими військово-технічними досягненнями, тро які Західня Європа того часу не мала й поняття! Перед ними не устояв багатий Хорезм, що його армія значно перевищувала татарські відділи кількістю. Вони розгромили над Лігніцем еліту польсько-німецького лицарства, скріплену допомогою хрестоносних орденів Пречистої Діви Марії, Темпларіїв та Йоанітів¹²⁵, знесли над річкою Сайо армію мадярів з союзними відділами австрійців, хорватів та французів¹²⁶.

Пляно ді Карпіві, посол папи Іннокентія при дворі ханів, який, крім офіційальної місії, мав також завдання придивитися ближче до татарської військової організації, в своїй «Історії монголів» присвятив цій справі цілу шосту книгу, з метою поінформувати західний світ, як треба при-

123) В. Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, 1950, стор. 54; Л. Г. Бескровный, *Очерки по источниковедению военной истории России*. Акад. Наук СССР. Москва, 1957, стор. 41.

124) В. Т. Пашуто, *цит. праця*, ст. 219.

125) Stefan Krakowski, *op. cit.*, pag. 146-147.

готуватись і вести війну з татарами. Головні поради, що їх подає Карпіні такі: зробити реорганізацію європейських військ на татарський лад, озброїти їх подібною зброєю, призначити одне керівництво для всіх військових частин, організувати відповідну розвідку, пам'ятати про воєнні підступи татар і, передусім, не давати заманювати себе на некорисні військові позиції позірною втечею татар.

Ці військові зміни, незалежно від Карпіні, старався робити наш король Данило на своїй території. Маємо незаперечні докази на те, що він вів реорганізацію своїх військ за татарськими зразками¹²⁷. Татарські війська були найкращими військами того часу. Ось що про них говорить Джувайні, син завоюваного татарами народу, якому ніяк не можемо приписувати прихильності до татар: «Яке військо на всьому світі може дорівняти татарській армії? Від часів Адама аж до сьогодні... жоден володар не мав такої армії, як татарська: витривалої у важких хвилинах... слухняної своїм керівникам»¹²⁸.

Зіставмо тепер усі прикмети обох збройних сил для остаточного підрахунку. Татарські війська уступали княжим військам чисельністю. Тим, між іншим, належить вияснити тактику татар, що вісім днів своїми відворотами заманювали княжі війська на вибране і вигідне для себе місце. У час атаки головних сил татар княжі війська являли собою втомлену прискореними маршами похідну колону, довжиною кількох кілометрів, поділену річкою на дві нерівні частини: на правому, західньому боці — війська Мстислава Київського; на лівому, східньому — всі інші війська, разом з половцями¹²⁹. Це розміщення військ доводить, що князі не мали доброї розвідки. Тим часом татари не тільки знали про всі маневри княжих військ, а знали також про хід і постанови нарад на княжому з'їзді перед походом. У зв'язку з тим головна атака татар прийшла для князів — отже і для Мстислава Удатного — несподівано. Маємо основи думати, що Мстислав уважав перші бої Данила над Калкою за бої з малими відділами татар, не підозрюючи ще близькості головних татарських сил. Наказ «беріть зброю» впав тільки тоді, коли Мстислав побачив «татарські полки». «Врати зброю» у тодішньому розумінні означало йти до підвод-геліг, брати зброю або надівати її на себе та вертатися на свої місця. Клясичного для тих часів «ісполчення»¹³⁰ — себто усталення війська в бойові ряди з причини несподіваного наступу татар — мабуть взагалі не було.

З відпочилими татарськими військами мали змірятись втомлені довгим маршем княжі війська. Проти татарської кінної армії, вишколеної у наглих зворотах, збірних атаках і несподіваних набігах, що з коней

¹²⁶) Strakosch-Grassman G., *Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241—1242*. Innsbruck, 1893.

¹²⁷) Michael B. Zdan, *The Dependence of Halych-Volyń Rus' on the Golden Horde*, *The Slavonic and East European Review*, Vol. XXXV, No. 85. June, pag. 515.

¹²⁸) 'Ata-Malik Juvaini, *op. cit.*, pag. 29-30.

¹²⁹) René Groisset, *L'Empire Mongol*, Paris 1941., pag 259-260. Гресе назирає наші війська: la chevalerie ukrainienne (pag. 518).

¹³⁰) *Історія Українського Війська*, Вінніпер, 1953, стор. 53.

володіла так само добре шаблею як луком — стали мішані з'єднання із значною перевагою піхотинців. Професійній армії, що впродовж п'ятнадцяти років безперерійно воювала, а в хвилиналих передишки робила вправи, протиставились відділи погано озброєних селян, звиклих більше до плуга ніж до меча, і таких самих «аматорів» бояр, що — не зважаючи на особисту відвагу і самопошану — уступали далеко перед професіоналами. Дисциплінованій армії найзників, яка за відступ з поля бою передбачала кару смерті, і то не тільки для винуватців, а й для всього відділу, до якого вони належали — протиставилась армія, якої еліта, себто розсварені та амбітні бояри, в той час уміли міняти собі до вподоби князів та проганяти їх з княжих престолів.

У військовому керівництві татарська сторона теж стояла вище. Правда і татари не мали над Калкою одного керівництва, але в них усі мілітарні дії спільно обмірковувались і погоджувались. Для прикладу цієї тісної співпраці обидвох незалежних вождів подаємо опис їх одного бою з грузинами: «...потім вони (татари) напали на Генджу, один із головніших городів Аррани, здобули його і цілковито знищили. Звідтіля вони пішли до Грузії, а коли зішлись з грузинами, ті (грузини) вирядили військо і приготувались до бою. Джебе з п'яти тисячами вояків сховався в засідці, а Субутай з відділом кинувся вперед (на грузинів). Але на початку битви він повернув до втечі, а грузини переслідували його. Тоді Джебе вийшов з засідки. Вони (татари) оточили грузинів і в одну мить розбили біля тридцяти тисяч»¹³¹.

Особисті відношення між вождями татарських відділів не мали жодного впливу на воєнні операції, бо всіх вождів еднала велика відповідальність перед Чінгіс-ханом. Субутай належав до найкращих вождів, яких будь-коли бачило людство. Це не випадок, що він одержав фактичне керівництво татарського війська у час походу на Європу 1238-41 років і не випадок, що він діждався окремої монографії¹³².

Проти такого висококваліфікованого, здібного, дуже досвідченого татарського керівництва стояло спільне керівництво трьох Мстиславів, з яких ні один не мав великих вождівських прикмет, таких, як були у Святослава Завойовника, Володимива Великого, Володимира Мономаха, чи галицького Романа Мстиславича. Правда, історія надала галицькому Мстиславові ім'я Удатного і Грушевський називає його «визначним вояком»¹³³, але й він у своїх воєнних ділах зазнавав невдач. Вистачить тільки згадати його невдачу в боях за Галич з уграми 1220 року¹³⁴.

У наслідок міркувань про причину трагедії над Калкою ми доходимо до переконання, що ні Мстислав Удатний, ні Мстислав Київський не несуть відповідальности за цей погром. Погром був першим доказом переваги татарської воєнної тактики над європейською, він виявив ви-

¹³¹) Рашид-Ад-Дін, *цит. праця*, стор. 228.

¹³²) Yuan-che, *Biographie de Subotai*, trad. Bretschneider, *Mediaeval recherches* I. pag. 331—332.

щість військових здібностей татарських вождів над європейськими¹³⁵, і був »першим«, бо за ним ішов цілий ряд інших катастроф, спричинених такими самими обставинами.

*

*

*

За літописними відомостями, в київському з'їзді перед походом на Калку брали участь такі князі: київський Мстислав Романович, чернігівський Мстислав Всеволодович, галицький Мстислав Мстиславич Удатний, волинський Данило Романович, майбутній чернігівський князь Михайло Всеволодович, Всеволод Мстиславич і, як каже літописець, багато інших князів. Всі названі князі брали участь також у поході на Калку. Крім них, між учасниками походу зустрічаємо таких князів: Мстислава Німого, Олега Курського, Олександра з Дубровиці, Святослава з Янева, Юрія з Несвижа, Святослава Шумського, Ізяслава Інгваровича та Андрія, зятя Київського князя Мстислава. Літописець розповідає також, що в поході брали участь відділи смолян, трубчан і путивельців зі своїми князями.

Так, отже, цей похід проти татар належить розглядати як велике спільне зусилля всіх князів України, яким у допомогу прийшли білоруські військові з'єднання. Слід підкреслити, що надзвичайно цікава вістка про те, що суздальського князя Юрія не було на нараді в Києві. Правда, як розповідає літопис, відділ ростовських військ під проводом князя Василька, небожа Юрія суздальського, вийшов на допомогу нашим князям, але він дійшов тільки до Чернігова. Тут наспіла вістка про погром наших князів над Калкою і Василько повернувся до Ростова¹³⁶. Російські історики намагаються всіма силами виправдати відсутність відділів Юрія суздальського над Калкою. Е. А. Разін іде навіть далі та робить докір, що вина за погром над Калкою падає на провідних князів бо вони поспішилися з походом, не чекаючи, поки зберуться всі сили¹³⁷. Разін може мати на думці тільки ростовські відділи, бо жодні інші сили на допомогу не збирались. Докір дуже неповажний, якщо візьмемо на увагу те, що коли всі князі зібрались в означену пору на означеному місці, Василько спізнився щонайменше на чотири-п'ять тижнів. Це довге спізнання насуває думку, що взагалі цілий похід Василька був аранжований »ut aliquid fecisse videatur« (щоб удати, що він щось зробив). Пашуто, коментуючи неприсутність Юрія суздальського в кампанії 1223 р., каже, що вона була спричинена ворогуванням з Мстиславом Київським, який з допомогою Мстислава Мстиславича засів у Києві, прогнавши звідти Всеволода Черного, зятя Юрія¹³⁸. Але здається, що й сам Пашуто мав сумніви в тому, бо в другій своїй праці, виданій шість років після »Очерків«, він каже, що князь Юрій відмовився від походу проти татар тому, що був зайнятий готуванням до походу проти Ордену Хрестоносців¹³⁹. Проте таких причин до ворогування, які були між

¹³⁵ Михайло Грушевський, *цит. праця*, том II, стор. 236.

¹³⁶ Там же, стор. 238-239.

¹³⁷ René Grousset, *op. cit.* pag. 261.

¹³⁸ Полное собрание русских летописей, т. I. Акад. Наук СССР. 1927, стор. 744.

¹³⁹ Е. А. Разин, *цит. праця*, стор. 216.

Юрієм і Мстиславом Київським, серед учасників кампанії з 1223 року було дуже багато. Не кажучи вже про традиційний конфлікт Ольговичів з Мономаховичами, треба згадати, що навіть відносини між Мстиславом Удатним і його зятем Данилом Романовичем не були зовсім добрі. Поведінка Мстислава в конфлікті Данила з Олександром Белзьким була щонайменше двозначна¹⁴⁰. Зобов'язання Мстислава Удатного визнати своїм наступником у Галичі угорського королевича Андрія, замість Данила Романовича, має також свою вагу¹⁴¹.

Г. Вернадський, обговорюючи справу другого походу татар на Європу (1237—1241 рр.), зокрема питання, чому саме Бату, чи радше шеф його штабу Субутай, почав завоювання Східної Європи від північних, московських князівств, вважає, що Субутай мусів усвідомити собі в час першої кампанії (1223 р.), що його перемога в битві над Калкою була частково наслідком неактивності великого володимирського князя Юрія¹⁴². Якщо прийняти думку Вернадського, тоді можна докінчити хід його міркувань так: Юрій знав, що похід князів проти татар без його допомоги закінчиться погромом, тому він навмисне стримався від співучасті в кампанії. Що такий висновок не був би далеким від правди, поскільки йде про пляни й наміри Юрія, свідчить думка Пашуто: »...після битви з монгольськими феодалами над Калкою, володимирський князь (Юрій), зберігши своє військо, виявився у воєнному відношенні найсильнішим князем на Русі«¹⁴³.

Між учасниками з'їзду князів в Києві не було переяславського князя, в бою над річкою Калкою не було також переяславських військ. Явище постільки знаменне, поскільки Переяслав — висунена найдалше на південний схід частина українських земель — повинен був передусім цікавитись справами походу на степовиків. Причина ясна: Почавши з кінця дванадцятого століття Переяслав знаходиться в руках старшої галузі Мономаховичів — суздальських князів¹⁴⁴, а ставлення Юрія до справи походу на татар ми тількищо виявили. Виходить, що Юрій не тільки сам не взяв участі в поході, а й не дозволив переяславцям прилучитись до протитатарської акції. У тому світлі думка Емауского, що частина Іпатіївського літописного зведення, яку він називає »пов'стю про руських князів«, писана переяславцем, учасником походу на татар¹⁴⁵, дуже далека від правдоподібності. І якщо твердження Емауского про те, що »Володимиро-Суздальське літописання ще з другої половини дванадцятого віку старається підняти до рівня загальноруського літо-

138) В. Т. Пашуто, *Очерки...*, стор. 48.

139) В. Т. Пашуто, *Героическая борьба русского народа за независимость* (XII век), Москва, 1956, стор. 130.

140) Павло Грицак, *цит. праця*, стор. 69.

141) Павло Грицак, *цит. праця*, стор. 71; М. Грушевський, *цит. праця*, том III, стор. 41.

142) George Vernadsky, *The Mongols nad Russia*, 153, pag. 50.

143) В. Т. Пашуто, *Героическая борьба...*, стор. 66.

144) М. Грушевський, *цит. праця*, т. II, ст. 235 і 343.

145) А. В. Эммауский, *цит. праця*, стор. 77 і 78.

писання в повній співзвучності з політичними потягами володимиро-суздальських князів, які уважали себе за переємців київських князів у характері начальних загальноруських великих князів» має взагалі якінебудь реальні підстави, то ставлення Юрія Суздальського до проти-татарської дії всіх українських князів виявляє понад усякий сумнів справжню мету його політики.

Насувається питання: які ж мотиви і які причини керували Юрієм Всеволодовичем у його негативному ставленні до походу наших князів проти татар? Генрик Пашковскі, обговорюючи виникнення і розвиток князівства Володимира над Клязьмою, доходить до висновку, що вже політика Андрія Ботолюбського і Всеволода II-го мала протикіївський і в своїх наслідках протислов'янський характер¹⁴⁶. Це протиставлення інтересів двох державних комплексів, мешканці яких належали до двох різних народів, знаходить вичерпне наświetлення у Грушевського, Андрусяка і Галецького¹⁴⁷.

Підсумовуючи наші думки, доходимо до висновку, що відхиляючись від участі в поході проти татар, Юрій Всеволодович, князь Суздаля, підпорядкував династичні зв'язки і зобов'язання інтересам свого народу. Доля, як на глум, хотіла, щоб цей князь, який, на думку Вернадського, міг допомогти українським військам розбити татар, сам упав жертвою другого татарського нападу в 1238 році.

146) Henryk Paszkiewicz, *The Origin of Russia*, New York, 1954, pag. 247.

147) М. Грушевський, *цит. праця*, т. II, стор. 127-128; Микола Андрусяк, *Гене́за і розвиток східнослов'янських народів*. *Analecta Ordinis S. Basilii Magni, Romae* 1954, pag. 246-247; Halecki O. *The Limits and Divisions of European History*, 1950.

СПИСОК ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ, ЦИТОВАНИХ У ПРАЦІ

Джерела

Галицько-Волинський літопис. Переклав і пояснив Теофіл Коструба. Том I і II. Львів, 1936.

Древнерусские летописи. Перевод и комментарии В. Панова. Москва, 1936.

Новгородская лѣтопись по синодальному харатеїному списку. СПб. 1888.

Повесть Временных лет. Перевод и комментарии Д. С. Лихачева. Том I і II. Акад. Наук СССР, 1950.

Полное собрание русских лѣтописей:

Том I. Лаврентьевская летопись, Л. 1926 і 1927.

Том II. Ипатьевская лѣтопись. СПб. 1845.

Том VII. Воскресенская лѣтопись. СПб. 1856.

Рашид-Ад-Дин, **Сборник летописей, том I, книга вторая.** Перевод с персидского О. И. Смирновой. Акад. Наук СССР. 1952.

Троицкая летопись. Реконструкция текста М. Д. Приселков. Акад. Наук СССР. 1950.

Тизенгаузен В. Т. **Сборникъ материаловъ относящихся къ истории Золотой Орды.** Том I, СПб. 1884.

'Ata-Malik Juvaini. *The History of the World Conqueror*, translated from the Persian by John Andrew Boyle. Manchester 1958.

Carpini, Plano de, Johann. *Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245—1247*, übersetzt und erläutert von Dr. Friedrich Rich, Leipzig 1930.

Dawson Christopher (ed.), *The Mongol Mission. Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*. New York, 1955.

Die Geheime Geschichte der Mongolen, übersetzt und erläutert von Erich Haenisch. Leipzig, 1948.

Dlugossii Joannis. *Historiae Polonicae liber VI*, Cracoviae 1873.

Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia. Vol. I. Romae 1953.

Matthaei Parisiensis monachi Sancti Albani *Chronica Majora*. Edited by Richards Luard, M. A., London 1872.

Mediaeval recherches vol. I. Yuan-Che, Biographie de Subotai trad. Bretschneider Emil. London, 1910.

The Travels of Marco Polo edited by M. Komroff. New York, 1941.

Література

Андрусък, Микола. Генеза і розвиток східньослов'янських народів. *Analecta Ordinis s. Basilii Magni*, Romae, 1954.

Березинъ, И. Первое нашествие монголовъ на Россию. *Журнал Министерства Народнаго Просвѣщенія*, часть 79, отдѣление II, СПб. 1953.

Бескровный Л. Г. *Очерки по источниковедению военной истории России*. Акад. Наук СССР. Москва, 1957.

Большая Советская Энциклопедія.

Вернадский Г. К вопросу о вѣроисповѣданіи монгольскихъ пословъ 1223. *Seminarium Kondakovianum* vol. III. 1929.

Генсьорський, А. І. *Галицько-Волинський літопис*. Видавництво Академії Наук Української РСР. Київ 1958.

Географія українських і сумежних земель. Опрацював і склав д-р Володимир Кубійович. Краків—Львів, 1943.

Греков, В. Д., Якубовский А. Ю. *Золотая Орда и ее падение*. Акад. Наук СССР, 1950.

Грицак, Павло. *Галицько-Волинська держава*. НТШ. Нью-Йорк, 1958.

Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси*. Том I і II. Нью-Йорк, 1954.

Губарев, Г. В. *Книга о Казаках*. Париж, 1958.

Эммауский, А. В. *Летописные известия о первом нашествии монголо-татар на Восточную Европу. Ученые Записки Кировского государственного педагогического института им. В. И. Ленина*. В п. 17. т. 1. 1958.

Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Париж—Нью-Йорк, 1955.

Эренжен Хара-Даван. *Чингис-хан как полководец и его наследие*. Белград, 1929.

Історія українського війська. Вінніпег, 1953.

Иванин, М. И. О военномъ искусствѣ и завоеваніяхъ монголо-татаръ и среднеазиатскихъ народовъ при Чингисъ-ханѣ и Тамерланѣ. СПб. 1875.

Итовайскій, Д. И. Калское побоище. *Русская Старина*. Томъ 15, 1879.

Куник, Е. О признаніи 1223 года временемъ битвы при Калкѣ. *Ученые Записки Императорской Акад. Наук*. СПб. 1854, том II.

Лясковскій, В. Русскіе походы въ степи въ удѣльновѣчевое время и походъ кн. Витовта на татаръ в 1399 г. *Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія*. СПб. 1907, ч. 8-9.

Пашуто, В. Т. *Героическая борьба русского народа за независимость (12 век)*, Москва, 1956.

Пашуто, В. Т. *Очерки по истории галицко-волинской Руси*. Акад. Наук СССР. 1950.

Разин, Е. А. *История военного искусства*. Т. II, Москва, 1957.

Салтыков, А. Хронология битвы при р. Калке. Ученые Записки Института Истории. Т. 4, 1929.

Саханевъ, В. Развѣдка на мѣстѣ битвы при р. Калкѣ 1224 г. Записки отдѣленія русской и славянской археологiи. Импер. Археологическаго Общества. Т. 11. Петроград, 1915.

Татищевъ, В. А. Исторiя Россiйская съ самыхъ древнѣйшихъ временъ. Книга третiя. Москва 1774.

Трофимова, Г. А. Етногенез татар Поволжья в свете данных антропологии. Акад. Наук СССР. 1949.

Федоров, В. Г. Кто был автором »Слова о полку Игореве« и где расположена река Каяла. 1956.

Черепин, Л. В. Летописец Даниила Галицкого. Исторические Записки Акад. Наук СССР. 1941, т. 12.

Яворський, М. Исторiя України в стислому нарисі. Харків, 1928.

Altunian, George Dr. Die Mongolen und ihre Eroberungen in kaukasischen und asiatischen Ländern in XIII Jahrhundert. Berlin, 1911.

Halecki Oscar. The Limits and Divisions of European History. 1950.

Hammer Purgstall, Josef Freiherr von. Geschichte der Goldenen Horde im Kiptschak. Pest 1840.

Howorth Henry. History of the Mongols. London, 1876—1888.

Krakowski, Stefan. Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku. Warszawa, 1956.

Kuczyński, Stefan M. Wielka wojna z Zakonem Krzyzackim w latach 1409—1411. Warszawa 1955.

Kunik, E. Reseingnements sur les sources et recherches relatives à la première invasion des Tartares en Russie. Mélanges Asiatiques, II. (1852-1856).

Nadolski, A. Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII w. Acta archeologica Universitatis Lodziensis. Nr. 3. Lodz, 1954.

D'Ohssoon, Abraham, C. M. Histoire des Mongols. Amsterdam 1834-1835.

Paszkievicz, Henryk. The Origin of Russia. New York, 1954.

Pelliot, Paul. Les Mongoles et la Paupaté. Revue de l'Orient Chrétien, vol. XXIII-XXIV, 1922-1924.

Pelliot, Paul. Notes sur l'Histoire de la Horde d'Or. Paris, 1950.

Popa-Liseanu, G. Izvoarele istoriei Romanilor. Brodnicii, text, traducere si comentarii. Vol. XII, Bucuresti, 1938.

Poucha, Pavel. Die Geheime Geschichte der Mongolen. Prag, 1956.

Spuler, Bertold. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502. Leipzig, 1942.

Spuler, Bertold. Geschichte der Islamischen Ländern. Zweiter Abschnit, Die Mongolenzeit. Leiden—Köln, 1953.

Stöckl, Günter. Die Entstehung des Kosakentums. München, 1953.

Strakosch-Grassman G. Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241-1242. Innsbruck, 1893.

Vernadsky, George. Kievan Russia. New Haven, 1951.

Vernadsky, George. The Mongols and Russia. New Haven, 1953.

Zatorski, Wacław. Czyngis-chan. Warszawa, 1939.

Zdan, Michael B. The Dependence of Halych-Volyn Rus' on the Golden Horde. The Slavonic and East European Review. Vol. XXXV, No. 85, June, 1957.

Zdan, Michal. Stosunki litewsko-tatarskie za czasów Witolda, W. ks. Litwy. Ateneum Wileńskie. Tom VII—zeszyt 3-4. Wilno 1931.

Проф. Володимир ШАЯН

ЕТИЧНІ, СОЦІОЛОГІЧНІ І ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Дотеперішнє, дуже недокладне, вивчення філософії Сковороди довело до жалюгідних викривлень його поглядів і до неправильної оцінки його значення в історії української духовости і літератури. Що ж говорити про пересічного інтелігента! Він, звичайно, має уяву про твори Сковороди як про якісь пасивістичні, аскетичні, відірвані від життя концепції, від яких треба тікати скільки змоги далі.

Тим часом погляди Сковороди не тільки випередили на добрих два століття розвиток української духовости, не тільки витримують огненну пробу історії, а й з гідністю репрезентують глибокі етичні цінності українського світовідчуття і світогляду.

Пожвавлені дещо в останніх десятиліттях досліди над творчістю Сковороди щораз виразніше виявляють правду, що саме Сковорода був духовим батьком і творцем українського національного відродження.

Проф. Д. Чижевський у низці своїх праць про Сковороду стверджує, що Сковорода стоїть у центрі української духовости.

Дмитро Донцов у своїй творчості щораз частіше цитує Сковороду і щораз ясніше підкреслює, що у творах Сковороди є міцна основа для традиційних цінностей українського національного світогляду.

На ділі: Котляревський, Квітка-Основ'яненко, Костомарів, Куліш, Шевченко були учнями Сковороди. Шевченко про це заявляє у своїх творах. Це все творці українського відродження, пробудники української нації.

Сковорода був пробудником пробудників. Отже відродження і пробудження української нації в новій добі насправді починається від Григорія Сковороди.

Сковорода знав і добре усвідомлював собі таку свою роль у історії. Не один раз, прямо чи посередньо, він про це заявляє у своїх творах.

Він сам окреслює свою роль і своє завдання, буцімто він Камінь до гострення, — оселок, — що, хоч сам не ріже, а проте вигострює безліч ножів і мечів до бою.

Читаймо його байку на цю тему.

Оселок і ніж

Ніж говорив із оселком:

— »Звичайно, ти нас, брате, не любиш, що не хочеш вступити в наш стан і бути ножем.

— Якщо б я гострити не годився, — відповів камінь до гострення, — я не відрікся б піти за вашою радою і за вашим станом. А тепер

тим самим вас люблю, що не хочу бути вами. І дійсно, ставши ножем, я ніколи стільки один не переріжу, скільки всі ті ножі і мечі, що я їх все моє життя перегострюю. А до того тепер дуже рідкі каміння до гострення».

Значення:

Родяться і такі, що не бажають ні воїнської служби, ні подружжя, щоб тим свободніше заохочувати інших до розумної чесноти, без якої всякий стан був би неможливий.

*

Сковорода був тим рідким каменем до гострення. Він вигострював характер, розум і думку цілого покоління борців на те, щоб вигострені мечі їх ідей, творів і чину довершили цього величного чуда в історії, що зветься Відродженням Нації.

«Світ спить, простягнувшись, глибоким, непробудним сном, а наставники, що пасуть Воїна Вожого, не тільки не пробуджують його, а ще й до сну заколисують: — «Спи, не бійся, місце безпечне, чого лякатися».

З глибокого, непробудного маразму і летаргу української нації у другій половині XVIII-го століття пробуджує її Сковорода до нового життя на висоті духовно-ідейного усвідомлення її сутності. Цей процес здійснюється перш за все в самих творах і діяльності Сковороди, далі — у творах і чинах його наслідників і жде свого завершення аж по сьогоднішні дні.

Сковорода був уродженим педагогом. Єдине звання, яке він виконував у житті, яке любив і для якого жив. Але його вчення, що на цілі століття випереджувало його сучасників, неминуче доводило до конфлікту із шкільною владою (в той час це були переважно єпископи), і Сковороду або викидали зі школи, або він сам мусів її покинути. В усіх тих пробах Сковорода виявив незвичайну мужність і непохитність. Згідно із своїм вченням, він радше віддав би своє життя, ніж перестав би служити Правді.

Зокрема зазнав Сковорода значних перешкод у застосуванні основної методи в його навчанні, що ґрунтувалась на безпосередньому й індивідуальному контакті з учнями, в частих розмовах із ними. У тих розмовах Сковорода міг дати своїм учням найбільше, встановлюючи разом із ними, — на основі їх звірень, обсервації їх характеру і здібностей, — їх життєві ідеали, спрямовувати їх на найбільш властивий шлях для їхнього розвитку.

Але такі розмови з учнями вважалися нижчими гідності вчителя і їх забороняли як учителям, так і його учням. Маю на увазі його учня Ковалинського, того, що на ціле життя залишився вдячним і вірним Сковороді та зберіг для майбутніх поколінь основну частину його творів. Ковалинський залишив нам єдиний достовірний життєпис свого вчителя.

Сковорода мусів покидати школу за школою і посаду за посадою. І врешті, вільний як степовий орел, ширше по просторах України, навчає і виховує цілий народ. Залишає спадщину, якої велич і значення починаємо собі усвідомлювати. На його творах виховувалися цілі покоління провідних умів і, без сумніву, будуть виховуватися далі.

Це, отже, Великий Учитель цілої нації, один із тих, що творять її історію.

Питанням етики, соціології і педагогіки присвячує Сковорода багато місця у своїх творах, пише навіть окремі трактати. Це: «Душевний мир», «Азбука світу», «Благодарний Еродій» і «Убогий жайворонок». Свої погляди популяризує в байках і нам доведеться часто наводити деякі з них. А тому, що твори Сковороди недоступні як у краю, так і на еміграції, нам доведеться подавати довші цитати також із них, щоб по змозі вичерпно дозволити говорити самому Сковороді. Всі цитати наводжу в моєму перекладі на сучасну українську мову.

Соціологічних і педагогічних поглядів Сковороди не можна, очевидно, досліджувати відірвано від цілості його філософської системи. В цьому напрямі ця праця базується на моїй студії п. з. «Лицар Святої Борні — Григорій Сковорода», написаній у 1941-1943 роках.

Беручи до уваги характер цієї праці, нам доведеться почати від деяких загальних стверджень про педагогію, в світлі яких ясніше зрозуміємо і повніше оцінимо вклад ідей Сковороди до розв'язки питання української національної педагогіки.

Педагогіка ніколи не була наукою незалежною, чи самостійною. Вона все спиралася і була нерозривно зв'язана з обов'язуючими нормами соціології, релігії і світогляду даної нації в даній епосі.

Колинебудь і денебудь учитель, чи виховник, виховував дитину, він усе мав перед очима якийсь окреслений, ідеальний образ чи взір, до якого хотів довести свого учня чи вихованця.

Цей взір чи ідеал є дороговказом для учителя, чи для школи. Завданням педагога було довести дитину до певного стандарту поведінки, якостей характеру, світогляду, думання і знання. Цей стандарт був різний в різних епохах, місцях, племенах чи націях. Для виховника цей стандарт був даний і окреслений чи то визначеним завданням виховання, чи то загальнозобов'язуючими і прийнятими нормами цінностей даного середовища.

Ця нормативна основа виховного ідеалу витворюється поза школою. Кожночасні норми цінностей є витвором і вислідом історичного розвитку групи чи нації.

Це, популярно, окреслюється батьками як факт, чи бажання, щоб дитину виховати «в такому-то дусі». Цей «дух виховання» — це збір тих норм цінностей, що їх батьки, чи ширше середовище, вважають зобов'язуючими і дійсними для себе. Звідси теж змагання груп «за душу дитини». В житті модерних націй ці виховні норми цінностей не встановлюються індивідуально батьками, а загальнонаціональною чи державною установою, що її звуть кураторією, яка накреслює програму і методи виховання і навчання. Але й ці кураторії, чи виховні комітети, роблять це у згоді з зобов'язуючим стандартом життя чи уявленням, яким-то сьогодні повинен бути чоловік, громадянин чи член національної спільноти. Їхнє уявлення про те, чим є людина і чим повинна вона бути є також залежне від ступня загального розвитку. Очевидно, воно було різне в різних часах, місцях і расах.

Підкреслюю: для педагога ці норми цінностей є дороговказом і саме це маю на увазі, коли тверджу, що педагогія ніколи не була незалежною, а все була зв'язана з релігією, етикою, соціологією, чи, загально кажучи, ідеологією даної групи чи суспільності.

Інакше виховували свою молодь старовинні германські племена, інакше племена брагмінів у далекій Індії, навчаючи їх філософських текстів від 8-го року життя; інакше у Спарті, інакше серед племен Центральної Африки. Історія і антропологія дає нам в цьому напрямі пребагатий порівняльний матеріал.

Дитина Полінезійських островів мала б наслідувати поведінку, звичаї і думки «великого чоловіка» у племені, щоб стати таким, як «він». Це, отже, навчання через наслідування живого взору, прийнятого серед племені, як «великого».

Ця метода не така далека від середньовічного звичаю висилати юнака чи молодицю на двір або замок короля, чи феодалного зверхника, або рівного собі лицаря на те, щоб кандидат на майбутнього лицаря навчився звичаїв, поведінки, законів, а також лицарських ідеалів, себто — тих норм цінностей, що зобов'язували в тодішньому суспільстві. На великих дворах чи замках було щось у роді окремих клас для того роду виховання, чи теж воєнно-лицарського вишкоду, відповідно до лицарських ступнів і рангів. Метода має дещо спільного, але як же різнилися ідеали особовості. Ці ідеали змінюються разом із нормами цінностей в окремих добах і расах. Історія виховання є нерозривно зв'язана з історією суспільно-національних спільнот в окремих добах чи циклах людської культури.

А разом із появою нових суспільних чи національних ідеалів появляється, звичайно, і нова педагогіка. Класичними прикладами є тут Платон або Руссо. Поруч із системою і програмою нової, майбутньої суспільності Платон розвиває цілу систему педагогіки. Що більше, нова педагогіка мала б бути основою для нової системи. Платон не відповідає на питання, як почати нову педагогіку в рамках старої суспільності, а за таку спробу Сократ заплатив був смертю. Але ж це він, — Безсмертний Сократ виховав Божественного Платона.

Отже в тих моментах історії, коли назріває, чи назріла, вже зміна суспільно-національного ладу, тоді разом із нею назрівають зміни в системі виховання.

Стає зрозумілим, чому в ученні Сковороди його педагогічні погляди нерозривно зв'язані з його вченням етики і соціології, а навіть есхатології. Тому, слідкуючи за педагогічними вченнями Сковороди, нам доведеться розглядати їх разом з його етикою і соціологією, бо тільки в цьому нерозривному комплексі можна їх зрозуміти, вивчити і оцінити.

Сковорода належить до того типу мислителів і педагогів, що творять нову соціологічну систему, і саме в тому його історична велич.

Питання про ролі норм цінностей у психології людини, в її житті, в її основній функції як члена національно-державної спільноти, доведеться розглядати у інших моїх працях. Однак вже на основі сказаного повинно бути ясным питання національної педагогіки.

Встановити засади національної педагогіки можна тільки на основі встановлення чи віднайдення через самоусвідомлення ідеального образу українця як людини і як члена нації. Якщо в нас є такий окремий від інших національностей ідеал українця, тоді можемо говорити про національну педагогіку. Якщо його немає, тоді доводиться нам шукати того чужого ідеалу, який ми хотіли б наслідувати чи прийняти як свій. Якщо не погодимось на один чужий зразок, тоді, очевидно, буде їх стільки, скільки напрямів чи систем є в різних чужих взорах.

Тут напрошується порівняння із зразками англійськими. Українська дитина на еміграції виставлена на впливи і дію англійської школи, якої національним завданням є навчити молодих англійців англійського способу життя (The way of life) через встановлення певних зразків і стандартів поведінки, звичаїв і світогляду (Patterns of behaviour).

Чи, отже, українська дитина на терені Англії буде в постійному, може трагічному конфлікті між двома системами думання і норм цінностей?

На щастя, цей конфлікт не трагічний, поскільки поза національним забарвленням виховних ідеалів європейських націй доводиться говорити про загальну історично-розвою спільноту європейських націй, чи, точніше, європейського історичного циклю. В рамках цього циклю ідеали поодиноких націй не все і не обов'язково є протилежні, а часто виявляють багато спільних прикмет. Крім того саме англійський виховний ідеал дозволяє, а подекуди навіть плекає, досить широкий діапазон індивідуальних різниць і індивідуальної свободи в певних широких межах.

Але ж ми не розв'язуємо питання української національної педагогіки з вузько-утилітарного погляду еміграції. Ми ставимо її у площині дійсності Української Держави. Це сьогодні площина головним чином теоретична.

Наскільки і як здійсненні постулати національної педагогіки на чужині, це знову ж питання, що вимагає окремих праць. Сьогодні стає перед нами одне питання:

Чи Сковорода може нам допомогти у самоусвідомленні нашого національного ідеалу і національного світогляду?

Очевидно, так! Саме в тому є провідна роля в історії великих духових мужів нації, що в їх свідомості здійснюється самоусвідомлення істоти своєї нації, як органічної метафізичної Цілості.

Саме з цією метою я й піднявся вивчити філософію Сковороди.

*

Спробуємо, отже, з'ясувати вчення Сковороди і висунути на їх основі деякі постулати.

Сковорода рішуче боронить принципу вроджених здібностей, таланту і, вслід за тим, вродженої праці.

Він наводить приклади різномірних проявів замилювань і здібностей у ранній молодості хлопця. Сьогоднішнє знання про великих людей підтверджує цей погляд. Знаємо, що талант і вдача Сковороди і Шевченка проявилися вже в ранній їх молодості і, щобільше, саме їх наочні таланти промовляють їм шлях у житті з сільських закутин на вершини тодішньої суспільності. Знаємо також із численних прикладів, що музичні здібності

бувають не тільки вроджені, але вони, звичайно, саме найскоріше і найвиразніше проявляються. Історія музики знає шестилітніх концертантів, а навіть диригентів. Рано проявлений музичний талант Сковороди з рівночасно проявленою релігійною тонацією його вдачі є ще одним підтвердженням цієї правди.

Цей вроджений талант — за вченням Сковороди — це утаєна іскра Божя в людині, це Божественний первень її душі, — це сам Бог.

Цитуємо Сковороду:

«Коли трилітній хлопець із самовільного заслухання переймає Божественні пісні, любить заглядати у священні книги, переглядати листки, приглядатися то картинам таємних образів, то буквам, — то чи не є це виявом таємної іскри природи, що родить і кличе його до богословського звання». («Благодарний Еродій», 640).

Треба думати, що цей образ це автобіографічний елемент, який слід вважати як доповнення зовсім згідної з цим образом характеристики, люданої Ковалинським. Ковалинський виразно згадує, що талант до богослов'я проявився у Сковороди вже в ранній його молодості.

Було б грубим спрощенням розуміти це вчення тільки в змислі »природної вродженості таланту« в сучасному розумінні цього слова. В розумінні Сковороди ця Таємна Сила, що породжує і проявляє в людині Талант — це жива, Божественна іскра і сам Бог.

Наведім відповідні цитати самого Сковороди:

»Ця Божественна сила в чоловіці, що пробуджує в ньому нахил до звання називалася у старовинних єгиптян »Ізіс«, у греків »Атхена«, у римлян »Мінерва«, себто — »Натура«. Природа називалася теж »Геніос«, »Геніус«, Ангел Природи називався теж »Тхеос« — »БОГ« («Азбука світу», 329).

Згідність з Природою, з Богом, чи з Мінервою — це в Сковороди те саме, що згідність з основною силою свого морального призначення. Людина з Мінервою — це людина з талантом, наділена іскрою Божою, навантажена важливим призначенням.

Сковорода в своєму житті часто говорив про голос Мінерви. Це призначення веде людину, немов за руку, але ж походить воно — ця сила, чи цей голос, — із глибини власної душі людини.

Бути щасливим — це пізнати свою »Природу« і йти за її голосом. Ця »Природа« є утаєною і основною пружиною наших діл. Вона пробуджує талант, запалює до діла і робить працю солодкою. («Азбука світу», 324).

Основні завдання учителя і лікаря розуміє Сковорода ось так:

»Учитель і лікар не є учителем і лікарем, а тільки служителем Природи, єдиної справжньої лікарки і учительки« («Благодарний Еродій», 464).

На думку Сковороди, яблуні не треба вчити родити яблука; вже сама Природа навчила її цього. Треба тільки відгородити її від свиней, очистити від гусениць, тощо. («Влагодарний Еродій», 464).

Основне завдання педагога — це розвинути і плекати, — так як садівник плекає яблуньку, — притасні, вроджені здібності, що бажають проявитися назовні.

Педагог мав би, отже, пізнати і докладно вивчити найкращу сторінку характеру і здібностей дитини, її найкращу можливість розвитку і,

вслід за тим, цей талант плекати, розвивати та довести його на найвищі можливі для даної одиниці висоти розвитку.

Яке високе, яке відповідальне завдання! Виховник мав би знайти і оцінити можливість розвитку дитини і його напрям ще перед тим, поки вона сама дозріла до свідомого вибору свого звання.

Цей принцип встановлює виховання індивідуальне, чи групове, по лінії спеціалізації таланту і придатности до майбутнього звання, себто до виконувannya певної праці.

Це звання мусить відповідати здібностям і характерові людини, і тільки тоді вона може бути вповні щасливою.

Збирання меду, солодше для бджіл від самого меду, хоч здається декому важкою працею. З якою радістю гонить за зайцем швидкий собака. («Азбука світу», 327).

Принцип вродженої праці притаманний усьому світові. Черепаха не буде літати так, як орел. Даремна річ вчити черепах літати. Вона може розбити свою шкаралупу.

Кожний є тим, чие серце в нім. У кого свиняче серце, той свиня. У кого левине, той лев.

Суспільні нещастя постають із того, що люди беруться не за своє діло. Военну роту веде часто той, кому треба сидіти в оркестрі. («Азбука світу», 327).

Смішно, коли вовк грає на сопілці. Смішно, коли ведмідь танцює.

Але коли вовк став уже пастухом, ведмідь монахом, а лошак радником, — це вже не шутка, а біда. («Азбука світу», 334).

Великі суспільні нещастя постають із того, що люди беруться виконувати звання в погоні за грішми.

Виконувannya звання незгідно з Природою веде до внутрішнього неспокою, нудьги, а в крайніх формах — до самогубства.

«Краще бути природним котом, ніж левом із осячкою природою» («Азбука світу», 340).

Отже, в нехтуванні принципу вродженої праці Сковорода вважає основну причину всіх суспільних нещасть. Усунення причини цього нещастя, а отже послідовне застосовування в суспільності принципу праці за внутрішнім покликанням і придатністю характеру, Сковорода вважає за основу основ побудови щасливої суспільности.

Зайва річ говорити, що здійснення цього принципу вимагало б докорінної зміни цілої суспільної структури.

Сковорода знає, що встановлює нову азбуку світу, і так називає свій твір на цю тему: «Азбука світу».

Тут бачимо нерозривний зв'язок педагогіки Сковороди із постановням нового суспільства.

Свою візію нової суспільности Сковорода втілює в такий образ і символ:

»Бог подібний до багатої фонтанни, що наповняє різні посудини по їх містимості. Над фонтанною напис: «Нерівна всім рівність!» Іллюються із різних трубок різні струмені в різні посудини, що стоять довкруги фонтанни. Менша посудина має менше, але рівна із більшою тим, що

вона однаково повна. І що дурніше, як рівна рівність, яку дураки надаремно намагаються завести на світі. Яке глупе все те, що супротивне блаженній Природі» («Азбука світу», 340-341).

Кожна людина має право на щастя. Вона має бути «повна щастя» і у тому щасті, у його повноті, — у повноті життєвого вдоволення і розвитку своїх сил і здібностей, — вона рівна всім іншим. В тому щасті, — в його всенациональній чи всесуспільній спільноті, — люди є рівні. Але вони так, як різні посудини мають різну ємність, глибину і містимість. Вони мають інші завдання, іншу відповідальність, іншу працю. Вони так само щасливі, як і... горнятка меншого розміру. Спробу зрівняти людей якимсь механічним принципом рівної рівності Сковорода відкидає як безглузду.

В цьому місці він виразно полемізує з передвісниками французької революції, і — як бачимо — випереджує ціле людство на два століття.

«Дураки надаремне намагаються завести на світі рівну рівність». Скільки мільйонів людей померло при цій спробі перевести «зрівнялівку», із якою, врешті, мусіли не лише французи, а й більшовики покінчити. Однак розважування на цю тему переходять намічені завдання цієї праці.

Я хочу тільки вказати на факт, що етичні і соціологічні правди, з'ясовані Сковородою, можуть і повинні стати основою для нових соціологічних концепцій.

Більше як півтора століття після смерті великого філософа, а ще не світає в свідомості народу, що такі глибокі, світотворчі правди містяться в творах нашого національного генія.

Сковорода не відповідає на питання, як ця нова суспільна структура мала б бути здійснена. Він встановлює тільки основний її принцип і ясно вказує причину усього дотеперішнього лиха.

Для розуміння наведеного образу Сковороди, слід ще раз підкреслити, що вжите ним поняття «згідність з природою», зовсім не означає зовнішнього, видимого світу природи в змислі матеріалізму, чи навіть пантеїзму (— як Деус сіве Натура —). «Природа» для Сковороди це метафізична основа буття, — це Божественна Сутність, утаєна і притаманна зовнішньому, видимому світові і всякій живій істоті. Це творчий і активний **принцип** як Основа Бидимого Світу.

Напрошується порівняння із поняттям «Натура Натуранс» у Д. Скота та з іншими концепціями, але це знову непомірно поширило б рамки цієї праці.

Ця Основна Творча Сила в Людині, отже глибока, рушійна сила людської душі, — це її внутрішнє щастя і блаженність. Щастя — очевидно не в **редоністичному** чи **матеріалістичному** розумінні цього слова. Це правдиве, внутрішнє щастя має своє джерело у свідомості, що людина виконує своє призначення, іде за її справжнім розвитком, досягає висоти за висотою. Це правдиве щастя, — впевненість у вірному шляху, — дає людині силу здійснювати свою мету, поборювати перешкоди, а навіть погорджувати смертю.

Отже таку свідомість треба в людині розвивати і плекати вже від ранньої молодості.

Треба виплекати в людині світосприймання, спрямоване на ці основні духові цінності. Це основа творення характеру, основа виховання людини.

Слід, отже, наголосити, що Сковорода, вважаючи основою розвитку вроджені можливості і здібності, вимагає одночасно, щоб дбайливо плекати світогляд, як основний засіб творення характеру.

Прекрасний діалог між Мавпою і Бузьком у творі «Благодарний Еродій» є сатирою, повною благородного глуму, на тодішнє виховання. Сковорода розправляється із смішною погонєю за модою, за перуками, з мавпуванням навіть одягу. Вістря його сатири не минає погоні за «чинами», себто — за ступенями в царській ієрархії службовців. Словом — це сатира на виховання, яке йде шляхом матеріалістичного і опортуністичного сприймання світу.

Наведемо далі декілька фрагментів для зілюстрування думок Сковороди і його метод викладу.

Основна новість і український характер вчення Сковороди проявляються у його розумінні праці і мотиву праці.

Праця є благословенням і щастям самим для себе. Вона не вимагає для себе ніякої іншої нагороди. Вона приємна сама в собі так, як збирання меду є для бджоли працею і щастям рівночасно.

Очевидно не кожна праця. Праця вільна, натхнена, творча і радісна, — праця, що забезпечує людині її розвиток і її щастя.

Праця для людини — а не людина для праці. Тут основа революційного розуміння праці Сковородою. Працю слід пристосовувати до людини, а не людину до праці.

Сковорода з обуренням відкидає плітократичне розуміння праці, як засобу для нагромадження багатства.

Очевидно людина мусить бути щаслива у своїй праці. Кожна людина рівна у праці всім іншим тим, що в ній вона повинна бути повна щастя. Чи вона подібна до малого чи до великого збанка, — вона повинна бути повна радості і щастя.

Ідеальне суспільство, чи нація, це була б, отже, спільнота радісної, творчої праці і щастя. Така праця забезпечує розвиток одиниці і, очевидно, цілої спільноти. Гармонія спільноти, — при всій різноманітності людських здібностей, замилювань і їх застосування у різноманітній праці спільноти — забезпечена спільним щастям у праці.

Це найблагородніше розуміння праці, яке я зустрів у всесвітній філософії. Рівночасно це єдиний правильний вислід і висновок у напрямі цінностей праці в ідеалістичній філософії людства.

Займатися висновками і конструкціями відповідних схем — це справа дальшого розвитку філософії Сковороди, як теж борні за її здійснення.

Я не маю найменшого сумніву, що саме цей благородний принцип ідеалістичного розуміння щастя і праці стане угольним каменем будови Української Держави.

(Закінчення в наступ. числі)

Михайло МУХИЙ

З ЛИСТУВАННЯ ІВАНА ФРАНКА

24-го березня 1878 року Іван Франко писав зі Львова до Драгоманова в Женеві:

»Ваш лист наробив у суді великої каляманції, хоч і був дуже невинного змісту. Апріорі осудили, що Драгоманів — соціяліст, а соціялісти — таємне товариство, от на такій підставі засудили невинних людей«.

Пізніше, у своїм життєписі, надрукованім у збірці оповідань п. з. «В поті чола», І. Франко описав наслідки судового процесу 1877 року для його дальшого життєвого шляху:

»Безтолковий процес, який упав на мене, як серед вулиці цегла на голову — був для мене страшною і тяжкою пробою. Дев'ять місяців, пробутих у тюрмі, були для мене тортурами. Мене трактовано, як звичайного злодія... Та не сама тюрма була для мене найтяжчою пробою. Засуд кримінального суду, а особливо те, що я опісля застав на світі сто разів тяжчий і несправедливіший засуд цілої суспільности, кинений на нас, страшно болів мене. Мене викинено з «Просвіти», мені заборонено приходити на «Бесіду», а люди зі старших, які хотіли мати зі мною якенебудь діло, бачились зі мною тільки в секреті, що мене ще дужче пригнічувало«.

Дослідник історії того процесу, покійний академік Студинський, обговорюючи фатальні наслідки згаданого процесу 1877 року, який приніс із собою розгром значної частини тогочасного українського життя в Галичині, ряд тяжких для невідгодуваної генерації судових вироків і навіть припинив та спаралізував український рух на добрих три роки, пише так:

»Коли говоримо про сам процес, то викликала його, без сумніву, необережність Михайла Драгоманова, що віддав свій лист з дня 25. 5. 1877 р., призначений для Павлика, в руки М. Котурницького. Цей лист перехопила в нього поліція. Нитка по нитці й судові власті дійшли до клубка, при чому посипалися арешти наліво й направо... Цей лист, написаний необережно, міг викликати в судових колах підозріння, яких висловом був акт оскарження. Якби Драгоманов вислав був листа просто на адресу Павлика, Мандичевського або Франка, до процесу не дійшло б...«

»Неясною була в цілій справі **роля Котурницького**. Він приїхав до Львова дня 31.5. 1877 р., а мав виїхати звідси 10.6; привіз із собою листи від Драгоманова для Мандичевського і Павлика, згідно для Франка, а одначе не зійшовся з ними, не передав їм листів. Можна сумніватися, чи Котурницький взагалі їх шукав. Обидва листи, як відомо, забрала львівська поліція 9-го червня, на день перед наміреним

виїздом Котурницького. Мимохіть родяться підозріння, що Котурницький уже тоді грав дуже неясну ролю¹.

Іван Франко в життєписі Остапа Терлецького пише ще докладніше про Котурницького й ще виразніше натякає на можливість подвійної ролі цього висланця Драгоманова:

»Цікаво, що польський часопис не знаходив досить »*śłów potępienia niesumienności genewskiego sportsmena socjalizmu*« (себто — Драгоманова), але не пробував застановитися, яку ролю в цілім процесі відіграв польський конспіратор Котурницький. А ця роля вже тоді була декому неясна. Які були відносини між Котурницьким і Драгомановим — я не знаю; пізніше в своїх листах до мене Драгоманов ніколи не згадував про це. А Котурницький, відсидівши три місяці, на які був засуджений у Львові, був видалений із границь Австрії, з заборонаю вертатися сюди колибудь. Та проте вже 1879 року ми бачили його у Львові, де в ту пору бачив його й комісар поліції, той самий, що арештував його в 1877 році, та цим разом його не арештовано. Пізніше він приїжджав іще кілька разів до Львова, де в 1884 р. навіть видав, під псевдонімом »Міхалко«, окремою брошурою кілька віршів українською мовою і латинкою, навіяних гарячими й дружніми розмовами з одеськими українофілами. Нащо потрібна була йому ця брошура і куди поділось її видання, яке мабуть зовсім не було пущене в продаж, цього я не знаю. В 1885 чи 1886 році Котурницький вже під новою назвою »Борковскі« виступає у варшавськім »*Głosie*« з просторою статтею про польсько-руську колонію Адамполь, положену недалеко Скутарі на березі Малої Азії. В той самий час він прислав мені з Кракова свою статтю »Міцкевич і Пушкін«, що була друкована в »*Nowej Reformie*« і відбита окремою брошурою, в якій протестовано проти угодкових поглядів Спасовича. Ще пізніше я довідався, що Котурницький-Борковський, за порученням котрогось російського міністра, дістав при якійсь залізниці посаду, яку ми назвали б синекурою — прочитувати газети і закреслювати в них усе, що пишуть про цю залізницю та її управу«².

Фелікс Перль (Рес) у своїй історії польського соціалістичного руху під російською займанщиною не подає, на жаль, докладніших даних про Котурницького, тримаючись у своїм описі процесу 1877 року («Австро-руські спомини») Драгоманова. Але Перль розкриває, що справжнє прізвище Котурницького — Еразм Кобилянський. Народився 1854 р., а помер 1914. Перль зазначає, що Котурницький пізніше згубив інтерес до соціалізму і від 1892 р. працював у польській націонал-демократичній »Лізі Народовій« Романа Дмовського.

Докладніші відомості про процес 1877 року є в історії соціалістичного руху під австрійською займанщиною Діаманда, але, на жаль, цієї праці не маємо і спроби відшукати її були безуспішні.

Професор Сімович, що свого часу був ректором Педагогічного інституту ім. Драгоманова в Празі, у своїм популярнім нарисі про І. Франка пробує

1) Студинський: »Франко в соціалістичнім процесі 1877 року«, »Україна«, Київ, кн. 6, 1926, стор 112 і 75.

2) І. Франко: »Остап Терлецький«, спомини. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, том 50.

виправдати поведінку драгоманівського висланця до Львова (1877 р.) тим, що саме в тих днях Павлик лежав хворий у шпиталі й не можна було передати йому листа.

Іван Франко, на жаль, не подав року, коли пан Котурніцький, що разом з Драгомановим став спричинником катастрофи 1877 року, дістався на теплу синекуру в петербурзькім міністерстві залізниць. Коли це сталося раніше 1889 р., то не виключене, що він одержав згадану посаду завдяки учителеві й духовому батькові Драгоманова проф. Строніну, що був у цім міністерстві членом ради, а навіть юрисконсультатом.

В листі до Франка з датою 18 вересня 1883 р., Драгоманов улесливо переконує Франка стати керівником нової партії в Галичині:

«...Здається, Ви мильно зрозуміли мої слова. Пишучи Вам, що за деякий час постане нова партія в Галичині, та тільки не за Вашим проводом, я зовсім не думав вкладати Вам особисто амбіцію... З теперішніх галичан Ви більше інших маєте дані стати проводирем нової партії — для користи самої ж тієї партії. Вути ж ініціатором — підніма самого чоловіка, силу його, віру в себе, без якої не може бути енергії...»

У відповідь на нечувані, але типові для Драгоманова закиди, наклепи та перекручування в справі спровокованого ним же самим нещасливого студентського процесу 1877 року, Франко 21 жовтня 1884 р. подав докладно й просторо сторінку з минулого:

«Я не знаю, звідки Ви взяли те, що »львівська молодь передала Черепакіна в руки поліції, не взявши в нього книг, зовсім безпечних в Австрії, і не сказавши отверто, що не візьмуть...» Знаю тільки, що одного дня він сказав мені, що є у Львові.

Я зараз того ж самого дня ввечері пішов до того чоловіка (Черепакіна), і коли він сказав мені, що має книжки для Павлика, а зглядно для нашої бібліотеки, то тут же я сказав, що хоч Павлика нема під рукою (день перед тим його арештовано, про що я тоді ще не знав, але будиши в нього в хаті й не заставши його, гадав, що десь виїхав), то я книжки заберу. І зараз же того вечора я ще з двома товаришами майже всі книги (крім двох невеличких купок і тих книг, які Черепакін виразно лишив для себе, як свої власні) забрав, а за іншими мав прийти на другий день рано. На другий день рано я прийшов і застав двері замкнені, а служба говорить мені, що пан з нумера одинадцять арештований.

Коли це значить передання Черепакіна в руки поліції з боку львівської молоді, зглядно мене самого, то я охоче дозволю кинути на себе каменем. А здивувався я Вашим повищим словом тому, що я тоді ж таки, наскільки тямлю, аж у двох листах (це були мої перші листи до Вас) розказував Вам цілу історію і післяв ще й список книжок, забраних у Черепакіна, з яких дещо я передав опісля на Україну, а дещо є і досі в нашій бібліотеці. Паралельного випадку з Котурніцьким я не хочу нагадувати».

У Львові, з ініціятиви киян, мав виходити літературний журнал »Зоря« при ширшій колі співробітників, а до складу редакції запропоновано ввійти також і Франкові.

І. Франко ще 2-го січня 1885 р. повідомляв про це Драгоманова: «На »Зоря« вже тепер, поки ще перший номер не вийшов, многи махнули рукою... Тільки Кониський конопатить мене конче приставати до неї ради патріотизму, але я на те відповів йому трохи навіть загостро...»

Влітку того ж року Франко вперше відвідав Київ і по розмовах з киянами його настрої був такий, що Павлик 25-го липня 1885 року з обуренням писав Драгоманову:

»Франко... радий казати, я, мовляв, для вас двох з Драгомановим не буду йти проти цілої України«.

З приводу такої постави Франка, Драгоманов дав Павликові ряд проти-франківських уповноважень. В листі з 29 серпня 1885 р. Франко чемно й обережно, щоб не драгувати невгомного Драгоманова, вияснює своє становище:

»Не в гнів Вам, Ласкавий Добродію, але таки сказати мушу, що й самі Ви відбили мені останню охоту до видавання газети, доручаючи Павликові заступати Вас у комітеті редакційнім... Ваш лист... Я побачив у нім пряме недовір'я, дане мені від Вас... Прецінь Ви добре знаєте Павлика як робітника і політика, а бодай ще трохи знаєте, яку симпатію має Павлик у Галичині не тільки серед старих, а й серед молоді«.

Тоді ж Франко вияснив своєму тодішньому шефові, що нема ради: »Українці, на піддержку яких нова газета (»Зоря«) будь-що-будь мусіла покладатись, рішучо домагалися згоди. Домагався її не тільки Кониський, в тім самім дусі писав мені й Тригубов, це саме, ще більш категорично, вистовив опісля і Антонович«.

У відповідь, Драгоманов запитував тоном найвищого незадоволення в листі з 2-го вересня:

»По правді не моє діло судити й про те, яка може бути згода між Вами і Огоновським. Не можу судити тим паче, що Ви не пишете ні про які принципи згоди, а тільки про особи редакторів, які мусять знаменувати згоду. Але коли Ви кажете, що згода наступила й на бажання »українців«, то тут я собі »дозволю сміть своє сужденіє іметь«. По якому праву Кониський, чи хто інший, не звернувся в цьому ділі до мене?...«

Драгоманов довго не міг забути І. Франкові його співредагування »Зорі« у спілці з зненавидженим для нього »попом Огоновським«. Сестрі своїй, Олені Пчілці, він писав 12-го вересня 1886 р. такі, повні ненависти слова: »Він легко став дурним у »Зорі« і навряд чи залишить перебування в атмосфері тої стайни«.

На початку березня 1886 р. Франко з певним здивуванням писав до Драгоманова про надрукований у місцевій польській газеті протест Драгоманова проти святкування Шевченківських роковин (саме 25 років з дня смерті): »Саме сьогодні в »Kurjerze Lwowskim« появилася Ваш протест проти вечірки Шевченківської. Признаюся Вам, що мети такого протесту з Вашого боку і на такім місці я (і не тільки я сам) зовсім не розумію. Що Ви хочете досягнути таким »протестом«, зверненим до польської публіки? Яке значення взагалі може мати протест чоловіка стороннього проти обходу чисто галицького?«

Причиною гострого протесту Драгоманова проти Шевченківських свят у Львові 1886 року було те, що їх влаштовували і на них виступали нелюбі йому українці з народовецького табору. Як же ж він міг щось подібне стерпіти? А що вдався до польської газети (не вперше і не востаннє), то це вже його справа. У відповідь на ці запитання Франка, Драгоманов зазначив, що українці читають *»Kurjer Lwowski«* не менше, ніж *»Діло«*.

Одержавши від Драгоманова чергові гострі домагання, Франко 21-го квітня 1886 р. відповів незвичайно спокійно та іронічно:

«...Та й кумедні ж Ваші умови, на яких Ви хочете мати зі мною якенєбудь діло! На таких умовах «одностороннього недовір'я» ніякого діла мати не можна. Я думаю, що коли вже самі заповідаєте війну, то й воюйте собі на здоров'я».

Драгоманов, негайно ж, 24 квітня, відписав Франкові: «...Лист Ваш від 21-го ц. м. настільки дикий, що якби він прийшов з краю більш цивілізованого, я б просто не відповідав на нього...»

В листі з датою 12-го вересня 1886 р. Драгоманов повідомляв Франка: «Бачив я кількох проїждих росіян, які, між іншим, мали перевезти в Росію книгу Тихомирова *»La Russie politique et Sociale«*. Не знаю, чи Ви бачили ту книгу, доволі поверховну, але зручно написану. Між іншим, він говорить і про український рух — хвалить мене особисто, але каже, що я не маю в Україні ніякого відгуку, що український рух не має в собі нічого політичного. Останнє дуже нам не до ладу, але саме таке кияни наказали Пипіну писати».

Влітку 1887 року Галичину відвідали два висланці — студенти з Києва: народолобець Самійленко і драгоманівець Арабаджін. Про свою зустріч з останнім Франко повідомляв Драгоманова в листі з 19-го жовтня 1887 року:

«...Оповідав Арабаджін про стан молоді і Старі Громади. Речі вельми непотішачучі... Мені здається, що в усіх цих словах є дещо правди, хоч, з другого боку, Арабаджін списав у них вірний з багатьох поглядів власний портрет».

Про Арабаджіна писав його шкільний товариш Володимир Самійленко так: «Арабаджін... справді був чоловік талановитий і дуже добрий оратор. Але, видно, власна кар'єра була йому дорожча за ідейні прямування, чим і можна пояснити, що він «пережив» свої українські мрії»³.

Друга його сучасниця, Марія Беренштам-Кістяковська, писала, що «Арабаджін ще 1885 р. на студентській лаві написав водевіль із життя тогочасної української інтелігенції в Києві («Поперед спитайся, а тоді й лайся»). В цьому водевілі одна з дійових осіб висловлює свої погляди цілком в дусі писань Драгоманова («Шевченко, українофіли і соціалізм»): «Шевченко, ну, я його не поважаю. За одне тільки йому увага, що писав рідною мовою. А чоловік він був зовсім неосвічений, любив жіночу кумпанію. Не любив читати й не читав навіть Карла Маркса,

³) В. Самійленко: «З українського життя в Києві у 80-их рр. XIX століття», «Україна», Прага, 1923, ч. 1-2, стор. 105.

Сен-Сімона і Фур'є, ну так яка ж із творів його користь народові?... Хіба ж це визволить його з тяжких обставин економічної підлеглості? Народові треба справжньої праці, хліба»⁴.

Такі самі драгоманізми писав Арабажін згодом, 1906 року, в соціал-демократичній «Вільній Україні» (ч. 1-2): «Було б великою шкодою, коли б ми заміняли ясні, широкі ідеали нашого часу неясними поетичними думками та мріями Тараса, що раз-у-раз хвилювалися, мінялися... Світогляд Шевченка дуже плутаний і неясний, його твори несуть на собі всі змішані докупі елементи народної душі з її романтичною поезією, з її історичними пережитками...»

Академік Кримський у своїх спогадах згадує про свою зустріч з Арабажіним у червні 1890 р. в Києві: «...Вся Арабажінова мова аж кипіла зненавистю і комашніла вибриками проти «Правди», проти Кониського, проти В. Б. Антоновича, Самійленка, а з галичан — Олександра Барвінського та інших прихильників «Великого Князівства Київського з князем Сипігою на чолі». Найбільше не перетравлював Арабажін Кониського...»⁵

Десь у середині 90-их років минулого століття київська громадськість, якій набридла провокаторська поведінка Арабажіна, провівши громадський суд над ним і його бридкими вчинками, зібрала йому гроші на дорогу і вирядила до Петербургу, щоб лиш ніколи звідти вже не вертався. Але на марксистів цей остракізм (вигнання) Арабажіна аж ніяк не вплинув, як про це свідчить захоплене ставлення Ісаака Мазепи до цього перекинчика (Іс. Мазепа: «Петербургські спомини», Альманах «Дніпро», Львів 1938 р.; «Народна Воля», Скрентон 1939 р., чч. 51-54).

Видатний, але забутий ерудит і журналіст Василь Горленко в листі з 31-го січня 1900 р. писав до Миколи Стороженка:

«Чи слідкуєте Ви за страшною полемікою «Петербургских Вѣдомостей» з «Сѣверным Курьером»?... В ній діяльну роллю відіграє відомий Вам Арабажін, редактор «Сѣверного Курьера»! Вчора надрукована пренахабна його стаття, де він, між іншим, заявляє, що вже кілька років, як бореться з археолого-романічним (мабуть, хотів сказати романтичним) українофільством Антоновича й Кониського. Яка гадина і яке нахабство. Це В. Б. Антонович — романтик! Хоч би прочитав дослівно чудову статтю великого вченого в останній книзі «Кіевской Старини»*. Що за розкіш, що за витончена ущипливість і витончена майстерність полеміки! Не забувайте, що ця гадина плазувала перед В. В. Антоновичем і з його допомогою розчистила собі дорогу. Треба б було все це написати, але нема охоти заносити ще чвари в нещасну українську

⁴ Марія Веренштам-Кістяковська: «Українські гуртки в Києві», «За століття», кн. стор. 212.

⁵ Кримський: «Розвідки, статті», Київ, 1928, стор. 327.

⁶ Проф. О. Оглоблін: «З невиданих листів В. Горленка», «Україна», Париж, 1952, ч. 8, стор. 663.

*) Горленко має тут на увазі, мабуть, статтю В. Антоновича в «Київській Старині» (1899 р.) в справі оборони української мови перед нападами В. Т. Флорінського.

справу, що за її оборонців видають себе такі панове, як він (Арабажін) або старий Мордовцев»⁶.

На початку 1888 року, Драгоманов вислав через І. Франка рецензію на працю Стодольського «Етнографія Слов'ян», щоб вмістити її в польським історичним фаховим журналі «Квартальнік Гісторични», редактором якого був проф. Ксавер Ліске. В листі з 22 лютого 1888 р. Драгоманов писав до Франка: «Накінець посилаю Вам рецензію на Стодольського. Не знаю, що з нею зробить пан Ліске (здається, він ксьондз?) ...Та хто такий цей Стодольський? Для галичанина він усе ж так досить очитаний в «російському», а для росіянина — дуже вже «народовець». Невже це віять Кониський? Кумедно було б».

Воно справді й було «кумедно», бо Стодольський таки дійсно був псевдонім Кониського, який не міг за тодішніх політичних умов під московською окупацією виступати на сторінках галицької «Шкільної Газети» з яскраво протимосковською працею під власним іменем.

На весні 1890 року І. Франко написав великого листа — докладний свій життєпис, який має в Київському академічному виданні понад десять сторін великого формату (стор. 318—329). В цім своїм листі до Драгоманова І. Франко аж ніяк не признається до свого учнівства перед ним. Натомість уважний перегляд цього листа переконає нас у тім, що справжнім учителем І. Франка був таки скорше Верхратський (1848—1920). І. Франко, між іншим, писав:

«Вплив на вироблення в мене літературного смаку мали два вчителі: Іван Верхратський і Юлій Турчинський... Шевченка (львівське видання, також визичаю у Верхратського) я вивчив майже всього напам'ять... Я перечитав усе, що було інтереснішого в бібліотеці гімназіальній, що міг дістати від Верхратського, з яким відбув декілька разів природничі екскурсії до Урича і до Нагуевич. Одну з них Верхратський описав у своїй «Денниці» (з листа 26-го квітня, 1890).

«Денниця» — це був щомісячний журнал, що його 1876 року видавав Верхратський. Журнал цей був змістовний і цікавий з українознавчими та природничими статтями переважно самого Верхратського. Верхратський був справжнім ученим — мовознавцем і природником в одній особі, великим ерудитом, людиною жвавої вдачі, близькою до народу і природи. В його вдачі було чимало подібності до вдачі Франка і може саме тому, вони пізніше розійшлися. Але було б верхом несумлінності заперечувати великий і тривалий вплив Верхратського на формування творчої особистості Франка. Зокрема саме верхом засліплення є традиційне недобачування того, що Франко (і Верхратський) українцями не «стали», а були і такими залишилися надалі незмінно. Це був природний стан, а не викликаний чи породжений листами Драгоманова до редакції «Друга», як це поверхово малюють популяризатори Леонід Білецький, Василь Сімович та інші визнавці радикальних шаблонів.

(Закінчення в наступному числі)

Леонід ПОЛТАВА

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І УКРАЇНЬСЬКА ШКОЛА

(Недосліджена тема)

За своє коротке життя (із 47 років 24 припадає на кріпацьку неволю, а 10 років на політичне заслання) Тарас Шевченко встиг надзвичайно багато зробити. Варто звернути увагу на цю його подиву гідну працьовитість, поєднану з визначним і багатограним обдаруванням від природи.

Тарас Шевченко — мислитель, поет, прозаїк і драматург; маляр-академік, гравер, ілюстратор і скульптор (хоча, на жаль, скульптурні його твори, виконані на засланні, не збереглися); активний національний громадський діяч; член політичного таємного Кирило-Методієвського Братства; він же — співучасник благодійних концертів і літературних вечорів на користь недільних шкіл, утримуваних на приватні кошти; нарешті — автор першого українського шкільного підручника «Букваря», що вийшов незадовго перед смертю поета. Тарас Шевченко опанував польську, російську і французьку мови; активно цікавився молодого тоді ділянкою мистецтва — фотографією, з успіхом займався гальванокаустикою — одним з видів тогочасної техніки для репродукції масовим тиражем картин і поширення репродукцій у народі...

Волелюбець і естет, Тарас Шевченко пропрацював своє життя в ім'я реалізації шляхетних ідей. Національна і особиста свобода, соціальна справедливість та краса були найголовнішими моторами його безупинного руху вперед. Треба підкреслити одну надзвичайно важливу рису Шевченкової вдачі, Шевченкового обдарування. Ось що читаємо в повісті Тараса Шевченка «Мандрівка з приємністю і не без моралі»:

»Дякую Тобі, Боже, Всемогутній, що Ти обдарував мене почуттям людини, яка любить і бачить усе прекрасне й довершене у Твоїй нерукотворній, безконечній творчості. Якби краса в усіх її проявах хоча б на половину людства мала добродійний вплив, тоді ми швидко наближалися б до завершеності і нарешті втілили б у собі божественний заповіт нашого божественного учителя»...

Умів бачити божественну красу у всьому: у свободі нації; у кожній людині, що намагалася жити по-християнському; у радісному усміхові дитини і в стоїчному спокої античних статуй; у тому, щоб не видати друзів на допити московським жандармам і в тому, щоб — хоч сам був убогий — подати милостиню убогим «Байгушам», киргизьким діткам...

Тарас Шевченко був просвітлений особливою любов'ю до дітей. Маємо свідчення-спогади десятків очевидців, з якою любов'ю ставився великий Кобзар до отих «малих і голих», до спраглих радості, чистосердечних янголів у людській подобі. Навіть сам казав, що кого люблять діти той, значить, добрий чоловік. А діти його безмежно любили, відразу ж знаходили спільну мову та спільні зацікавлення. Коли відпочивав собі під деревом в одного селянина, малі, побачивши «дядю Тараса» сонного,

шепотіли: »Тихо, він спить«... Уміння бачити особливу красу в людині, що виходить у світ, красу в непорочності малих істот — було одним із багатьох обдарувань поета. Збита і ніби утерта для нас фраза (хоч вічно жива і правдива) про те, що діти і молодь — майбутнє нації, для Шевченка не була ні збитою, ні утертою. І він звернув особливу увагу на дітей: у своїй поезії, в малярстві, в педагогічній праці.

Особливо багато уваги присвятив Тарас Шевченко нездоланій українській дитині, повернувшись з заслання. Саме тоді і в Росії, і в Україні почали розвиватися »недільні школи« для дітей, себто приватні навчальні заклади, створювані громадськістю для підвищення знань і культурного рівня дітей та юнацтва. Такі школи постійно потребували фінансової допомоги. Тарас Шевченко охоче брав участь у літературних вечорах на користь недільних шкіл, дарма, що ані сам не належав до багатих, ані здоров'ям уже не міг похвалитись. У 1901 р. в »Русском Вестнике« сучасниця Кобзаря О. Штакеншнайдер згадувала, наприклад, про те, що колись — »Увечері була на читанні на користь недільних шкіл в Пассажі. Читали Бенедіктов, Полонський, Майков, Пісемський, Достоевський, Шевченко...«

У 1860 р. Тарас Шевченко намалював свій портрет з метою розіграти його в лютерію і виручені гроші передати на користь недільних шкіл. Але обставини склалися так, що цього задуму він уже не встиг реалізувати.

Того ж, 1860 р., Тарас Шевченко передав частину своїх прибутків від продажу »Кобзаря« недільним школам: бідний — дарував і то з особливою приємністю, бо дарував дітям.

Нарешті за кільканадцять тижнів до смерті Тарас Шевченко видав перший Український Буквар для недільних шкіл. Працював над Букварем довгий час з єдиною метою — дати наступним українським поколінням освіту, бо тільки освічена людина може бути справді повноцінною для нації. Складаючи Букваря, відкинув стару російську методику, за якою учень мав зазубрювати окремі склади та речення без змісту. Те, що мав заучувати український школяр, було для нього зрозуміле і доступне: це були українські народні приказки, прислів'я, народні думи, чуті дітьми від кобзарів. Такий педагогічно-методичний підхід був справді революційним, новаторським і глибоко народним: не мертва схоластика, а жива, творча народна мова, рідне, своє, овіяне красою, яку він так гостро відчував.

Хворий, поет розсилав свій Буквар по містах і селах України. Книжечка не йшла так швидко, як сподівався. Знав, що винні в тому не діти, а батьки, яких у свій час не було кому вчити бути справжніми батьками і повноцінними в національному відношенні людьми. Кілька тисяч примірників Букваря лежали під стінами невеликого помешкання Тараса Шевченка в Петербурзі і чекали на читачів-учнів. Прибуток із тих, що були розкуплені, поет передавав недільним школам і радів усім серцем. У листі до П. Симиренка він писав:

»Склав я і видав буквар для наших сільських шкіл у кількості 10.000 примірників, і продаю його на користь тих же шкіл по 3 копійки

за книжечку... Коли зберу за буквар всі гроші, то думаю видати на зразок букваря і лічбу чи арифметику. А потім космографію і географію нашого Краю, переважно великим розміром, але не дорожче 5 коп. Потім коротку історію нашого сердечного народу. І коли все це створю, тоді назву себе майже щасливим».

Передчасна смерть не дала поетові завершити ці задуми. Але те, що встиг зробити, і ті думки, які висловив про дітей, школу, методику викладання матеріалу, нарешті — «Буквар», який незадовго перед смертю встиг зреалізувати, — все це не може не викликати подиву і почуття особливої вдячності Кобзареві, що карався, мучився, але не каюся, бо прожив життя в ім'я здійснення високих, Божеських ідеалів на своїй Україні і у всьому світі.

Педагогічно-виховна діяльність Тараса Шевченка ще достатньо не вивчена і до нині. Ця тема чекає свого дослідника. Така праця показала б нам ще одну сторону багатогранного обдарування Співця Свободи, українського апостола правди і науки — Тараса Шевченка.

о. Василь ПРИЙМА

Великому Кобзареві України

(В сторіччя смерті Т. Шевченка)

Будь Богом спасенна
Душе Тарасова,
Щасливою ввіки
В небеснім житті.
Будь благословенна
Твоя свята мова,
Спасибіг велике,
Наш Батьку Тобі!

О, Батьку наш рідний,
Безсмертний Тарасе!
Найбільший Кобзарю
На нашій землі!
Хай дух твій свободний
Живе по всі часи,
Царю—Володарю,
В народній душі.

В бадьорім пориві
За правду і волю,
Могутньо лунає
Твій клич бойовий.
Орлом сизокрилим
На рідному полі
Невпинно ширяє
Твій дух всеживий!

Хай зерно свободи,
Добра і надії
Виросте високо,
Розквітне в любові.
Щоб узнали народи —
Кобзар, — твої мрії,
Як вріс він глибоко
В Козацькій землі.

Мов дуб стародавній
Шумить над лісами.
Заслуханий в бурю,
Задивлений в даль,
Твій Кобзар преславний,
Святими словами:
Потішає в горю,
Лікує печаль.

На душі підносить
Братів у неволі.
Заціплює віру
В розбиті серця.
Всім людям голосить
Про право до волі,
Про світлу перемогу:
Краси і добра.

Слова твої — громи
Весняної тучі,
Що будять природу
З глибокого сну.
Це струї любови,
Як море кипуче,
Це слава народу
В столітнім ходу!

Прилинь із-за світу
Шевченко—Пророче!
Палкими піснями
Серця нам кріпи!
Мов сонце зенігу
Осяй наші очі!
Ясними лучами
Свій край просвіти!

Не лиш живим, й мертвим,
Ще й ненародженим, —
Дружнє Послання
Ти нам дав, як взір.
Щоб з серцем отвертим
І духом вогненним
Ми йшли без вагання
З землі ген до зір.

Живи, будь спасенна
Душе Тарасова!
У Бога—Владики,
В небеснім житті!
Будь благословенна
Шевченкова мова:
Спасибі — велике
Наш Батьку Тобі!

Лариса МУРОВИЧ

Матерям Героїв

Поклін Вам Матері синів безсмертних
І світлу Вашого щита спартанок!
В героїській пісні — літер незатертих
Ви відкриття й полум'яний світанок.

Вони росли під прапорами сили,
Що від колиски Ви для них гойдали,
Ви їм до льоту розширяли крила,
Як там у наступі йшли шакалі.

Сини ж пішли у бій одвертий, чесний
І щит уміли понести у славі.
Чи то походів стріли перехресні
Не зберегли їх імена яскраві?

А як наш Край під хмарами важкими
Могилам їх молився у печалі —
То Ви були святіші між святими,
Коли невгнучо понесли скрижалі.

І, хоч Ваш шлях послався на заслання,
Де кров і піт маркує слід ослизний —
То Ваша кривда з полум'я страждання
Вогнем відплати підніме Вітчизну.

Ще раз зійдуться грозові удари
Й нові бійці зламають наші пута,
Тоді засурмлять звияжні фанфари,
Щоб Матерів у славі не забути!

Сергій ЖУК

СИНТЕТИЧНИЙ ПОРТРЕТ У СКУЛЬПТУРІ

Синтетичний портрет — таке звичайне і просте сполучення двох слів, таке зрозуміле, здається, на перший погляд, і в дійсності таке далеке від розуміння, що його вкладає в цей термін автор цієї статті.

Синтетичний портрет посідає певне місце в сім'ї портретів і претендує на право посісти місце в науковій класифікації портретів.

Але раніш як визначити його місце, окреслити характер синтетичного портрета і остаточно сформулювати наукове розуміння самого терміну, ми ставимо перед собою питання: Що таке портрет і які бувають портрети?

На це питання я вже дав відповідь у своїй розвідці «Портрет Тараса Шевченка в скульптурі»^{*}. Але як класифікувати портрети за стильовими або напрямними ознаками?

На це питання відповім зараз. Досі ми могли поділити існуючі портрети на чотири групи:

1. Первісний або архаїчний портрет.
2. Типовий або класичний.
3. Стильовий або вишуканий.
4. Індивідуалістичний або суб'єктивний.

Портрети формалістичного порядку лишаються за межами цієї класифікації.

Що являє собою кожна з цих груп?

Самі назви яскраво окреслюють їх характер.

Первісний або архаїчний портрет — наївний дитячий лепет портретного мистецтва.

Типовий або класичний — елліністичний портрет. Накладаючи обриси один на один ми отримуємо середній, так званий класичний портрет.

Стильовий або вишуканий. Стилізуючи, уточнюючи, витончуючи форми моделі, як це спостерігаємо в елліністичному й бароковому портреті, ми ідемо від зародку до розцвіту європейського портретного мистецтва.

Індивідуалістичний або суб'єктивний портрет, у якому «я» автора і зображуваної особи зливаються в одне, з обов'язковим підкресленням основних характеристичних рис психо-фізичного «я». Основоположником цієї групи був римський портрет.

До цієї групи належить також імпресіоністичний або візіонарний портрет, розрахований на світло-тіневе враження, що його створює малярська фактура.

Моїм завданням тепер не є дати детальну характеристику кожної з цих груп. Я маю лише підкреслити, що портрет кожної з перелічених

^{*} Сергій Жук: «Портрет Тараса Шевченка в скульптурі», Українська Вільна Академія Наук. Серія: Шевченко та його доба. І. Праці Шевченківської Конференції 1946, ч. 5, Аугсбург, 1946.

груп зображує перед нами в аналітичному аспекті як одноплановий образ моменту, або певного періоду життя даної особи.

Портрет візонерний так само стає перед кожним глядачем як одноплановий образ моменту, згідно з творчими здібностями глядача.

Синтетичний портрет, що посідає окреме місце в сім'ї портретів ставить своїм завданням багатоплановий образ цвітіння душі зображуваної особи.

Які характеристичні риси синтетичного портрета?

1. Ідея,
2. сюжетний зміст,
3. багатоплановість,
4. мінливість настрою.

Якими засобами синтетичний портрет оперує і яким шляхом досягає своєї мети?

У той час, як кожна з перелічених чотирьох груп використовує живий модель або іконографічний матеріал в обмеженому часі, що дорівнює іноді моментові (світлина), синтетичний портрет розсовує межі часу до цілого життя людини, або безлічі моментів на протязі її життя.

Усякий довершений портрет повинен класти в основу певну ідею, дати відповідну характеристику даної особи, розкрити таємні глибини людської душі, сповнити портретний твір сюжетним змістом, але ні одна з перелічених груп не оперує досконалим способом вивчення свого моделья, тому впадає в більші або менші помилки в трактуванні подачі характеру і психіки даної особи, що межує іноді з відтворенням фантазії мистця. Тільки синтетичний портрет розпоряджає досконалою науково-творчою метою, що подає у своєму портреті ідею життя даної особи з неухильною точністю.

Розпоряджаючи матеріалом цілого життя свого моделья, автор сповнює широким сюжетним змістом свій твір.

Він подає дану особу в різні моменти її життя під час одмінних настроїв і переживань із різних точок зору при самих різноманітних освітленнях. Це сприяє висвітленню найглибших, найнедосяжніших тайниць душі. Все досконало замасковане, найретельніше укрите стає явю розкритим мимо волі власника таємниць.

Звичайно, оперуючи загальними мистецькими приписами автор синтетичного портрета так само підкреслює головне і послаблює неістотне.

Яким способом, якими шляхами автор синтетичного портрета досягає багатоплановості, що сприяє висвітленню найглибших закутків людської душі з найбільшою досконалістю і майже математичною точністю?

Як у світлопластиці перехрещенням фотоабрисів на певній віддалі і заповненням простору між контурами пластичним матеріалом, майстер досягає точної передачі скульптурного твору, так само схрещенням портретів різних часів і моментів життя даної особи під час найрізноманітнішого її психічного стану ми досягаємо точного окреслення характеру і виявлення душевного образу даної особи.

Духовий образ стає перед нами в усій своїй багатогранній чіткості. Повне виявлення образу значною мірою залежить від складності харак-

теру зображуваної особи і кількості наявного іконографічного матеріалу. Але можна сказати з певністю, що в той час, як користування лише одним іконографічним документом або відтворення моделі в якийсь момент життя веде до найбільш фантастичної подачі образу даної особи, схрещення певної кількості портретів веде до виявлення духової ідеї, носієм якої є дана особа.

Конкретно, як же відбувається творча праця над синтетичним портретом, якими засобами, якою методою користується автор, щоб досягнути поставлене перед собою завдання?

Коли мистець уміє безпомилково читати живі форми, що є носіями психічних рис людини, — а кожний мистець мусить бути «грамотним», тоді перед ним встає ідея, що керує життям даного моделі. В уяві майстра складається певна характеристика, що лягає в основу портрета.

Приклади: Шевченко—бунтар,
Шевченко—пророк,
Леся Українка—одержима,
Мікель Анджельо—титан,
Вагнер—реформатор.

Для ствердження даної характеристики, для конкретизації образу мистець вивчає модель, для уявного портрета — іконографічний матеріал.

Для повноти образу живого моделі автор так само вивчає і використовує іконографічний матеріал, оскільки він є документацією різних моментів життя даної особи; таким чином сполучає працю над моделлю з іконографією.

Це загальний шлях для кожного мистця. Для автора синтетичного портрета цей шлях ускладнюється тим, що межі часу, як я сказав уже, розсуваються до меж цілого життя даної особи. Тому автор синтетичного портрета спочатку вивчає літературний матеріал (біографія, листи, мемуари), тоді іконографічний матеріал, родові риси і поступовий розвиток даної індивідуальності з юних років.

При чому береться до уваги, що нищення фізичних форм організму (випадання зубів, ослаблення м'язів, обвисання шкіри) спотворює фізичні форми і викривлює психічний образ даної особи в уяві глядача. Тому образ найстарішої особи в синтетичному портреті показує людину в розцвіті духових сил.

Автор кладе в основу повний розвиток форми даної особи і поступово нарощує фізичні зміни, що сталися впродовж життя, не ущерблюючи форм.

Утворюючи відповідне освітлення моделі як на іконографічному документі, автор намагається відтворити відповідний момент душевного стану.

Повторення подібного творчого процесу з іншими іконографічними документами в багатогранному перехрещенні і поєднанні — відтворює багатопляновий синтетичний образ живої людини.

Юрій СЛАСТІОН

АРТИСТ-МАЛЯР ІЛЛЯ ШУЛЬГА

(ДО 80-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ТА 20-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТИ)
СПРОБА ХАРАКТЕРИСТИКИ МИСТЕЦЬКОЇ ТВОРЧОСТІ*

20-го липня 1958 року минуло 80 років з дня народження українського артиста-маляра Іллі Максимовича Шульги, 1-го березня того ж року минуло 20 років з дня арешту, а 19 грудня — 20 років з дня його смерті¹.

Нищення українського народу та його духової й культурної еліти московсько-советським режимом провадилося кількома хвилями. З них найстрашнішою щодо кількості жертв серед української інтелігенції була хвиля 1937-38 років, так звана «єжовщина», під час якої було заарештовано і зліквідовано більшість живих тоді українських письменників та багато діячів української науки, культури й мистецтва, а серед них — відомого українського артиста-маляра й педагога, професора малярства Київського Художнього Інституту — Іллю Шульгу, майстра станкового малярства, автора численних високомистецьких праць: олійних та акварельних картин, рисунків, ілюстрацій, книжкової графіки та інших мистецьких творів.

Реєстр лише тих його праць, що були вдома після його смерті, налічує 564 точки², а це ж є лише менша частина його мистецького дорібку, що цілий обіймає десь, мабуть, з тисячу викінчених творів. Більша частина цього багатства вже загинула. Можливо, що дещо збереглося ще в Києві, Москві, Петербурзі та інших місцях України і Росії, може заціліла якась частина образів, загублених 1945 року в Німеччині. Але як що й збереглося, то що саме, і чи збережеться воно далі, чи хтось знайде його, зверне увагу, збере докупи, чи буде воно кимсь досліджене, чи хоч записане, зареєстроване? І нарешті: чи збережуться хоч ті невеликі рештки — кількадесят олійних картин, що переховуються тепер в США в рідні покійного мистця?

Ось вони ще існують, сяють і виблискують своїми кольорами, живуть своїми персонажами, своїми українськими краєвидами, і ми ще маємо можливість і насадову оглядати, черпати з них наснагу й любов до рідної краси, що їх автор колись уклав у ці полотна. А що буде з ними далі, тут, далеко від українських скупчень, від центрів нашого культурного й мистецького життя, що могли б у потребі, так чи інакше, заопікуватися тими цінностями? І чи мине їх доля, що спіткала вже

*) Доповідь виголошена на засіданні Денверської Групи УВАН 20 грудня 1958 р.

1) Див. Лідія Шульга: Ілля Максимович Шульга (1878-1938). «Визвольний Плях», ч. III, березень 1959, стор. 263-275.

2) Див. Лідія Вікторівна Шульга: Реєстр художніх робіт Іллі Максимовича Шульги, 1898-1938, Київ 1941, рукопис. Згодом переписано на машинці в Денвері, дня 14 вересня 1958, 21 стор., розм. 11x8 1/2 інчів.

більшість його творів? І якби, не дай Боже, так сталося, то — як зберегти від забуття хоч відомості та враження від цих творів і саме ім'я артиста-маляра Іллі Шулги?

Всі ці думки й міркування спонукують нас, поки ще не пізно, взятися за цю працю і з нагоди 80-річчя народження та в 20-річчя арешту й смерті мистця, поділитися тими відомостями, що маємо про нього і його твори, які ми тут бачили, поділитися враженнями від цих творів, дати короткий їх опис, та спробувати зробити характеристику їх і всієї мистецької творчості автора.

Зрозуміло, ця праця, що є спробою характеристики Шулги як мистця, не може претендувати на повноту, вичерпність, чи непомильність — з причин віддалі часу й браку відповідних матеріалів, а головню тому, що нам доступна лише менша, зовсім мала частина праці мистця. Добре було б, якби хтось з наших кваліфікованих мистецтвознавців продовжив ці досліді й написав повну монографію про покійного маляра. Ми ж тим часом користуємося з можливостей, що їх маємо: своїх особистих вражень від творів Шулги, що були на мистецьких виставках у Києві 1936 та 1937 років, від кількох зустрічей із ним самим в ті ж часи, від кількаразових оглядин його праць, що зберігаються в США, та незвичайно цінної допомоги спогадами і інформаціями дружини покійного мистця Лідії Вікторівни Шулги, якій складаємо найсердечнішу подяку.

Друга половина 19-го сторіччя позначилася в історії українського та російського мистецтва упадком старого класичного стилю, т. зв. академізму, що його твердиною довго була Петербурзька Академія Мистецтв, та ростом і розквітом нового реалістичного напрямку в мистецтві — т. зв. «передвижництва». Це була течія молода, бадьора; її ідеологія виникла під впливом народницького революційно-демократичного руху; «передвижники» орієнтувалися й зверталися за присудом безпосередньо до широких кіл громадськості, влаштовуючи свої виставки в столицях імперії та більших містах, головню українських: Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Полтаві, Миколаєві. Ці виставки, де було багато картин на українські теми, мали великий успіх і признання в українським суспільстві, яке бачило в тих творах втілення своїх поступових ідей.

Не диво, отже, що мистецьке життя в Україні пожавляється: в Києві, Харкові та Одесі виникають т. зв. рисувальні школи, влаштовуються виставки місцевих малярів, з'являється мистецька критика й література з питань мистецтва. З діяльністю «передвижників» було зв'язане майже все мистецьке життя України та Росії, що в 70-80-90-их роках переживає хвилю свого росту й розвитку. Та хоч більшість «передвижників» були українці, то все ж їхня національна свідомість мало виявлялася в їх творах: вони йшли загальноросійським шляхом і показували Україну як частину Російської імперії.

У 80-их роках в мистецтві виникає течія суто національна, що своїм формальним боком була дуже близькою до сучасного їй «передвижництва», але щодо змісту своїх творів, вона стала на свій окремий український національний шлях. Започаткував цю течію артист-маляр Афанасій Сластіон своїми ілюстраціями до Шевченкових «Гайдамаків»

(1886), що були першою серією образів з історії України, та, як і інші його твори, відображували визвольну боротьбу українського народу. Тим же напрямком історичної та визвольної тематики йшли співучні до Академії Мистецтва і приятелі Сластіона: Порфи́рій Мартинович, Сергі́й Васи́льківський, Фоті́й Краси́цький та інші. Характер тем їхнього малярства вимагав основного знання України, сучасної їм та історичної, козацької. Тому вони були етнографами, дослідниками, збирачами та знавцями української старовини, побуту й народного мистецтва. Своїми розшуками в музеях, архівах, старих церквах та в народі вони проробили величезну працю, збагативши українознавчі науки, а наступним поколінням мистців дали в руки багатий матеріал для їх праць на українські побутові та історичні сюжети.

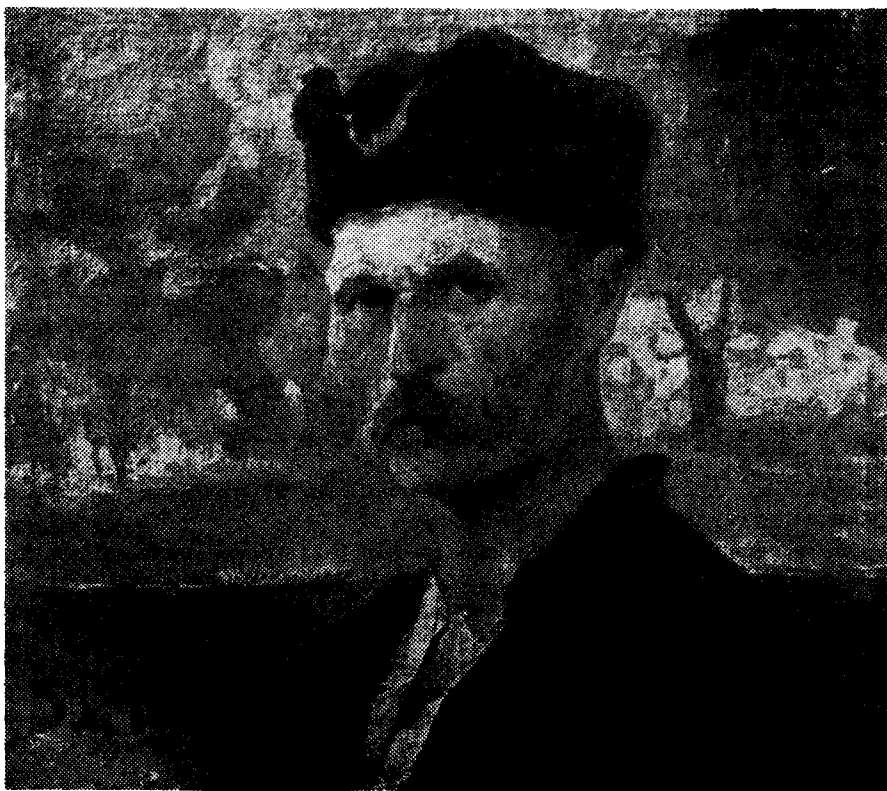
Під кінець 19-го ст. починають просочуватися в Україну і Росію впливи нового напрямку, що запанував ще з 70-их років у мистецтві Франції впливи імпресіонізму, що був початком модернізму в малярстві, а найчільнішими представниками якого були: Monet, Pissaro, Bazille, Cezanne, Degas та Renoir. Вони відкидали уяву, фантазію, композицію та містичні теми, за найсуттєвіше ж вважали те, що бачить око, бо предмети є видимі завдяки світлові, що вдаряє їх; треба, отже, студіювати світло. Кольори — шляхи й видозміни світла, тож картина мусить бути тканиною світлових відтінків. Імпресіоністи розсіювали структуру предметів і тим губили форму в серпанку кольорових снів, свіжих, світлих, блискучих, яскравих аспектів. Вони виходили зі своїх студій на повітря і ловили природу, атмосферу, райдужні відтіні, хвилові промені. Характеристичною є тенденція до вібруючого блискучого кольору, ефемерних, моментальних аспектів освітлення за рахунок пластичності форми. Голівне — в новому способі оглядання натури, бачення її лише як враження (impression), як моментальний чуттєвий віддрух, як вона діє на оптичний нерв. Імпресіонізм став ще одною фазою зв'язаного з натурою мистецтва; він замкнув, закінчив собою цикл реалізму, хоч по суті він вже не був реалізмом.

З українських мистців із найбільш помітним імпресіоністичним характером творчості треба відмітити М. Мурашка, головню в портретах, та М. Вурачека, головню в краєвидах. Обидва вони побували в Парижі, де доповнювали свої студії і там безпосередньо знайомилися з західно-європейським малярством. З російських мистців — впливи імпресіонізму найбільше виявилися у Ол. Бенуа, Коровіна, Серова, та почасти у Мавлявіна і Архіпова.

Така була картина щодо напрямків та можливих впливів у мистецькому житті України і Росії, коли молодий юнак, нащадок кропив'янських козаків Ілля Шульга починав малярську науку.

Високого росту, стрункий, з гарним типово-козацьким обличчям, вусами, гарний всією постатю; чорнявий, з орлиним носом і таким же поглядом карих очей, що в них світиться внутрішня сила, а іноді смуток; дещо суворий і ніби замкнений в собі, але людина доброго й чутлого серця, — таким запам'ятався він нам і таким виглядає він на обидвох автопортретах.

Його рідне село Кропивна, Золотоніського повіту на Полтавщині, було колись козацьким містечком-фортецею і видало з себе в різних часах не одного патріота й борця за волю України. Згадати хоч би славного полковника козацького Джеджалія. Також і в пізніші часи виходили з Кропивни та її околиць громадські й культурні українські діячі, як напр., родини Демченків та Шелухіних. Мистець Афанасій Сластіон теж походив з Кропивни.

Ілля Шульга: Автопортрет у гетьманській шапці, 1928 (в реєстрі ч. 51).

За молодости Шульги там було ще багато слідів і пам'яток старої України: стояла ще Старо-Успенська козацька церква, існував давній козацький цвинтар, височіли вали колишньої фортеці, а в народі серед нащадків кропив'янських козаків жили ще перекази про їх славних прадідів та їх лицарські подвиги.

Впливи рідного оточення з його спадковою традиційністю, патріархальною повагою до старших, любов'ю до родини, до рідного побуту, — всі

ці впливи найперше знайшли свій вияв у характері підлітка Іллі, разом з успадкованою від предків постійністю, прямою та впертістю у досягненні наміченої мети, коли він, подібно Шевченкові, то шукає собі вчителів малювання, то вчиться самотужки, і ніякі невдачі, ніяке бідкування й удари долі не можуть відвернути його від заповітної мети. Досягши ж перших наслідків, перших зароблених грошей, він не думає про свої особисті бідацькі потреби, лише йде за велінням свого доброго серця і відсилає гроші батькові. У всьому цьому вже тоді виявилися в усій повноті головні риси характеру цього хлопця, козацького нащадка, майбутнього артиста-малювача, і вже з цього стає ясним, що до мети своєї він дійде і мистецьку кар'єру від самих її низів, пройде аж до верхів... якщо не зупинить її людська зависть і злоба, ворожа рука та чужа сторона...

У взаємодії всіх цих зовнішніх обставин його життя, впливів мистецького та іншого оточення, та особистих вроджених прикмет натури Іллі Шульги і треба шукати характеристичних рис його мистецтва та його еволюції на протязі біля чотирьох десятків років його малярської творчості. Вже з початків своєї науки він бачив і вивчав мистецькі праці різних малярів та різних напрямків: праці «передвижників» з їх реалізмом і демократично-громадським напрямком, праці українських і російських національних мистців з їх реалізмом та патріотизмом, праці європейських старих і сучасних йому майстрів, якщо не в оригіналах, то в репродукціях, і — врешті — різноманітні твори місцевих малярів неутраального характеру, що серед них слідні були риси нових мистецьких течій, зокрема імпресіонізму, особливо ж у працях першого вчителя Шульги в Київській мистецькій школі — М. Мурашка, та працях Серова, Коровіна і Архіпова — вчителів Шульги в Московському «Училищі живопису, скульптури і архітектури».

На превеликий жаль не маємо жодної малярської праці Шульги з часів його студій у київській школі Мурашка, з часів же студій у московській школі живопису, скульптури і архітектури зберігся один портрет з 1903 року, намальований Шульгою зі свого приятеля, мистця Гніденка; обличчя досить подібне до Шевченкового: з вусами, лисиною і навіть рисами обличчя, типово українськими, і в українській сорочці. Портрет, можливо, незакінчений, манера ще яскраво не виявлена, відчувуються шукання. Отже, на підставі однієї цієї праці тяжко щось сказати про цей важливий період росту й формування таланту Шульги. Можна думати, що він всецільно був захоплений студіями, бо обидві ці школи він закінчив досить швидко: київську за два роки, а московську за чотири. Очевидно він вивчав і перетворював у своїй артистичній свідомості різноманітні малярські твори, не даючи переваги якомусь одному мистецькому напрямкові, а в його власних працях відбивалися й поєднувалися різні впливи, що могли відповідати його вродженим смакам та вимогам, і додавалися до його власної артистичної індивідуальності.

З часів студій у Петербурзькій Академії Мистецтв, що були найцікавішими роками остаточного дозрівання й становлення Шульги як мистця, теж майже все загублене, але, на щастя, збереглися хоч три праці, і

Ілля Шульга: Портрет Дружини, 1906 (в реєстрі ч. 2).

то дуже типові й цікаві. Одна з них — майстерно зроблений портрет дружини мистця, намальований 1906 року, отже за три роки до закінчення Академії, але він тут уже цілком закінчений майстер і ніщо не нагадує, що це праця студента. Очевидно, що досягши такого високого рівня, Шульга вже мало що міг скористати з академічних студій і він ними все менше захоплюється, починає працювати більш самостійно, і в ці ж роки одружується. Отже наука в Академії тривала довше, аж шість років.

Але повертаємося до портрета, що є дуже типовим прикладом творчості мистця дев'ятисотих років: молода дружина його в одязі тогочасної моди, але з пристійною скромністю, як личить учительці, стоїть у садку, прихилившись до дерева, ясного весняного, мабуть травневого ранку і тримає китицю квітів. На обличчі, дещо зосередженому, готова з'явитися привітна усмішка, руки спущені вниз, у всій постаті відчувається внутрішня гідність, з усього вигляду промінєє лагідність, щирість, простота, скромність. Видно, що вона з любов'ю спостерігає чоловіка, що малює її. І вся вона ніби світиться, і навкруги теж розлите, м'яке, тепле, лагідне світло зеленуватих, жовтуватих, білих відтінків. Не видно, чи то трава, чи листя дерев, чи небо. Це просто тло, що склалося з усіх тих елементів, а світло сонця, а за ним і пензель маляра змішали їх в один сяючий світлом простір, у якому все освітлене і нема ні тінів, ні темних місць, так само, як нема їх і на постаті дружини. Все передане лише кольором. Що ж це за спосіб? Це і є імпресіоністичний спосіб передачі натури. Шульга не став остаточно імпресіоністом, в ньому переміг здоровий реалізм, але можна бути певним, що в ранні роки своєї творчості він імпресіонізмом цікавився, вивчав і засвоював його способи; зрештою — як молодий мистець, що був ще в періоді свого формування, він не міг не сприйняти впливів цього напрямку, що знайшов собі визнання в більшості тодішніх мистецьких кіл, і що деякі з його засад залишилися у всьому дальшому мистецтві. Отже, Шульга віддав данину своєму часові і, мабуть, ми не помилимося, коли висловимо думку, що ранній період його творчості був під знаком імпресіонізму.

З тих картин, що збереглися, портрет цей найбільш імпресіоністичний, але і в багатьох дальших своїх працях мистець не цурався імпресіоністичних засобів і коли треба, коли це було доцільне, він залюбки звертався до них і досягав добрих ефектів.

Тоді ж визначився і зовнішній характер його малярства, як малярства станкового.

З 1907 року збереглася також лише одна праця. Це невелика картина: середина хати в Кропивні («Дід і баба Тюпки»), що є повним контрастом до попередньої праці. Тут бачимо інтер'єр бідної, напівпорожньої хати, що йому відповідають дві злиденні нерухомі постаті діда й баби. Добре передана тиша, все витримане в одній жовтувато-сіпівській гамі кольорів. Імпресіоністичного підходу нема, він би не пасував до суворого, дещо сумовитого настрою картини.

В Академії Шульга студював спершу в Рєпіна. Вже саме ім'я це говорить багато; проте тяжко сказати, чи дуже багато дав йому цей славетний колись мистець, бо це вже не був Рєпін 70-80-х років. В ті

часи він починав цікавитися деякими модерними течіями в мистецтві, як, напр., символізмом та шуканням нових кольорів і їх комбінацій, і чомусь багато вживав фіолетового кольору. Зрештою він залишив викладання в Академії, і його заступив Павло Петрович Чистяков, зовсім старенький вже професор, колись видатний мистець-педагог, що в нього вчилися ще Сласт'он, Костанді, Селезньов, Пимоненко, Іжакевич.

Очевидно, що студії в обидвох цих майстрів немало дали Шульзі, але коли справа дійшла до дипломної праці на задану тему: «Мазепа з Мотрею Кочубеівною», то він спромігся зробити лише шкіц до неї. І хоч Чистяков того шкіца в основному затвердив, та Шульга вже остаточної картини малювати не міг, а далі змінив собі тему і намалював для диплому іншу картину.

Цей шкіц, зроблений на полотні олійними фарбами в стилі старовинних картин, зберігся, як і копія з старовинного портрета Мазепа з Чернігівського музею, що її Шульга зробив, щоб мати матеріал для картини. Зі шкіцу видно, як зв'язаний був молодий маляр путами консервативних академічних вимог. Переважають темні, чорні, похмурі, холодні тони. Важка стареча постать Мазепа, що сидить нерухомо в кріслі і безчасно дивиться перед себе, Мотря, що навколішках, неприродно припадає до нього, неодмінний в таких сюжетах пес, і весь темний мертвий кольорит — якє ж це все далеко, і скільки тут кроків назад від повного світла й життя, свіжого й безпосереднього портрета дружини! Не дивно, що Шульга врешті відкинув цю тему, а власне трактовку її за академічними рецептами, і зробив дипломну працю на свою власну тему: «Козаки пішли». Як же шкода, що ця праця не збереглася і характер її нам невідомий! Але можна з певністю гадати, що звільнившись від нелюбої йому, накинutoї Академією теми, він дав собі волю у своїй власній темі, і там не бракувало вже ні світла, ні повітря, ні руху, ні життя. В кожному разі він мусів тут виявити все своє вміння, весь свій хист, щоб показати академічним професорам, що ця «неакадемічна» тема дає не гірші можливості, і за неї теж варто присудити звання «свободного художника». І він це зробив і звання одержав.

З 1909 року зберігся також портрет кропив'янського діда Іскри, мабуть не зовсім закінчений. Типова кольоритна селянська постать: розумний, хитруватий дядько. Загальний кольорит темний, домінують чорні фарби. Імпресіоністичний підхід зникає, позначається вплив Петербургу та Академії.

Теж із 1909 р. зберігся шкіц олією на папері «В город», а на звороті його — шкіц олівцем, трохи торкнутий акварелею: «Везуть придане», де видно велику вправність руки Шульги-рисувальника.

Під час навчання в Академії Шульга виконав також немало праць з книжкової графіки. 1908 року у видавництві Череповського в Києві вийшов декляматор «Досвітні огні» з титульними листами роботи Шульги, в спокійних зеленуватих тонах. Дівчина з смолоскипом стоїть на високій могилі, світанок надходить, поле з волами, українські орнаменти, — такі мотиви тих малюнків.

В ті ж часи зробив Шульга багато ілюстрацій для дешевих книжок для народу, виданих тим же видавництвом, та багато рисунків для журналів: «Українська хата» й інших.

По закінченні Академії починається період бурхливої творчості Шульги, перше в портретному малярстві, що проходить у Москві, а потім на Херсонщині, в маєтку Якова Гр. Демченка, українського діяча й земляка Шульги. 1910 року мистець осідає з родиною у Вінниці на Поділлі, де викладає малювання в Учителському Інституті, і захоплено працює над портретами, красвидами й жанром: сценами з українського побуту та козацьких часів, а твори його починають з'являтися на виставках у Вінниці й Києві. Це був період найбільшого розквіту творчих сил мистця, що був саме у віці по 30-ти роках. Працював він незвичайно інтенсивно, продуктивно й швидко. Часто вставав удосвіта і йшов на етюди, щоб захопити росу, схід сонця, ранкове освітлення. Так само ловив вечірні теплі тони природи та західного неба. Цей період дав найкращі праці, зокрема пейзажі з подільської природи, іноді з старою українською церковною, міською, іноді з старо-жидівською архітектурою. Цікаво, що намальовані ці праці вже більш реалістично, більш контрастово. Мистець все більше цікавиться соняшним освітленням і взагалі проблемами світла й тіні, хоч любить також і хмарне небо. Він не кидає зовсім імпресіоністичних метод трактування натури, але дещо відходить від них, можливо під впливом рідного оточення, яке хотів повніше, реальніше передати. З видатніших його творів цього періоду треба зазначити такі як «Водяний млин», «Козацька розвідка», «В'їзд Джеджалія до Кропивни», «Подруги» та «Зелені Свята». Ця остання жанрова картина пропала разом з іншими в Москві, де мала бути 1919 р. виставка українських малярів, що її заініціював мистець Петро Холодний.

З того періоду маємо поважну кількість добрих праць: «Ставок у Кропивні» (1910) з кладкою та типовим для дальших робіт Шульги жовтуватим розсіяним світлом предвечірніх тонів. «Хата зимою» (1910). Сухе зимове повітря, мороз, синюваті далі, жовтувате небо. Настрій етюд.

«Інтер'єр» — Вітальня на хуторі (1911). Червоні стіни і підлога.

«Водяний млин у Вінниці зимою» (1911). Добре переданий холодний морозний зимовий кольорит. Початок зими, снігу ще небагато, вода ще не вся замерзла і темніє під млином.

«Портрет Дружини з Донькою», живо й реалістично переданий, особливо характеристична поза дівчинки (1911).

«Автопортрет з Дружиною і Донькою» (1912). Знову чорні, дещо похмурі тони, що з'являються головню в портретах. Характери передано дуже добре, хоча, напр., характер дівчини, а може то лише настрої, — зовсім інший, як в попередньому.

«Портрет Дружини» в чорній сукні (1912), в тому ж стилі.

«Шлях до Кропивни» (1912). Дуже добре зроблений красвид. Рання весна, мокрий, хмарний, вітряний день, трохи похмурі, але теплуваті вологі тони негустих хмар. Реально передана мокра земля, плями ще нерозталого снігу по боках роз'їждженого шляху, що його понура смуга тягнеться далі до села, початок якого разом із Старо-Успенською церквою видніє в долині й дещо оживлює одноманітний красвид. Над всім домінує хмарний, вогкий, невеселий, сіро-жовтавий кольорит, що його не можуть перемогти ні дальші силуети церкви й хат, ні пара

людських постатей та возів на шляху. Нема сонця, й нема слідів імпресіонізму.

»Вулиця в селі Кропивні, куток »Підварок« (1912). Весна, сніг росте, калюжі, грязюка, порожня вулиця з гускою й постатю хлопця. М'які, теплі тони мокрих хмар, солом'яних дахів і землі. Тиша.

»На Великдень« (1912). Середина селянської хати, готуються до розговин після Утрени. Рожевий, трохи неприродний тон світла лампи. Надворі розвиднюється.

»Водяний млин« у Вінниці (1912). Осінь. На задньому пляні — село, освітлене заходячим сонцем, а на передньому — темна вода в тіні контрастує з світлими місцями. Типовий засіб Шульги.

»Напровесні« біля Вінниці (1913). Дуже гарний етюд, що дає реальне відчуття вологій атмосфери ранньої весни з теплими передвечірніми тонами, темною розмоченою землею поміж плямами ще нерозталого снігу, й тиші надходячого вечора.

»Дзвіниця в с. Вишні на Поділлі« (1913). Рефлексів та відтінків майже нема, а протилежність двох кольорів: холодної зеленої трави та синьо-чорної напівзруйнованої старовинної дерев'яної дзвіниці, цей дуалізм живого й мертвого — підкреслює трагедію руйни.

»Старогородська церква у Вінниці« (1913). Знову контрастна побудова картини з світлом позаду предмета. Темний силует старої Вінницької церкви та дерев цікаво контрастує із світлими прозорими тонами легких хмарок, що на їх краях, як і на боках церковних стін і бань, грають промені заходячого сонця. Але вечір вже близько, спадає ніби легенький туман, контрасти меншають, контури м'ягшають, все оповите легким серпанком повітряної перспективи. Малярі пейзажисти люблять цей час, що дає більше кольорів, рефлексів, більше живописних кольористичних можливостей, і часто прагнуть передати його меланхолійний, мрійливий настрій та поетичну передвечірню тишу.

»Старогородська церква у Вінниці« (1914). Збільшена і трохи змінена копія центральної частини попередньої картини.

»Портрет-етюд Катерини Кунчич, робітниці Шульгів« з лампою (1913-16?). Дівчина в подільському вбранні стоїть в темній кімнаті й тримає лампу, що її світло падає і цікавими рефlekсами відбивається на її обличчі, руці й сорочці, і ці яскраві освітлені місця ще дужче підреслюють темноту тіней і простору кімнати.

»В'їзд Полковника Джеджалія з своїм полком до Кропивни« (1913). Цікава й добре зроблена історична композиція. Козацький полк на чолі з своїм полковником вертається з походу і в'їздить до свого містечка. Людська й кінська маса одним суцільним потоком прямує просто на глядача, займаючи перший плян картини своїми передніми фігурами, а даліші фігури творять суцільну темну групу, що кінець її зникає в далині за горбом, у правій частині картини, і дуже живо передає враження динаміки руху, що наближається. Світло знаходиться ззаду цієї маси, і вона, об'єднана темними тонами, творить один силует з гострими контурами шапок та списів, а до нього приєднується трохи світліший, теж гостроверхий силует старої козацької церкви в лівім середнім пляні. Над головами — хмари, щойно пройшов невеликий дощ, під

ногами коней проглядають калюжки води. Задній плян зліва — світлі далі: торкнуті передвечірнім промінням сонця лани виблискують яскравістю своєї післядошової зелені, а над ними — світле небо, що саме очищається від хмар і вже просвічує своєю блакиттю. Цей світлий статичний задній плян ефективно контрастує з рухомих темним силуетом війська.

Населення Кропивни приязно зустрічає своїх козаків, діти подають їм воду. Тони фарб живі й яскраві, але витримані в двох спокійних гамах, що підкорені умовам освітлення. Силуетність, що підкреслює композиційний поділ картини на дві протилежні частини, дає цікавий кольористичний, а з ним — просторовий та динамічний ефект. Цей дуже вдало застосований тут композиційний спосіб знайде ще не раз своє місце в дальших працях мистця.

»Перед заходом сонця« (1913). Околиці Вінниці. Вулиця, хата з високим дахом. Червоні й жовті кольори від заходячого сонця.

»Воду святять« (1914). Тяжка до виконання, але добре зроблена річ. Строкатий натовп, але індивідуалізований. Кожна постать є портретом із своїми окремими індивідуальними рисами й характерами. Це фактично — серія портретів в одній картині, але вони об'єднані подією, настроєм, почуттям, характером моменту, мистецькою трактовкою й кольоровою пов'язаністю.

»Хата батька Шульги зсередини« (1914). Дуже добре передано простір всередині типової української хати з образами, рушниками й килимами. Всі предмети освітлені м'яким денним світлом, що входить через вікна й утворює цікаві рефлекси.

»Хата в околиці Вінниці «На Кумбарі» (1914). Мабуть осінь, сірі, фіолетові й жовтуваті тони.

»Перед люстром« (1915). Здається та ж сама хата. Дві молодичі з поважними обличчями сидять за столом, накритим килимом, перед люстром. Їх постаті передані реалістично, світло ж у хаті розсіяне по-імпресіоністичному, і це утворює цікавий контраст.

»Гетьман Дорошенко з двома козаками на тлі церкви у Вінниці« (1914–15 ?). Великий шкід для картини, але зроблений вже як картина. Полудень, багато сонця, яскраві строї вершників на тлі залитої соняшним світлом церкви.

Етюд: Портрет дружини з донькою (1915). Донька хвора, з обстриженим волоссям. Видно, що стомлена мати задрімала, пригорнувши до себе дитину. Обидві лежать у ліжку.

Сімейний портрет сестри Шульги-Іскри з родиною (1915). Дуже добре відданий увесь типаж, зокрема сина Іскри — солідного й поважного господаря, також доброї його жінки та діда Іскри з суворим обличчям, що дивиться ніби трохи скептично. Тло передане імпресіоністично, з яскравими переливами світлих кольорів.

»Хата весною« (1915). Та сама хата на Кумбарі у Вінниці. Весна, цвіте вишня, трохи вітряний квітневий день. Свіжі, світлі весняні тони.

»Хата у Вінниці« (1915). Та сама хата влітку. Соковита зелень дерев і яскрава трава, мабуть після дощу, особливо свіжі. Ранок, жовте небо, що контрастує з темною зеленню.

»Осінь«, хата у Вінниці (1916-17?). Та сама хата восени. Цікавий етюд. Все купається в проміннях заходячого сонця, все залите гарячим червоно-жовтим вечірнім світлом, що контрастує з яскраво-синім холодним осіннім небом. Темно-сині тіні від паркана підкреслюють повітряну перспективу, що її продовжує вулиця і зникає, повертаючи в бік за хатою.

»Дніпро з Царського Саду в Києві« (1916). Невеликий, дуже гарний тонами, настроєвий етюд з м'якими кольорами дальніх післядощових хмар, Дніпра з першими вогниками, близьких і дальших гір, та всього передвечірнього кольориту з його тишею.

»Вулиця зимою« (1913-15?), »Єрусалимка« у Вінниці. Дуже добрий великий етюд жидівської частини міста з її вузькими покрученими брудними вулицями та специфічною містечковою архітектурою. Трохи похмуро, але кольорово, багато фарб, згармонізованих у м'якій теплуватій гамі. Лютий, або березень, відлига, багато повітря, легкий туман, вологість, притоптаний сніг.

»Перший сніг« (1916). Вулиця у Вінниці, паркан; за ним старосвітський будиночок з ганком, далі садок, за яким видніють верхи церкви. Все біле від щойно випалого снігу. Ще є жовте листя на кущах і посохла трава, що їх не встиг закрити перший свіжий сніг. Небо трохи похмуро, але через хмари ніби проглядає денне соняшне світло й теплить їх. Сніг ще пухкий, надворі тиша, мороз ще не взявся, зима лише починається.

»Козача розвідка« (1916). Весна, дерева цвітуть, пройшов дощик, вогке, свіже повітря, хмари й далі. Дорогою, лицем до глядача їдуть трое вершників-козаків. Дуже гарна картина.

»Млин в околиці с. Кропивни« (1917). Вітряк у полі за селом. Весняний красвид. Фіолетова фарба здається дещо заяскравою.

»Весняна повінь у Вінниці« (1917), (мабуть-околиця села напровесні). М'які теплі тони дерев, паркана й зеленувато-сірої води. Добрий етюд.

»На перелазі« (1917). Хлопчик і дівчинка мирно розмовляють. Їх затінені постаті разом з деревами та плотом контрастують з дальшим освітленим пляном горіду й хати. Але контрасти, як і всі тони — м'які й лагідні, і це відповідає спокійному характерові цілої сцени.

»Козача розвідка у Вінниці« (1915). Староукраїнський характер міста. Зима, або весна, розтає сніг. Трое вершників-козаків зупинилися і мирно розмовляють із родиною жидів, мешканців міста, що їх перелякані постаті передано дуже реалістично, особливо старого батька, що його заспокоює один з козаків.

»Святий Маколай« (1915-18?). Дуже гарний невеличкий образ на металевій плиті. Золоте тло, сині ризи, зосереджений, сумний вираз обличчя.

(Закінчення в наступному числі)

Андрій ЛЕГІТ

Надросся

Я оставив там радість в чуже і незнане ідучи,
І надхнення, й любов, і все те, чим серце цвіло,
Де між скелями Рось, бистроводна красуня співуча,
Котить хвилі сріблісті в Славуту-Дніпро.
Де Расава, де Потіч, де тихо тече Раставиця,
Де Вербівка, Вільшана, Миронівка, Корсунь, Стеблів,
Де бажала душа цілувати весь світ і молитися
Серед луків зелених, блакитних полів.
То священна земля, чарівний України куточок,
Там родився, зростав і думками до зір я летів,
То ж сплету їй із слів цих нехитрих, та щирих віночок,
З крові серця й синівських святих почуттів.

Переливами барв мерехтить в уяві Надросся —
І засмучені села, й гаї, і розлогі лани,
Ой, про що там навколо шепоче із вітром колосся,
Й скиглить чайка-небога віддавна над ним?!

Чи про те, як над краєм свистали татарські аркани
Й до розтерзаних хмар піднімались огнів язики?
Чи про те, як окрилені волею й чином Богдана,
Польську силу змели там козацькі полки?
Чи про те, як ножа посвятивши на праведне діло
Кров'ю Рось напоїв там Максим Залізняк?
Чи як спини селяни на каторжній панщині гнули
Й з нагасм гарцював осаула московський конем?
Чи про те, як з тих піль Україну усю сколихнуло
Перше слово Тараса, дзвінке, чарівне?
Чи про творів Івана Нечуя хвилюючу силу,
Що Надросся красу перелив у надхненні слова?
Чи про те, як земляк мій, знаменний Стеценко Кирило
»Ще не вмерла« — грядучим вікам заспівав?
Чи про те, як наш край заливала червона навала,
Чи Тютюнника рейди, Зимовий похід і бої?
Чи як воля селян на »осьмушках« й обніжках вмирала,
Рідну землю боронячи й стріхи свої?
О мій рідний куточку, о мати моя Україно,
Із чужини прийми оцей спів — почування святе,
Хоч і тепер ти стогнеш в московським ярмі, у руїнах,
Вірю — скинеш вороже ярмо й зацвієш!

Петро КІЗКО

ДВА КРОКИ ЛИШИЛОСЯ...

Два кроки лишилося війську пройти,
А пройдено безліч незлічених кроків.
Два кроки — і вже осягнули б мети...
Та раптом спинились колони широкі.
Хтось в першій шерезі: — Не сила іти!
Не видно ж світання ні трохи початку!
І де ж ті обіцяні щастя світи?
Пора нам найвища, брати, відпочати!
І лави хитнулися. Стали. Назад!
В затишні вертаймося рідні халупи!
Та лиш обернулися — ворога град
Шрапнель сипонув, засіваючи трупи.
А там десь попереду іншим світи
Горіли життям, наче сонце, великим...
Два кроки лишилось було до мети,
І втрачено все — страхопудливим криком...

Р. ВОЛОДИМИР

ОЛЬЖИЧЕВІ

То спустим, то підносимо вітрила,
Нехибно, владно правим проти хвиль,
Нікому, й буревієві не сила
Спинить наш рейд в десятки сотень миль.

Олег же, Святослав і Сагайдачний
Завзято штурмували простори,
Вітчизняної не змінити вдачі,
Живим у нас вогнем в душі горить.

Одну лиш мить на плесі зір спочине,
Привабить погляд надбережна рінь...
Зусилля — нащо? Чим зухвалі чини
Любіші давнини, снування мрій?

А втім, не час на спокій, призадуму,
Музику течії бо враз прорве
За закрутом скелястим, серед шуму
Стихій гнівливих, водопаду рев.

Такий є шлях: дарма, що нам віщує
Загин, чи світу задуми лихі,
А все ж таки йому ж сигналізуєм
Той вибух, що зголосить наш прихід.

1961

Лариса МУРОВИЧ

ДО ДОЛІ

Чому ти знову кажеш тверде слово,
Що біль і жаль гартують мені дух —
Вони від літ пливуть у моїй крові,
До звуку їх привик уже мій слух.
Прийди до мене з чимсь незнаним, новим,
Як той ласкавий, невідкличний друг —
Що щирістю надхненно, без промови
Поширить обрій мій і виднокруг.
А я із ним піду насліпо й радо,
У ті поля, де юні виногради
Робітника чекають, щоб садив.
Я уночі піду і без лампади,
(Повірівши правдивості принади!)
Глядітиму їх там до самих жнив.

Григорій КУЛЕБА

Я ШОВ У ЖИТТЯ...

Я ішов у життя ще без ноші,
А дороги гриміли невпинно.
І вчувалось: у стужі й пороші
Мати кликала: сину мій, сину...
На дорогах я падав і зводивсь,
Брів по кручах у ніч горобину.
І тоді мов на щастя, на подив
Мати кликала: сину мій, сину.
Тільки я не вертався з дороги,
Не спинявся в путі й на хвилину.
На крутих запорізьких порогах
Мати кликала: сину мій, сину.
А як впав у степу опівночі,
До грудей пригорнув колосину,
Вачив рідної матері очі,
Вони кликали: сину мій, сину.
Я підвівсь... Я ще йтиму і йтиму,
Буду ранки стрічать солов'їні,
Я дивитимусь тими очима, —
Україно моя, Україно...

(«Вітчизна», ч. 8, 1961)

Курт ВІЦЕЛЬ

Межовий камінь

Там, де маленька річка з трясовини вливається у велетенське, оточене справжніми лісами очеретів, озеро, розташувався хутір. Великий хутір, кращий і веселіший за всі інші, переважно убогі хатки, розкинені серед цього ворожого людям багновища, від якого покоління цупких, невимогливих селян відвойовували шматки поля. Рік за роком відводнюють рови, передвісники культивациі, вдираються все далі в мертвий терен, щоб дати йому пульсування і збудити до нового життя. І завжди тоді, коли на новому шматку землі вперше заруниться і зазеленіє засів, селяни й їхні сини викопують старий межовий камінь і встромлюють його на новій межі, яка ділить смерть від життя. Дивний, звітрілий, старий польовий камінь, на якому викарбуваний хрест.

З каменем і хутором є пов'язаний прадавній переказ, важкий, темний і суворий, як трясовина.

Процвітає і розвивається тільки те господарство, яке заплатило багновищу свою данину, а це багновище жадає найвищого, останнього, жадає життя.

Це розказав мені одного вечера старий селянин, коли ми сиділи на межовому камені та дивилися на темніюче болото, понад очеретяні гущавини й озеро, понад пустирі, понад безмежну самоту. Під темним небом тягли спроквола, ліниво зграї ворон. Серед очеретів глухо, моторошно перегукувалися водяні бугаї, немов би з водяних глибин мукали втоплені корови. Кружляли кажани, істоти на межі ясности і темряви, безцільні думки умираючого дня. З води й лук здіймалися густі тумани, милосердно обкутували велику глушину і серед їхнього молодшого серпанка стирчали очеретини, як дивне, найжене мечами й списами поле.

Було темно. На оксамитно-чорному небі блимали срібні зорі. З-поза імлістої заслони показався згодом великий, виблискуючий золотом, диск місяця.

Водяні бугаї не переставали вигукувати, здалека долетів скорботний, сумний крик пташини. Все дихало самотністю, безнадійністю, тривогою.

— Настрій трясовини... Мій дід заклад цей хутір разом зі своїм братом. Протягом років найважчої праці вони відвойовували від цієї трясовини один за одним шматок землі. А все ж таки, хоч вони томилися від світанку до пізньої ночі, хоч надривалися в боротьбі з мертвою країною, їхня праця не мала благословення. Вони з трудом відганяли від себе злидні.

Земля залишалася чужою для них, несамовитою, не хотіла стати для них батьківщиною. Вони ніде не знаходили розваги. Небо було далеке, а зорі блищали холодно й чужо. Сіра імла кружляла над водою і луками, а з очеретів ішов глухий зойк, як скарга заворожених душ. Все було чуже й вороже.

Вони часто сиділи, втомлені й зажурені, перед огнищем своєї хати. Огонь потріскував і шепотів, спалахував, то блимав, і розповідав про

життя, світло й тепло. Але їхні серця були німі, сумні й холодні. Надворі здіймалася імла. Мій дід сумно похилив голову, ховаючи її в спрацьовані руки. Його братові затісно стало в хаті, його душило. А може це був страх перед власним браком відваги?

Він вийшов з хати, пішов уздовж відводнюючих ровів, виритих їх трудом і потом. В ровах злобно відсвічувала вода. Він ішов і йшов, аж поки під його ногами не забулькотіло. Присів утомлений на камінь, замислився, потонув у важких думках...

Мла снується, немов у танці, перемінює кожний куш у страховище і лис, що просмикується мимо, здається велетенським казковим звірем.

З трясовини іде таємничий пошум, похмурий зов. Незвичайно чужий, а все таки приманливий. Неокреслений для слів, нескопимий для мислей, але відчутний у серці й мізку, наповняючи їх томливою, нез'ясованою тугою. Селянин знає — там кличе смерть.

Однаке, його сумне серце прислухується до цього поклику, таємничого співу з трясовини, сприймає в себе й співає разом із ним. Він не свідомий більш того, чи його думки віддаляються в минуле, чи шукають щастя в майбутньому. На нього дивиться пара темних очей, які наближаються з далини трясовини і зупиняються цілком близько нього. В цих очах віддзеркалюються всі його бажання. Він бачить, як виростає пишний хутір, поміж старими деревами — повні клуні. На подвір'ї весело граються розсміяні діти. Темні очі приманюють його йти за бажаним образом, але картина раптово змінюється, він бачить, як хутір височить понад його могилою. Він зривається переляканий, темні очі відступають далеко, понад болотом снуються розколихані пасмути мли, кличе його погрозлиний, таємний поклик. Брат діда повертається додому схвилований, пригноблений понурими думками. Наступного дня виявляється, що рови знову обсунулися, кількомісячна важка праця пропала, треба починати наново, надія на перший збір з осушеного поля зникла.

Увечері брат діда розказує вриваним голосом історію трясовини. Дід сміється гірко: навіть наші могили не створять великого господарства в цій проклятій країні, будь певний, ні!

Замислений брат киває головою: в болоті діються несамовиті речі, їх не можна сприйняти думками...

— Ідімо геть, — просить мій дід, — подалі від цієї зачарованої землі. Бо чи ж не каже старосвітська приказка, що болото — це першого гріб, другого злидні, а третього хліб?..

Тижні проходили серед найважчої, виснажливої праці, нещастя множилися. Не було жодної надії на успіх.

Мій дід усе більш втрачав відвагу, а його брат журився і томився думками.

Одного вечора мій дід підпер голову руками й простогнав:

— Не витримаю, мабуть, більш...

Брат довго дивився на нього, опісля надів капелюха й вийшов.

Він ішов своїм шляхом, попри працю своїх рук, ген до великого польового каменя.

Там його мислі покотилися дивними, далекими дорогами, піднялися до зір, зійшли в повну таємницю трясовину, і загубилися у вічності.

Його серце знову почуло, як співає трясовина, як танцює імла, побачило, як надійшли темні очі, що манили його, показуючи виснену мрію — сповнення його бажань понад його могилою. Він пішов за ними, пішов за темними очима туди, у вічне, зловіще, бездонне болото.

Коли мій дід шукав за ним, він знайшов наступного дня капелюх на межовому камені.

— Першого гріб!.. — прошепотів він.

По травах, як сльози, текли мерехтливі краплини роси.

Мій дід працював далі з заїлою завзятістю, сам продовжував спільно почате діло. І з того дня на хурті покращало, кожна праця приносила успіх. Привид селянина, який пішов на смерть за свою працю, свою мету, своє господарство, став дійсністю. Серед старих дерев стоїть великий хутір, стоять повні клуні. Там, де раніше трясовина виспівувала свою таємничу пісню, сьогодні зріє золотий колос. Дитячий сміх заглушив голоси таємничих глибин.

Але цей ось камінь залишився з того часу межею поміж смертю і життям. Перед ним лежить смерть, поза ним — життя.

Ми глянули на трясовину. Біла мла виводила танок під такт вечірнього леготу, понад болотом голосили зачаровані голоси. Але за нами лежало розташоване забороло життя, великий хутір з освітленими вікнами.

Загавкав собака і в далечині завмер дівочий сміх.

Сергій ЖУК

МУЗА

Ти стояла над колискою,
В час, коли родився я,
Сльози на очах виблискували
І схилилась долу голова.

Знала ти, що нещаслива
Доля суджена мені,
Що трагедію мовчазливую
Цілий вік носитиму в груді.

Вуря плакала, лютилася,
Ніч заглядала в вікно,
Мати набожно похрестилася —
Із колиски зсунулось рядно.

Чорний чуб закрив все личенько,
Вії — гострі колочки,
Очі темні мов криниченька,
І грозять маленькі кулачки.

Ти схилилась над колискою,
Погляд й досі чую я.
Він пройшов крізь мене блискавкою,
Запалив вогнем мої чуття.

Д-р Дмитро КУЛИКОВСЬКИЙ

Медитація про гадюк

(Враження, набуті під час літніх вакаційних та інших сезонів)

Гад викликає в людини, головним чином, почуття страшно́ї оги́ди, а́е, крім того, і своєрідний респе́кт, що в певні моменти переходить аж у жах. Це ствердження ко́жен може провériти на собі й тоді призна́є мені повну ра́цію. Ці́лком при́пускаю, що з-помі́ж лю́дей виня́ток із цього́ твора́ть хі́ба тільки ті, яких їх ремесло́ приму́шує так чи іна́кше »спі́вжити« з га́дюками.

Зверні́мо ще ува́гу на те, як реа́гують, зустрівши́сь із га́дами, і різно-мані́тні зві́рі. Якщо пи́льно при́глянемо́ся, по́бачимо, що, ма́буть, ті са́мі почува́ння, що й лю́дину, о́гортають і все зві́ринне ца́рство при зустрі́чі з га́дом: о́гида, респе́кт і жах. Можли́во, що й тут ви́няток ста́новить ли́ше хі́ба та́кий собі ма́ленький і́жачок!

Мені в житті́ дове́лося три́чі маркантно́ зі́ткнутися з га́дюками. Пер-ший раз це́ було́ де́сь у 1935 ро́ці в че́рвні міся́ці. Я то́ді ці́лий це́й міся́ць відбу́вав свої́ вака́ції у вака́ційній коло́нії Но́ва Бере́зова бі́ля Врано́го у Влта́ви, — щось ко́ло 20 км відда́лений від Пра́ги, в Че́хії. За́ймав то́ді причі́лкову кі́мнату з ба́льконом, на підда́шню, зве́рненій ві́кном до бли́зенького лі́су, в гарне́нькій ві́ллі, що́ була́ власні́стю одно́го пра́зького ро́бітника. Осе́ля́ була́ то́ді ще май́же без лю́дей, бо́ міся́ць че́вень не́ був відпу́стковим ча́сом. Особисто́ я зо́ своєю́ відпу́сткою то́ді з певни́х причин́ був поспі́шив.

Отже, — одно́го гарно́го, тепло́го, аж па́рно-со́няшно́го дня, в ранкову́ го́дину пі́шов я купа́тися до рі́чки Влта́ви, що́ відда́лена там на яких́ два кі́лометри. Для́ ясности́ тре́ба тут сказа́ти, що́ Осе́ля Но́ва Бере́зова ро́змісти́лася на право́му бере́зі рі́чки Влта́ви, міс́цями вкрито́го лі́сом і до́ двосот ме́трів висо́кого над рі́внем рі́чки. Я рі́шив пі́ти коро́тшим шля́хом — я́ром, що́ почина́ється безпосе́редньо́ зара́з же на півні́чній ца́рині́ оселі́ і, по́ступово́ погли́блюю́чись, ви́ходить до рі́чки до́сить ву́зьким і гли́боким ко́ритом. Са́мий я́р і його́ бере́ги, як і вся́ око-лиця́, вкриті́ гу́стим лі́сом та́к, що́ наві́ть у найта́рячі́ші дні́ сте́жка, яка́ тут серпенти́ною про́бігає, уя́вляє со́бою ду́же при́ємну і про́холодну́ доро́гу. На дні́ я́ру сте́лився по́тічок, плю́скі́т води́ яко́го об ка́мі́ння ста́вав чу́тним ли́ше мі́рою набли́ження лю́дини до́ дна́ я́ру. Я́р кін-чався́ уста́м з ви́бетону́ваним дном і́ його́ за́тикав на яких́ три ме́три висо́кий за́лі́зничний на́сип, по́ якому́ під са́мим цим висо́ким бере́гом про́бігала́ двоко́лі́йова за́лі́зниця. На́сип про́ривався́ мосто́вим ту́нелем, яким́ тако́ж ви́ливалася́ я́рова во́да. То́го дня́ бето́н уста́ я́ру, осві́тлений со́нцем, бу́в чи́стий і су́хий, бо́ по́тічок де́сь губи́вся ще до́сить да́леко пе́ред бето́ном.

Досконала тишина лісової самоти владно оторнула мене своїми могутніми обіймами. На освітленому сонцем дні глибокого яру я почував себе цілком загубленим. Скинувши з себе одіж на бетоні, я пішов у напрямі мостового тунелю. Вода річки, рівень якої був на кілька метрів піднесений недавно збудованою т. зв. Вранівською греблею (електрична станція), переливалась тунелем містка по цей бік до устя яру і заливала бетон устя яких три метри завдовжки. Ця ж сама річна вода своїм постійним прибоєм хвиль нанесла була досить грубу і широку верству різного сміття з листя, галузок та солом. Я поволі підійшов аж до сміття, під яким була вода. Мені треба було вступити до води і тунелем перейти на другий бік містка, де вода вже була значно глибша і я гадав там викупатися. Так, як більшість усіх купальників, вступаючи до води, я зробив маленьку павзу, зупинившись перед водою. Ця павза могла тоді бути і значно довша, бо кожний цаль природи такого казкового закутку і за такої прекрасної погоди того дополудня давав незмірну приємність, але розпечений сонцем бетон жаром своїм дошкульно палив ноги і рішуче диктував поспішати до води.

Компромісово я вступив не обидвима нараз, але спочатку лівою, а слідом і правою ногою на сміття, і в цей момент сталося щось надзвичайне! Напевно яка сотня гадів — довших і коротших, старих і молодих, грубших і тонших, усіляких гатунків, — виroidлася з-під усіх країв сміття, а деякі пролазили навіть крізь нього наверх; багато з них безпардонно шнурували мені по ногах!.. Раптовість події, жах і скрайня бридкість від чогось незмірно слизького, холодного, що я нараз відчув на своїх ногах, склались на могутній імпульс, який мене, немов би корок із пляшки, з великою силою викинув із сміття на сухий бетон, може яких три метри далеко вверх! Після цього я відскочив ще яких два метри далі взад і, охоплений жахом, почав спостерігати страшенну метушню того воістину найправдивішого гадючого кодла.

Нагло виполохана з найблаженнішого спання й вигрівання на сонечку під затишним сміттям, але не знаючи, що сталося, гадюча громада всіма напрямками поповзла до води і попливла до мурованих стін мостового тунелю. Я побачив, як гадюки дуже спритно й швидко одна за одною зникали, ховаючись у щілинах поміж камінням. І не нарахував би й до десяти, як гадина в цей час була вже вся схована. Однак у наступнім моменті з тих же щілин, спочатку то тут, то там, почали показуватись голівки поодиноких гадюк, а ще в наступнім моменті, мабуть, вже всі висунулись зо своїх дірок і з великою цікавістю пильно стежили за моїми рухами.

То був незабутній образ! Напрочуд, почуття первісного жаху дуже швидко минуло в мене і я тепер стояв, правда, схвилюваний, але вже без усякого сліду паніки. До мене вернулась знову здібність пильно спостерігати. Я добре помітив, що гадючня так само дивилась на мене без усякого гніву й подратування, лише, як я вже сказав вище, з великою зацікавленністю. Це усвідомлення ще більш заспокоїло мої нерви, а тоді я помітив, що у виразі очей гадюк, крім згаданої цікавості, видно було певну веселість, навіть добродушність і посмішкуватість.

Це констатування вернуло мені рівновагу, наповнюючи мене до того ще й добродушністю також. І я почав кидати камінчиками на гадючі голівки, але злегенька і без якогобудь бажання поцілити. Це кидання камінцями виглядало гей-би так, як ото плескаємо по плечах доброго приятеля, який нас жартома налякав, і при цьому кажемо добродушно: »А бодай би вас гуска копнула, — як же ж ви мене налякали!« Каміння літало, а гадюки голів не ховали, лише, коли деякий камінчик летів усе ж таки близько, та гадючка трохи відхиляла свою голівку в протилежний бік, одночасно сміючись з мене своїми очима...

— А ви, пане, все ж таки могли б викупатись!

— ??

Цей несподіваний голос вивів мене з переживаної події. Я глянув угору, звідкіль я його почув, і побачив чеського уніформованого залізничного службовця, що стояв на насипі, саме на містку, появившись там непомітно, і, очевидно, спостерігав подію, якщо не з самого початку, то в кожнім разі її другу половину.

— Як, серед тих гадюк? — відповів я питанням на зауваження службовця.

Залізничник, облудно всміхаючись, притакуючо кивнув головою. Це мені знову вернуло почуття огиди до гадючнї, і то всілякої.

— Якщо ви, пане, такий великий герой, то пробуйте самі, покажіть мені приклад! — безцеремонно сказав я йому.

Залізничник на ці мої слова зареготався, як кажуть чехи, на ціле колесо, потім замовк, схилив трохи голову і задумався. Так пройшло кілька хвилин. Ми мовчали.

— Маєте, пане, рацію і я не купався б за цих обставин! — по надумі почав залізничник знову свою розмову, надаючи тепер своєму голосові поважний тон.

— Ну, так бачите! — з ноткою докору сказав я.

— Але тепер я скажу вам — чому?! — почав пояснювати службовець. Ця вся гадина, як бачимо, пливає в воді, — отже, то був би ніби знак, що це були б вужі, які не є небезпечними. Однак в таких місцях, як це, де вода межує з лісом, справжні лісові гадюки паруються з вужами і тоді приходить потомство, яке може мати різні властивості — або гадюк, або вужів або мішані. Але хто може наперед знати й сказати, на який ґатунок гада натрапиш?

Залізничник, попрощавшись, пішов до своєї групи робітників, які метрів сто п'ятдесят далі від містка працювали над поправою залізничної колії, а яку з яру я не міг бачити. Кожний, мабуть, легко зрозуміє, що особисто мені після пережитого було не до купання. Я одягся і повільною ходою, бо тепер дорога для мене йшла вгору, пішов теж додому. Зближалася й обідня пора.

Піднімаючись вгору яром, я якось мимовільно при роздумуванні над цілою подією почав порівнювати поведінку гадючого кодла з поведінкою деяких людей, — ну, хоча б того самого залізничника!

Секретно, але дуже щиро, признаюсь, що гадюки в моїх очах... виграли!

І знову хочу оповісти про «гадючі» події, які відбувались тижнів два пізніше в тій же оселі, Новій Березовій (до речі, зветься вона «Новою» тому, що на віддалі пів кілометра від неї вглиб країни стоїть старе село Березова). Події, про які хочу оповісти, вимагають для своєї ясності трохи докладнішого опису ситуації цієї відпочинкової оселі.

Отже, Нова Березова займала тоді площу не більшу одного квадратного кілометра і розміщувалася в бувшій громадській лісі села Березової. Це село кілька літ тому продало той ліс під вакаційну колонію. Державна комісія запланувала нове селище і розділила цілу площу на окремі садибні парцелі, які тепер розпродавалися й забудовувалися новими власниками.

Нові ж власники були переважно дрібні урядовці, робітники, дрібні торгівці і походженням найбільше з поблискої Праги*. Забудована частина оселі була сумішшю всіляких стилів: від звичайної буди та провізornoї хатини до майже цілоскляної вілли. Розуміється, що все це було в мініатюрнім вигляді.

В той час, коли я проживав там, оселя виглядала так: Приблизно половина цілої площі вже була розпродана, а з неї які дві третини були забудовані і приведені в цілковитий лад. В більшості то були гарненькі, невеличкі й чепурненькі вілли в наймодернішнім вигляді: з садочками, квітниками, басейнами тощо. Незабудовані парцелі, але вже продані, мали або звичайну буди, або ж провізorno хатину і більш-менш прочищений ліс. Непродані парцелі знаходились ще в первіснім лісовім стані й вигляді.

Загальний ситуаційний плян відпочинкової оселі був дуже простий. Посередині оселі проходила широка головна вулиця в напрямі з півдня на північ, себто — від старої Березової на північ. Від цієї головної вулиці розходилися завжди прямі до неї поперечні вулички. Моя квартира знаходилась аж на краю останньої північно-поперечної вулиці по правій руці, як йти на північ.

Тоді, коли сталися були мені згадані вже «гадючі» події, кінчався надзвичайно гарний, теплий, соняшний червневий день. До заходу сонця була ще година часу. В лісовій природі панувала величава тиша і невимовна приємність, коли маємо враження, що переживаємо рай на землі. Я пішов купити собі газету до крамниці, що знаходилась на південному краю головної вулиці.

Купивши газету і йдучи повільною ходою додому, я був цілком заглиблений у читання. На вулиці було дуже мало людей, але все ж таки, щоб при такій нагоді не перешкоджати іншим вуличним ходакам, я навмисно старався триматись правої сторони. Коли я так д'їшов приблизно до половини вулиці, я зауважив, що з долини, очевидно, від річки, з купання йшла велика ватага молоді, — хлопців і дівчат, з

*) Наприклад, власник вілли, де я мав своє помешкання, був звичайним робітником одного празького готелю. Мавши якісь свої заощадження і діставши довготермінову позичку, він збудував дуже виставну віллу в ціні 50 тис. корон. Тепер вона з парцелею оцінювалася на 125 тис.

проразливим галасом, який видавався мені в цю пору блюзнірством над величчю божественної природи.

Ми зближались. Я вже добре розрізняв, як окремі слова, так і цілі фрази. По поведінці, з розмов та вигуків я пізнав, що йде т. зв. «золота празька молодь». Сам мешканець Праги, я дуже добре знав, чого можна сподіватись від цієї «молоді». І хоч йшов я вже й так повен всіляких думок про ближнього, перед такою розбещеною юрбою «ближніх» я подався ще більш доправа так, що, без пересади, йдучи, я часто торкався своїм правим боком огорожі. Вчинивши так, я читав далі газету. Ватага і я зближались. Ось ми вже порівнялись.

— Вацлаве, попхни його!* — почув я серед великого гармидеру і літаючих інших слів та «жартів». Мої очі й увага були занурені в газету і з цієї причини ту фразу я сприйняв лише підсвідомо. За те в наступний момент я з цілою силою відчув і зрозумів її повне й властиве значення.

Банда підроктів із тим Вацлавом на чолі, немов хвиля, покотилася на мене. З газетою в руках та йдучи і без того тісно попри огорожу, під раптовою навалю великого клубка людських тіл, я опинився щільно й міцно притиснутим до огорожі. А коли натиск інертної маси на мене закінчився, я, сховавши за цей час газету до кишені, вхопив міцно «Вацлава» за груди і, маючи опертя в огорожу, зо всієї сили пхнув його від себе на ватагу, яка ще суцільно трималася купи. Ватага тепер покотилася назад і розсипалась. Кількох з підроктів лежало на дорозі і вставало, стріпуючи з себе пилюку.

Я без слова, навіть не подивившись у їх сторону, попрямував далі своєю дорогою, а по хвилі, витягнувши газету, вдавсь знову до читання. І напрочуд сталося тут диво: попередній страшений галас і вереск нараз затихли, розбещеним урвителям ніби заціпило, банда припинила і щойно по яких ста метрах пройденій дороги я почув, і при тім лише поодинокі й блаженські, несміливі вигуки. Та на них я не звертав жодної уваги. Мені тільки після цього випадку стало ясно, що людині, опанованій первісними, бестіяльними інстинктами найкраще імпонує скерований проти неї в цей же момент належний відповідник: клин вибивається клином! Закон механіки — чинний і в соціології.

Був бо то від тієї ватаги кусень дуже примітивного «жарту» тим більш, що я ані своєю поведінкою, ані своїм зовнішнім виглядом чи чимбудь іншим не дав найменшого приводу до цього. Крім того, я і віком своїм не був їм рівня і багатьом із них я міг би, хоч і не хотів би, бути батьком. Останні міркування при інших обставинах були б у стані людину депримувати або принаймні вивести з рівноваги. Одначе в мене в той момент у противагу їм були: факт безумовної капітуляції ватаги і моє почуття повної сатисфакції, що випливало з того факту, свідомість моєї повної правоти, моє міцне почуття, яке можна назвати навіть гордощами з того, що моя реакція на вибрик підроктів виявилася закономірним середником, що непомірно загнуждував бестіяльність людсь-

*) В оригіналі ця фраза звучала (жаргон підпілля): «Вашку, напихні го!» — Автор.

ких примітивів і, нарешті, цікавість розчитаної газетки. Все це докупи було тоді спричинилось до того, що мій настрій не був ніяк порушений і я, як і перед тим, повен душевної рівноваги, яка була в повній згоді з величністю довколишньої природи, продовжував свою ходу, занурившись знову в читання газети. Юрба і навіть слабенькі рештки її гамору цілком десь зникли.

Вглиблений у читання, я йшов, розуміється, дуже поволеньки. Дійшовши до своєї поперечної вулички, праворуч, я завернув до неї, не відриваючись від читання. Тут, довкруги, була ще більша тиша. Вчинивши яких десять кроків, я почув десь під ногами шелест, характер якого я відгадав шостим змислом, а почасти набутиим уже лісовим досвідом. Я моментально так і застиг у позі розкритої людини.

Бувши похилений над читанням газети, я навіть головою не ворухнувся, лише очима почав шукати причину шелесту і в той же мент я її знайшов. Гадюка, на метр довга і відповідно груба, з червоно-забарвленими виступками над вухами, спокійно, а скорше ліниво, повзла собі якраз мені між ногами. Її шлях був через вулицю з одної рогової і провізорично забудованої парцелі до другої на протилежнім боці, ще зовсім незабудованої, попри частокіл якої я йшов. Як зупинився, так неперушно залишився я стояти в розкроку і, напруживши ввесь свій спокій, дививсь на гадюку, яка повзла мені між ногами і, здавалось, цілком байдуже спостерігала мене.

В цім дуже прикрім випадку щастя для мене було в тім, що я, при цілковитій своїй неувважності до своїх кроків, не наступив на гадюку. Мій спокій був виявом мого великого самоопанування, спокій гадюки, очевидно, був функцією мого спокою.

По цілоденнім клопоті, втомлений, але ситий і задоволений, гад повз до свого кубла. Мій досконалий спокій видно дуже імпонував гадові. Я далі стояв нерухомо, а гадюка собі повзла і, коли головою була між штахетами, хвіст же її був ще майже на лінії моїх ніг, тоді вона, піднісши голову на яких тридцять сантиметрів, лінивим, але дуже граціозним рухом повернула її в мій бік із цілком приятельським поглядом своїх очей, потримала її так кілька секунд, а потім, повернувши її знову вперед, так же спокійно поповзла між кіллям огорожі далі в ліс.

Я дививсь, як її довге тіло поволі зникало і, коли цілком зникло, лише тоді я пішов своєю дорогою. Признаюся без мук, що лише тоді я відчув величезну полетпу, немов би тяжкий камінь мені скотився з грудей. Я пробував продовжувати читати газету, яку тримав у тій же позі, що й перед зустріччю з гадом, та це не було вже мені під силу — думки про гадюку відбирали від мене всю мою увагу.

Вже видно було причілкове вікно мого мешкання і по хвилині ходу я вже одчиняв фіртку на подвір'я вілли, в якій мешкав. Дружина власника вілли, вже старша чепка, вигідно сиділа в кріслі перед будинком серед квітників і насолоджувалася божественною природою перед заходом сонця. Я зараз же і розповів їй про людію з гадом, під впливом якої це знаходився.

— Що ви на це скажете, пані Зайцева? — таким запитанням закінчив я свою оповідь.

— Я ж вам, пане, кілька разів казала, що тут цієї гав'єті багато і що треба бути дуже обережним, тим більш, що, як би сталося нещастя і гад людину вкусив, лікарська поміч була б аж в Збраславі, що від нас у сімох кілометрах. А тут біда погіршується ще й тим, — по хвилині продовжувала пані, — що було б зараз дуже тяжко якесь авто в оселі обстарати. Оселя майже ще порожня. А проте, — згадавши щось, казала вона, і на гадюк треба дивитися більш об'єктивно. Перед п'ятьма роками я прийшла сюди зо своїм Пепіком*, щоб купити цю парцелю. Пригадую собі, як сусіди наші розповідали нам великі страхи про гадюк і мій старий так був того злякався, що й думати вже не хотів про купівлю землі тут і дуже тяжко було мені його переконати. Аж зайшла я його з такого боку: — Дивись, кажу, старий, — як би то з тими гадюками було так зле, то вони (сусіди) теж не купували б собі своїх парцель або купивши, були б тепер з них повтікали! Це заздрість говорити їх устами! І ось уже п'ять літ тут живемо, багато я зустрічала тут гадюк, але скажу вам по правді, що, як їх не зачіпати, вони людину самі не зачеплять — навпаки, ще дуже охоче виминають зустріч з людиною! В більшості випадків гадюка лише борониться, а нападає тільки тоді, коли поденервована, голодна або наступлена ногою. Не знаю, може я грішу, — але щось мені таке здається, що людина мусить скорше побоюватись людини, ніж — гадюки!»

Пані Зайцева по цій довгій тираді замовкла, а я при кінцевих словах її відчув, як немов би мурашки забігали мені на плечах, коли уявив собі, що було б сталося, коли б я був, нехотячи, наступив на гадюку. Та ця уява ще швидше зникла, як з'явилась, і її місце зайняла згадка про попередню зустріч з празькою «золотою молоддю». А згадавши ту зустріч, я признав повну рацію висновкам пані Зайцевої. Пізніше я дуже часто згадував і тепер ще не раз згадую правдивість спостережень тієї простої й щирої душі.

*

Одинадцять літ уплинуло по описаних тут пригодах. Доля мене занесла в Німеччину, а саме в Баварію, в поблизькі околиці Мюнхену. Було дуже гарне і на гриби багате літо 1946 року. Я з лютого місяця перебував тоді на лікуванні від тяжкої атаки на мене сухіт у діпі-шпиталю в Гавтінгу біля Мюнхену.

Одного соняшного й лагідного червневого пополудня, по обіді, захотілось мені піти й пошукати грибів у великій лісі, що безпосередньо оточував шпиталь і навіть на кілька кроків близько підходив до наших забудовань у середині огороженого шпиталевого об'єкту. Не зробив я ще й п'ятдесятьох кроків у напрямі діри в плоті (нелегальна «брама«!), як мою увагу привабив гарний хрещатий дуб на краю при вході до лісу. Знаючи з досвіду, що під такими дубами часто бувають гриби, я пішов туди.

Я не знайшов там грибів, але побачив під тим дубом іншого, вже пару літ тому зрубаного і, видно, молодшого його побратима. Дерево було очищене від гілля і заросле високою травою. Я безцільно стукнув ногою

*) «Пепік» означає по-чеськи Йосип — Автор.

до грубого кінця дерева і хотів піти первісно-виміряною дорогою, як у цей мент зачув так мені добре відомий шелест на другім тоншім кінці зрубаного дубка. Шелест почувся і раптово зник. Я півкругом обійшов дерево і якого півтора кроку від кінця дерева зупинився.

Я побачив понад метр довгу гадюку, яка, виполохана моїм ударом до дерева, вилізла з-під дуба з бажанням, очевидно, відійти з загроженого місця. Гадюка не могла мене бачити, бо я був на протилежнім боці. Зачувши ж мої кроки і, нарешті, побачивши мене самого, що перетинав їй шлях, гадюка раптово зупинилась, зімркувавши залишитись на всякий випадок поблизу колоди дерева, щоб, таким чином, не віддалюватись від вигідної для неї позиції, де при наглій потребі могла б легше сховатися.

Вже це перше моє спостереження над поведінкою гада з безсумнівною ясністю повчило мене, що споконвічний людський вираз — «Будьте мудрі, як змії» — треба брати з найбільшою поважністю. Але в наступний момент я зрозумів це ще більш. Зустрівшись своїм оком упрост з оком гадюки, я нараз побачив і усвідомив кілька аспектів її душі і переживань. Деякі з них презентувалися дужче, а деякі слабше, але всі вони разом свідчили, і без найменшої похибки, про глибокий та здиференційований розумовий процес, що швидко пробіг у гадюки і результатом якого була досконала зорієнтованість її в новій ситуації.

Перший вияв гадючої душі, який тривав лише незначний уламок секунди мого спостереження, то було почуття повної ненависті до всіх і особливо, як мені здавалось, до людини. Я зрозумів, що цю ненависть у гада зроджує вповні усвідомлене почуття його великої фізичної упослідженості й обмеженості. Мені здавалось, що та ненависть тотальна, себто, почавши від Бога Творця, як Первопричини своєї упослідженості, гад кінчав і практично вибивав свою ненависть на майже всіх представників звіриного царства, реванжуючись останнім часто смертю за свою обмеженість. З причини останньої гад ніколи не є певен своєї перемоги, а особливо значно побільшується ця ненависть у гада при його погляді на багатьох ворогів, які здалека не завжди розумніші від нього, але зате майже завжди моторніші і краще озброєні від нього щодо ресурсів та можливостей нападу і оборони.

То є та сама душа гада, яка вже на світанках людських розумувань і освідомлень життя і буття, послужила людині притокою до бадання таємниці світобудівлі і середником, що поміг людині зрозуміти сенс Божої творчості, Бога і сатани, Добра і Зла, Раю і Пекла, Правди і трагедії людини тощо. Але, не зважаючи на те, це є та сама душа гада, що, незалежно від усіх міркувань і філософувань, наповнює, звичайно, кожную живу істоту споконвіку й донині жахом, бридотою та великим респектом.

І ще раз кажу, — цей вияв душі гада, ненависть, я ледве спостеріг, настільки він був короткотривалий, одначе, повторюю — був він презентований в усій своїй формі, лише контури тієї форми були якісь незвичайно прозорі. Можна було б довго викладати про ту форму і її контури, але навіщо? Бачили ви колибудь усім відомого вбивцю в моменті, коли

він комусь робить »приємну« усмішку? — Знаєте, він трохи до мене всміхався, але мені під шкурою мороз пробігав! — колись про таку усмішку таке оповідала одна людина.

Я згадав про усмішку вбивці в зв'язку з моїм оповіданням про гадюку тому, що перший моментальний і повний ненависти блиск очей гадюки, яку я побачив біля колоди дуба, в цей же момент перемінився ніби в усмішку до мене. В мене промайнула думка: Звідкіля така »приємність« гада до мене? Пояснення цієї думки прийшло мені подекуди пізніше. Отже, — перш усього, я не мав нічого в своїх руках; для гада це означало, що я, як ворог, не міг бути небезпечним. Одначе, я і в дійсності не мав ні ворожого наміру, ані тим самим ворожого вигляду до гадюки. Шляхом певного досвіду і в результаті довших роздумувань над цією справою, я при звичаїв себе дивитися на гада, як на кожне інше Боже створіння і без необхідної причини ніколи не маю охоти йому шкодити. Мій гад це моє наставлення добре бачив і також добре його розумів. Ця обставина може добре пояснити раптову переміну першого ненавистницького погляду гада на приятельський. А хіба ж не підтверджує ця сама обставина повної правдивості слів пані Зайцевої: »Але скажу вам по правді, що як гадюк не зачіпати, то вони самі ніколи людину не зачеплять!« І хто ж то знає, — може в цьому бодай почасти можна знайти пояснення, напр., чуда з пророком Данилом, який, будучи вкинений до лев'ячого кубла, був ними недоторкнтий?!

Як бачимо, мене дуже був зацікавив тоді гад і його поведінка. З цієї причини я залишивсь стояти на місці і, незмінюючи своєї позиції, тим пильнішим поглядом дививсь на гадюку, що, будучи прикована останнім, теж мусіла нерухомо залишатись на тій же місці. Ця обставина здезорієнтувала гадюку щодо моїх намірів. І тут я побачив ще інший аспект гадючої душеньки, який знову проявивсь у її очах.

Погляд »приятний«, який тривав у гадючих очах значно довше, ніж перший короткотривалий погляд ненависти, тепер уступив місце цілком іншому почуванню. То був образ колосально-сконцентованого напруження всієї гадючої істоти. Вона була приготована до кожного мого руху і навіть несподіваного: все одно, що б то не було — атака чи оборона, — вона була готова, так чи інакше, відповідно до потреби, реагувати. Треба було бачити, як вона вп'ялила на мене свої очі, намагаючись відгадати мої наміри!

Весь описуваний тут дивогляд тривав не довше однієї хвилини. Знаменне було те, що я від початку, коли побачив гадюку, і до кінця явища почував себе в повній перевазі над душевною міццю гада. Звідсіль випливав мій цілковитий спокій. Зате цього сказати ніяк неможна було про гадюку. Її недавня »усмішка«, якою, можливо, вона хотіла мене »підкупити«, минулася зо своєю метою. Я стояв непорушно над гадюкою, як невмолимий суддя, і хоч мій погляд не мав ясної ворожості, але він був для гадюки твердий, мов криця, та незбагнений, як безодня глибини, — отже, чого я, властиво, хотів? Для гадюки та ситуація була повна всіляких можливих несподіванок і видно було, що кожна секунда часу коштує її багато нервів.

Спочатку тіло гадюки, особливо частина його поблизу голови, було, хоч і найвищою мірою напружене, але цілком спокійне. А далі воно почало хвилюватися, дрижати, все швидше і дужче, і, нарешті, ставало мені ясним, що ця ситуація мусить дуже швидко кінчитися, бо нервоза гадюки добігала свого кульмінаційного пункту. А це був по черзі дальший душевний стан гада, який мені довелося тоді спостерігати і спричинником якого я був.

Відомо, що гад володіє гіпнотичною силою своїх очей, але в цьому випадку мені здавалось, що вся та сила та ще з додатком перелилась до моїх очей. Гадюка цілком позбулась своєї суверенності і втратила нерви. Катастрофальна переляканість, непевність свого життя в обличчі небезпечної небезпеки, цілковита зневіра в своїй силі та розумі, — ось які почування опанували гадючу душу! Такий психічний стан живої істоти найчастіше результує: або одчайдушним нападом на спричинника того стану, або панічною втечею з поля бою переляканої істоти, або ж наглою смертю тієї істоти, коли її нагло грець ударить.

Яка була б наступила реакція гада в тім випадку, — тяжко сказати нині?! Я, однак, при цьому мушу ще раз сказати, що в тім моменті я себе почував незмірно дужче психічно, ніж гад. Та розв'язка тієї драми прийшла цілком несподівано і від неочікуваної причини.

Того дня було немилосердно душно і я вийшов із кімнати в ліс цілком розхристаним. Так я стояв і під дубом. Коли розвиток дії дійшов до згаданого критичного моменту, в той час несподівано впала маленька і сухенька гілочка смереки за мій розхристаний комір і своїми колючками дошкульно мене вколола. Смереки в великій гойності оточували наш самотній дуб. Я автоматично зробив рукою рух, щоб викинути з-за коміра колючки і на цей момент мій погляд і увага відірвались від гадюки...

Коли ж я зараз же знову подивився на місце, де тількищо дрижала всіма фібрами своєї душі гадюка, то по ній вже й сліду не було. Я почув лише короткий і раптовий шелест у напрямі зарослої ями.

Моя цікавість була розчарована і я того дуже шкодував.

ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
І ПОШИРЮЙТЕ
ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Слово Непокірних**ПРИЙДЕ ЩЕ ЧАС...**

Прийде ще час!
Здрігнеться вся планета,
І впадуть трупи всіх наземних рас.
Тоді кривава багряна комета,
Символ неволі, голоду й гніту,
Востанне налякає нас...
І може, на краю могили,
Прощаючи жорстокий світ,
Опустять твою душу сили,
А подих смерти скорчить в тілі жили
І виступить на скронь холодний піт...
Кріпись, мій друже!
Це б'є остання хвиля
Тиранії, кривавого насилля,
І десь вже дзвонить воскресіння дзвін...
Це мури падають тюремні,
Нерона внуки, сили темні
Вже чують Господа проклін.
Ще рік, ще два і вихор бурі
Розгонить хмари ці понурі,
І сонце зійде для нас усіх!

*

*

*

Загинув слід у сірій млі,
Там де з боями ішли ми,
Лишивсь лиш сухий комиш,
І труп Петра Гудини.
Лежить навznak, стиснув кулак,
Напіврозкриті очі,
Немов ще раз, в цей грізний час
На світ Божий глянуть хоче.
Лежить не сам, з ним друг — наган,
Під ним кривава пляма,
Не здався живий, наган пустий,
А свідок — в серці рана.
Десь в далині, мов плач рідні,
Закрякали ворони,
Летять на пир, читать псалтир,
Справляти похорони.

С-ка

Обидва вірші написані політв'язнем (прізвища якого, з зрозумілих причин, не можемо подати) на Воркуті, шахта ч. 7, 1952 р. Другий вірш автор присвятив своєму другові Петрові Гудині, що в 1944 р. загинув у нерівному бою з московсько-большевицькою навалю.

Михайло КУШНІР

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА — А НЕ ХРИСТОВА ЦЕРКВА

I

Це загально відома річ, що московська православна Церква та її дух у минулому були основними двигунами, стовпами московської імперіалістичної політики і практики поневолювання людини й цілих народів. Відоме також і те, що ця Церква з приходом влади большевиків була переслідувана. Отже, можна було сподіватися, що мученицький шлях, на який вона ступила, стане для неї джерелом відродження.

Але мало загально відомим є питання: як це сталося, що московська Церква, ще так недавно переслідувана і гноблена большевиками, стала від двадцяти років одним із найсправніших інструментів московсько-большевицької політики? Як це сталося, що московська Церква знову перейняла свою давню роль в державі московських царів і служить тепер московсько-советському імперіялізмові? Як це сталося, що московська Церква, зазнавши стільки ударів, які повинні були скріпити її морально, піднести й очистити, знову стала тільки державною установою?

Коли розглядаємо ставлення московської Церкви до большевицького режиму, мусимо пам'ятати про свідоцтво, виставлене саме тій Церкві двома визначними мислителями, московськими патріотами — Володимиром Соловйовим та Іваном Аксаковим.

В. Соловйов у ділянці релігії і Церкви відрізняє дві свободи: 1) незалежність Церкви (як корпорації духовних і світських) від зовнішньої влади і держави; 2) індивідуальна незалежність у ділянці віри, себто — право визнавати будь-яку віру і будь-які віросповідні доктрини, позитивні чи негативні. Першу свободу він називає «церковною свободою», другу — «релігійною свободою». На думку Соловйова, в Росії не визнано ні першої, ні другої свободи.

»Наші сьогоднішні (на переломі 19 і 20 стол., — М. К.) церковні інституції — пише Соловйов у своєму голосному в світі творі «La Russie et l'Eglise Universelle» («Росія і Вселенська Церква») — зовсім віддали себе державним інтересам, щоб одержати від держави запоруку свого існування проти небезпеки дисидентів. Так матеріальна мета не може розпоряджатися іншими засобами, як тільки матеріальними. Способи примусу і насильства, вказані в збірнику карних законів імперії — це в своїй істоті одинока зброя, яку наше православ'я вміє з ласки держави протиставити як внутрішнім дисидентам, так і чужовірцям».

В іншому місці цього ж самого твору, Соловйов пише: »Крихка й сумнівна єдність нашої Церкви держиться тільки на фальші і насильстві, що їх держава толерує або сама здійснює: від фальшивих документів фіктивного Собору починаючи, а кінчаючи аж на нових фальсифікатах у перекладі актів Вселенських соборів... Всі оборонні і офензивні дії нашої Церкви дають образ фальсифікації, що твориться із свобідною безкарністю, завдяки дбайливій опіці церковної цензури, яка вміє перешкоди спробі їх демаскування. Застосування релігійного насильства визнано в засаді і докладно розпрацьовано в постановах нашого карного кодексу».

Чим у своїй істоті була московська православна Церква, вже давно з'ясував відомий московський письменник і слов'янофіл — Іван Аксаков. Він пише:

»Генерал-ад'ютантські аксельбанти, що їх одержав член Святішого Синоду, псковський архієпископ Іриней, як відзначення від царя Павла І-го, вимовно ілюструють взаємини між Церквою і державою в Росії. Світська, а навіть військова відзнака на рясі архієпископа не повинна нас дивувати: вона є тільки доказом того, що підставова ідея нашого церковного устрою з часів Петра Великого логічно прогресувала. Бо відомо, що російською Церквою управляє адміністративний орган, названий Духовним Колегіумом або Святішим Синодом, членів якого назначає імператор, а які залежні від цивільного або військового урядовця (оберпрокурора Святішого Синоду, до якого належить також уся ініціатива в церковному заряді). Дієцезіями керують номінально єпископи, яких назначає голова держави на основі пропозицій Синоду, це значить оберпрокурора, який змінює їх потім, керуючись уже власним поглядом. Ієрархічні ступні духовенства подані в таблиці ранг і відповідно пристосовані до військових ранг. Митрополит відповідає — повному генералові, архієпископ — генерал-лейтенантові, єпископ — генерал-майорові. Священники при деякому зусиллі можуть дійти до ранги полковника. Павло І-ий був тільки послідовний, коли нагороджував військовою відзнакою вищого урядовця Церкви.

Чи це тільки зовнішні дрібниці? — запитує Аксаков, і додає, що саме вони чітко визначають внутрішній стан московської Церкви:

»Слуги вітаря, приковані до служби державної, вважають себе урядовцями і знаряддям світської влади. Петербурзький Синод із перших років свого існування високо цинив свій характер царської інституції і не оминав нагоди, щоб вказати на світську владу, як на істотне і правдиве джерело свого авторитету».

І саме цей державний чинник узав верх у церковній інституції, а наслідком був парадокс, бо державна інституція претендувала на ролю і авторитет, що рівні Церковному Соборові. Церква стала функцією світської влади і пішла служити державі.

Аксаков, ствердивши, що московська Церква встановлена не з допомогою Святого Духа, а з допомогою карно-кримінальних законів Московської імперії, робить такий висновок: »Духа правди, Духа любови, Духа життя, Духа свободи — цього спасенного надхнення — немає в російській Церкві» (Іван Аксаков: »Полное собрание сочинений», т. IV).

А. В. Соловйов, ідучи до кінця в послідовній аналізі стану московської Церкви, робить висновок, що цезаропатизм пережер морально-духовий стан цієї Церкви, яка перестала бути правдивою Божою Церквою, бо її покинув »Дух правди і любови».

II

Большевики пішли війною проти релігії і Церкви, вважаючи, що боротьба з релігією — це боротьба за повну перемогу комунізму. До певного часу вони трактували московську православну Церкву, як гніздо царського дорібку і підпору поваленого царського престолу. Вони поставили собі за завдання знищити не тільки організацію Церкви, а також (у першу чергу) людей »старої дати», чужих новому ладові та неподатливих на нові гасла. В їхньому матеріалістичному світогляді не було місця жодним спіритуальним елементам. І в цьому першому програмовому періоді проповідання матеріалістичної доктрини, большевики не помітили, що московська Церква організаційно вже віки не є церковною інституцією, що вона є тільки одним із департаментів державної організації. Доктринальні чинники взяли верх над чинниками практичної натури, що швидко запримітили й самі большевики і тому, ще надовго перед вибухом другої світової війни, дійшли до »порозуміння» з Церквою. Це був важливий факт, але він не викликав більшого враження у світі, бо большевицька пропаганда вмěla добре маскувати фактичні потягнення московсько-советського режиму.

В хаосі перших місяців революційного перевороту, московські більшовики в 1918 році дозволили відновити московський патріархат, але вже в 1923 році скликали т. зв. «Червоний собор», на якому зліквідовано той патріархат, що проіснував п'ять років. Московська Церква розбилася на ряд відламів і сект, з яких деякі, в огні більшовицького терору, почали шукати порозуміння зі своїм, хоч і комуністичним, а все ж таки московським урядом. Серед цих відламів знайшлася також т. зв. «патріархальна Церква», з амбітним митрополитом Сергієм у проводі, який проголосив себе заступником, а потім «сторожем престолу московського патріарха».

Тенденції до тісної співпраці держави з Церквою, яка мала бути одним з її органів, знайшли свій відгомін у московську комуністичному режимі, що випливало з істоти і ролі московської Церкви в державі. Еластичність метод і тактики, при позірній непорушності засад комунізму, знайшла свій вияв у ставленні Кремля до угодовецьких тенденцій московської Церкви. Церква була вже в руїнах, московсько-більшовицький уряд, який щораз більше виявляв свою тенденцію продовжувати політику московського царського імперіялізму — розглядав угодовецькі тенденції московської Церкви, як явище позитивне.

Така політика московських більшовиків цілком зрозуміла. Ленін ясно заяв (з приводу складення Берестейського договору), що під час війни з будь-ким чи з будь-чим не можна в'язати собі рук формальними догматичними комбінаціями: «Це смішна річ не знати воєнної історії, не знати того, що договір є засобом до мобілізації сил». А в іншому місці він пише: «Деякі думають, мов діти: я підписав договір, значить, я продався чортові, я пішов до пекла. Це просто смішне, бо саме воєнна історія каже дуже ясно, що підписання договору в час невдач є засобом до збирання сил».

Московсько-більшовицький терор супроти Церкви знищив її стан посідання, але релігійне життя загнав у підземелля, втрачаючи контролю над ним. Тому московські більшовики в 1929 році прийшли до висновку, що для них корисніше порозумітися з патріархальною Церквою митрополита Сергія і забезпечити собі контроль над релігійним життям. Аджеж вони знали, що московська Церква впродовж цілої своєї історії була знаряддям Московської імперії й вірно служила царській імперіалістичній політиці.

А разом з тим у московських більшовиків, так як колись і в царів, ставлення до Церкви було погордливе, блюзнірське. Коли московські царі влаштовували в соборах і церквах пиятику, гучні зібрання і пародії вінчань (гл. Ключевський: «Історія Росії»; Мілюков: «Історія російської культури»), то московські більшовики перетворювали церкви на залі танців, буфети, склади зброї, касарні тощо. А коли дух московської Церкви сотки літ був наскрізь державний, то й сьогодні ця Церква, що визнала більшовицьку владу, стала знаряддям московсько-більшовицької політики.

Тут треба зупинитися на генезі голосного порозуміння 1929 року заступника «сторожа патріархального престолу», митрополита Сергія, з московсько-більшовицьким урядом. 29-го червня 1929 року митрополит Сергій в урочистому «Зверненні» повідомив рештки ієрархії і вірних про легалізацію московської православної Церкви більшовицькою владою. Ця Церква дістала дозвіл публічно організувати своє релігійне життя під контролею уряду. Митрополит Сергій стверджував: «Хочемо бути православними, одночасно хочемо визнати Рядянський Союз нашою батьківщиною, якої радість і успіхи є нашою радістю, а невдачі є нашими невдачами». Далі закликав вірних до публічної подяки московсько-советському урядові за його увагу до потреб православного населення та заохочував до лояльності супроти більшовицької влади, як влади правдивої, яка походить від Бога.

Вслід за фактом порозуміння між московсько-більшевицьким урядом і московською Церквою йшли події особливого значення, які вимовно свідчать про те, що більшовики вже в 1929 році вирішили використати цю Церкву, як знаряддя своєї закордонної політики. Митрополит Сергій вимагає від усіх еміграційних московських православних Церков припинити антисоветську акцію та підписати декларацію лояльності супроти Радянського Союзу. Крім цього він втручається у внутрішні церковні справи православної Церкви Польщі й Фінляндії.

Московсько-більшевицький уряд, порозумівшись із московською православною Церквою, покликав, за царськими зразками, т. зв. «Раду для справ російської Церкви» при Раді народних комісарів. Голова цієї «Ради», на зразок оберпрокурора Святішого Синоду, став членом уряду. Так керівництво сучасною московською Церквою уподібнилося на керівництво Церквою за царських часів.

Але щойно під час німецько-московської війни в 1941 році почався новий період дуже активної співпраці московської православної Церкви з московсько-більшевицьким урядом, що зробив з неї знаряддя у своїй політиці.

Отже з вибухом війни московській Церкві припала подвійна роля: скромніша — роля одного з організаторів бойового духу і волі перемоги в «патріотичній», «вітчизняній війні», як назвав її Сталін, і значно важливіша, зовнішня — роля, важливого знаряддя московського імперіалізму, співорганізатора закордонної політики Москви.

III

Впарі з захопленням більшовиками середньосхідньої Європи, в т. зв. СССР відроджуються кличі і засади, на яких колись царська Росія, з часів Івана Калити до Івана Грозного, творила свою імперіальну потугу.

Побіч засади самодержавства і «єдиної російської народності» офіційальне московське православ'я, як послухне знаряддя уряду, було програмою устрою Московської царської імперії — страшною тюрмою народів.

Сьогоднішня Московська імперія на місце самодержавного царя поставила диктатора, що має бути «сонечком» для всіх «советських народів». Царське самодержавство і засаду «єдиної російської народності» заступила, побудована на залізній дисципліні, комуністична партія (з прибудівками), а давню засаду офіційної московської Церкви, підпорядкованої державі, скріплено ще й міцною дисципліною, такою ж, як і в комуністичній партії.

Коли вибухла німецько-московська війна Сталін у своїх промовах звертається до московського національного минулого, ставить за приклад московських національних героїв, з Суворовим і Кутузовим на чолі. Ніхто інший, а саме Сталін установив три воєнні відзначення, між якими є і відзначення ім. св. Олександра Невського. За прикладом царя Петра I, він чіпляв ті відзнаки під час війни на грудях архієпископів, клеру і церковних діячів.

Одноточно з кличами Сталіна, до московського минулого зверталася і московська Церква, закликаючи на поміч для перемоги «святих вождів московського народу, Олександра Невського і Дмитра Донського». Митрополит Сергій у своїй полум'яній відозві до вірних, писав:

»Нам, пастирям Церкви, у хвилину, коли батьківщина в небезпеці не личить тільки мовчки спостерігати події. А коли хитрі комбінації — передая лише його думку — на тему можливих витід по тому боці кордону викликають у пастиря брак зацікавлення подіями, то це означає фактичну зраду батьківщини. Христова Церква благословить усіх православних у їх боротьбі за «святі кордони нашої батьківщини».

Вже в цих словах маємо схвалення московською Церквою насильства і територіальних анексій СССР.

Ще більш наочно, бо безпосередньо, підтвердив це митрополит Микола, заступник мит. Сергія, що на катедральному соборі 3-го серпня 1941 р., саме в час невдач червоної армії, урочисто заявив: «Наше православне населення західних областей України і Білорусії у вересні 1939 р. вернулося в обійми Матері-Батьківщини і Матері-Церкви (...) Парохії, які раніш перейшли на католицизм, з релігійною радістю вернулися до православ'я. Ті два роки життя західних областей України і Білорусії в єдиності зі советською батьківщиною народів були для віруючих щасливою, спокійною епохою».

Так говорив достойник Церкви, яка пішла на послуги московсько-большевицькому уряду.

Наслідком тісної співпраці московської Церкви і большевицького уряду було «відродження» московського патріархату в 1943-44 рр., шляхом вибору на соборі єпископів митрополита Сергія патріархом Москви і «всєї Руси». Патріархат поновлено неканонічним способом, без скликання загальнокрайового Собору, з участю єпископів, духовенства і вірних. Щоб скликати цей собор єпископів, як ніби канонічно-правний, треба було в останній хвилині звільнити із тюрем і заслання кількох єпископів, що були необхідні до комплектування Собору. Церковні й виборні церемонії відбулися в присутності представника московсько-советського уряду, Карпова. Цей самий державно-церковний церемоніал повторився в 1945 році під час наступних виборів нового патріарха Олексія.

Незалежно від того, чи московська Церква була співником влади в царській Росії, чи була переслідувана, а потім використана в московсько-советській імперії, вона завжди прямувала до того, щоб підкорити своїй владі, владі Москви, інші православні Церкви й установи в різних державах і частинах світу.

Амбітні прямування впродовж віків створити «Третій Рим», як осередок православ'я цілого світу, ніколи не припинялись у керманічів московської Церкви і володарів Московської імперії. В цьому прямуванні зійшлась імперіялістична мета колишньої царської імперії і сьогоднішньої, що керована диктатурою «пролетаріату».

Московсько-большевицький уряд прийшов до висновку, що московська Церква, опановуючи своїми впливами православні Церкви різних держав у різних частинах світу, є знаменитим знаряддям зміцнювання московських впливів. З її допомогою Москва творить відповідний ґрунт для своєї акції на чужій території і підготовляє перевороти в користь диктатури «пролетаріату», керованої з Москви. Це стара, поширена й загострена, московська імперіялістична ідея, що проявилась у вигляді «опіки» над християнами в Туреччині й на Балканах.

IV

В політиці сучасної Московської імперії треба зазначити два періоди: період 1939—1941 років, коли СССР, рівнобжно до Німеччини і в тісному порозумінні з нею, реалізував свою імперіялістичну політику, і період з 1944 року по сьогодні, коли після перемоги над Німеччиною Москва вирішила закріпити свою превенційну здобич першого періоду і накинати свою гегемонію Середньо-Східній Європі, а частинно Західній (Німеччині, частинно Франції і Італії), від Балтицького до Середземного і Адріатичького морів, щоб забезпечити собі комунікаційні шляхи крізь Дарданельську протоку, Перський залив та Індійський океан.

В першому періоді — у час першої окупації західних областей України, трьох Балтицьких держав і частини Румунії — Москва мала в церковний ділянци той саму програму, що й Німеччина. Коли німці на окупованих територіях Європи творили осередки церковних рухів, підчинених канонічній владі православного єпископа Серафима Лядде, іменованого православним митрополитом Середньо-Східньої Європи, то Москва наки-

дала через митрополита Сергія свою владу православним Церквам на західних областях України, в Литві, Латвії, Естонії і Басарабії. Встановлення уряду екзархів московського патріархату на окупованих теренах, усунення правних єпископів і замінення їх новими, советськими, ліквідація незалежності цих Церков та підчинення їх московській Церкві — все це, аж до інкорпорації згаданих земель до ССРСР, вияв старої московської імперіалістичної загарбницької політики.

Під час німецької окупації, на території ССРСР, особливо України і Білорусії, відродилися церковно-національні рухи, що мали виразно гостре антибольшевицьке наставлення. Прислані Москвою єпископи на окуповані українські землі залишилися, переважно, під німецькою окупацією, але багато з них заплатили за це життям, згинули з рук червоних московських партизанів. По закінченні війни багато православних єпископів і священиків опинилися в англосакських окупаційних зонах Німеччини, а потім виїхали до США, Канади, Австралії і т. п.

З моментом перемоги Москви і реокупації окупованих у 1939–40 роках земель, загарбання половини Європи, разом з Балканськими державами, Австрією і частиною Німеччини, Москва, з допомогою московського патріархату, розгорнула гарячкову акцію в цілому світі, де тільки існують православні осередки, а навіть і там, де їх немає.

Який же баянс церковної політики Москви?

Вона включила до московського патріархату православну Церкву в Румунії, православні Церкви Балтицьких держав, фінляндську православну Церкву в Карелії, православні Церкви в Польщі і на українських землях за т. зв. лінією Керзона. Далі — Москва стягнула по церковні добра на Близькому Сході, вимогла від уряду Ізраїля великі й багаті церковні маєтки, які дали їй фінансову базу для широкої політично-релігійної акції. Вона наладнала і «приязні стосунки» з Олександрійським, Антіохійським і Єрусалимським патріярхами, почала залучувати до московського патріархату і «блудних» еміграційних пастирів та овечок з Парижу, Лондону, Берліну та інших міст, на чолі з відомим паризьким митрополитом Евлогієм.

Москва намагається поширити свої впливи в усіх напрямках. Митрополит Ленінграду, відвідуючи Фінляндію, запропонував фінському митрополитові Германові включити фінську Церкву до юрисдикції московського патріархату. В січні 1946 року в Празі повідомлено, що чесько-православна Церква перейшла від юрисдикції сербського патріярха до юрисдикції московського патріярха.

Б березні 1946 р. до Београду приїхала делегація московської православної Церкви і обговорювала якнайближчу співпрацю обидвох Церков, під умовою, що сербська Церква визнає примат московської православної Церкви в світі східної ортодоксії, що й сталося, бо сербський патріярх Гавриїл став прихильником Москви. Треба згадати, що під час німецької окупації Югославії цей патріярх був ув'язнений німцями. Звільнений з неволі союзними військами, він короткий час перебував у Лондоні, а потім повернувся до Югославії. Зараз же видав пастирський лист до вірних, у якому апробував тітовський устрій та прославляв співпрацю з Москвою. Ще раніше, коли Тіто жив у повній згоді з Москвою, в Югославії комуністи розбили організацію католицької Церкви, а архиєпископа Степаніца засуджено на 16 років тюрми.

Московська православна Церква була також репрезентована в Софії, на болгарських торжествах, зв'язаних із тисячоліттям смерті Івана з Релії.

Новий румунський патріярх Юстиніян, обраний патріярхом під натиском Москви, складав часті візити в Москві та став ентузіастом церковного примату Москви над православним світом.

Патріярх Юстиніян, за прикладом московського патріярха Олексія, звернувся з закликом до румунської католицької Церкви (візантійського обряду), щоб вона «злучилася» з румунською православною Церквою.

Митрополита і чотирьох єпископів католицької Церкви в Румунії арештовано і в жовтні 1948 р. «постановою православного Синоду» румунську католицьку Церкву прилучено до православної. Католицька Церква в Румунії (візантійського обряду) існувала від 1697 р. і мала 1250.000 вірних, 700 священників та 170 церков; організаційно вона мала митрополію з двома дієцезіями.

Особливим здобутком церковної політики Москви було знищення греко-католицької Церкви на західних областях України. Папська Енцикліка, видана з приводу 350-ліття Берестейської унії, подала, що унія ця була найбільшим осягом у церковній єдності впродовж віків. Московська православна Церква в найтіснішій співпраці з московсько-більшевицьким урядом криваво зліквідувала цю церковну провінцію — Львівську митрополію, Станиславівську і Перемишльську дієцезії, — терором примушуючи клер і вірних підчинитися московській православній Церкві. Митрополита, 6 єпископів і багато крилошан арештовано та вивезено до північних концтаборів, а сотки священників та тисячі вірних, що ставили опір, арештовано або розстріляно. А греко-католицька Церква мала 3,800.000 вірних, 2.275 священників і 2.226 парохій.

Таким способом Москва знищила католицизм на землях західних областей України, знищила велику частину українських національних здобутків і цінностей, зліквідувала велику кількість української інтелігенції та ще більше придушила незалежницькі прямування українського народу.

На Угорщині кардинала Міндсенті засуджено на досмертну тюрму, а католицьку опозицію криваво здушено.

В Чехо-Словаччині арештовано примааса, архієпископа Берана, в Польщі арештовано кардинала Вишинського, кількох єпископів і багато крилошан, а на церковному організмі обидвох католицьких крайових Церков комуністи проводять диверсійно-політичні експерименти.

Врешті Москва розстроила організацію католицької Церкви в Литві, багато литовських єпископів арештовано й разом із частиною духовенства депортовано.

Дуже цікавим моментом церковної політики Москви є план урухомити Релігійний інститут в Єрусалимі, реорганізований московським патріархатом. Професорами цього Інституту є орієнталісти з різних університетських осередків СССР.

Політичні успіхи московського патріархату і експансія московського комунізму в Європі та в цілм світі — затривожили єкуменічний (Константинопільський) патріархат. Виявом цього затривоження є становище його офіційного органу «Еклезія», який надрукував статтю митрополита Хризостома п. з. «Дві головні небезпеки». Митрополит стверджує, що соборна православна Церква має ворогів не тільки в Церкві католицькій, а також і в слов'янських православних Церквах, що є під «опікою» московського патріархату. А цей патріархат виконує доручення московсько-більшевицького уряду і підлягає впливам матеріалістичної доктрини. Митрополит Хризостом звертає увагу на те, що московський патріархат намагається здетронізувати єкуменічний патріархат, що є першим у світі східної ортодоксії. Цей факт, у сполучі з впливами московсько-комуністичного уряду на московську православну Церкву, створює грізну небезпеку для Вселенської православної Церкви й тому грецькі православні Церкви повинні протиставитися московській і слов'янським Церквам, які є під пресією московсько-більшевицького уряду. Цей же самий орган зайняв негативне становище в справі ініціативи московського патріарха відбутти в Москві загальноцерковний з'їзд.

У відповідь на виступ офіційного органу єкуменічного патріархату орган московського патріархату («Огляд московського патріархату», ч. 12, 1947 р.) намагається доказати, що примат єкуменічного патріарха в православному світі скінчився з моментом, коли Царгород перестав бути столицею православної держави. Обвинувачуючи єкуменічного

патріярха в тому, що він намагається підчинити свій канонічний владі інші православні Церкви, що не є згідне з обсягом його правової і фактичної влади, офіційний орган московського патріархату заперечує екуменічному патріархові право до титулу «вселенський». З того часу, як перестала існувати православна Візантійська імперія, перестали існувати ті титули, — пише у згаданій статті проф. С. Троїцький. Він твердить, що православні єпископи беруть свою назву від катедрального міста своєї церковної провінції. З моментом, коли місто міняє свою назву, міняє свій титул і його єпископ. Наприклад, тепер православні єпископи в СРСР мають свої титули від назв катедральних міст — отже: ленінградський, сталінградський, калінінський (яка їдка й болюча іронія в самім титулюванні! — М. К.). З 1923 року Канстантинопіль уже не існує, існує Стамбул чи Істамбул, отже патріярх повинен називатися «істамбульським». Коли патріярхат є далі Константинопільським і все-ленським, то свою назву він завдячує не якійсь законній основі, а пошані інших Церков та історичній традиції. Наприкінці статті цей офіційний орган московської православної Церкви погрожує, що є можливість, а навіть konieczність, спираючись на чисто канонічному ґрунті, розглянути цю справу і устійнити нову назву екуменічного патріярха.

V

Завершенням динамізму світової політики і діяльності московського патріархату впродовж останніх літ був церковний з'їзд в липні 1948 року в Москві, з приводу 500-ліття автокефалії московської православної Церкви.

Коли не здійснилася ініціатива Москви скликати в 1947 році всесвітній церковний з'їзд у справах загальноорганізаційних православних Церков (між іншим, через опозицію екуменічного патріархату), вона в 1948 році скликала «ювілейний» з'їзд. Це особливість московсько-більшевицької дипломатії, перейнята від царської, щоб різними шляхами змагати до тої самої мети і настирливо реалізувати визначений план. Отже московський патріярхат хоч під іншим претекстом, а все ж таки осягнув те, що на згаданий «ювілейний» з'їзд прибули до Москви, столиці безбожної імперії, делегації навіть тих православних Церков, які до того часу не могли погодитися на подорож до «Третього Риму».

З-поміж тринадцяти існуючих і ніби незалежних православних Церков прибули делегації дев'яток Церков: екуменічної, грузинської, сербської, румунської, болгарської, антіохійської, албанської, грецької і польської. Здержалися від участі три православні Церкви: Єрусалимський патріярхат, кіпрська Церква і Олександрійський патріярхат, що дипломатично був репрезентований антіохійським патріярхом. Блиску «ювілейному» з'їздові додала участь представника московсько-більшевицького уряду тов. Карпова, оберпрокурора «Святішого синоду».

З'їзд ухвалив чотири резолюції, що їх підписали делегації приявних Церков. Але два представники — екуменічного патріархату і грецької Церкви — не підписали резолюцій, що боляче відчула Москва.

В першій резолюції п. з. «Ватикан і православна Церква», читаємо, що Римська курія впродовж віків змагала до панування над цілим світом та іншими Церквами, головню під впливом земної гордості та інших людських мотивів. Ця постанова виступає проти папської влади, як голови Церкви, і таврує політику Ватикану, як антихристиянську, антидемократичну і антисанітаріальну. Наприкінці читаємо в ній, що зібрані моляться, щоб Христос просвітив уми католицької ієрархії і допоміг їй зрозуміти помилки папства, виявлені в науці й догмах про Голову Церкви та непомилність папи. Ця постанова підправлена політичною фразеологією Москви і важко уявити собі більшу зазріханість і облуду.

В другій резолюції п. з. «Екуменічний рух і православна Церква», читаємо, що в сучасну пору на православну Церкву йде наступ з двох

сторін: з боку католицької Церкви, в особі папи, і з боку протестантського світу, який шукає союзника проти католицизму. Тим часом екуменічний рух має характер політичного руху і не відповідає ідеалові християнства та завданням Христової Церкви так, як це розуміє православна Церква. Крім цього екуменічний рух не має умовин для дійсного об'єднання християнства і тому зібрані тут православні Церкви відмовляються від участі в цьому рухові.

В третій резолюції п.з. «Про англіканську ієрархію» не визнається за єпископами і духовенством англіканської Церкви важливості єпископських і священничих свячень.

Четверта резолюція порушує справу церковного календаря і устійнює святкувати Великдень згідно зі старим юліянським календарем.

На закінчення нарад цей «ювілейний» церковний з'їзд в Москві звернувся до християн цілого світу, підкреслюючи, що православний Схід вносить нові вартості в сучасне життя світу, а Західний світ, світ католицизму й протестантизму, спрямовує до нової війни, нацькований Ватиканом і Америкою. Відозва закликає всіх людей «доброї волі» піддержати змагання православного Сходу до миру і любови.

Як бачимо, московський патріархат бездоганно виконав політичні інструкції московсько-більшевицького уряду. Він у 30-ту річницю московсько-більшевицької революції ще раз підтвердив, що підтримує московсько-комуністичний устрій і Сталіна. Патріарх Алексій у спеціально виданому пастирському листі писав: «Скріпім наші молитви за Російську імперію і її владу з мудрим вождем на чолі, якого Боже Провидіння обрало і призначило вести нашу батьківщину шляхом добра і слави».

Московська Церква, без сумніву, перевиконала повенню п'ятирічку на службі большевиків та в їх закордонній політиці. В межах політичних впливів Москви та її територіяльних здобутків — московська Церква зреалізувала віросповідну «єдність» шляхом нищення інших Церков, які релігійно й культурно були їй чужі, а православній Церкві в Україні та православним Церквам сателітних держав накинута своє керівництво і контролю московського центру.

Здається, що не всі розуміють, яка грізна небезпека прихована у факті використання московсько-советським урядом московської Церкви і православних Церков інших держав, як знаряддя для своєї дії, нарівні з Комінформами та комуністичними партіями держав, що є у сфері московських впливів. Москва використовує церковні організації для здійснення своєї мети, яка не має нічого спільного з релігією і Церквою. Католицьку Церкву московські большевики розбивають і переслідують, православні Церкви поневолені народів зліквідували, а московську православну Церкву, за царським зразком, перетворили в державну інституцію, що позбавлена всіх внутрішніх прикмет Христової Церкви.

«Надійшов час, коли незнання Росії загрожує нашій безпеці. Мусимо врешті зрозуміти основну причину, яка спонукує цю величаву імперію вийти поза лінію її кордонів, яка приневолює її йти наступом на решту світу... Росія — це відокремлений світ, покірний волі, самоволі чи фантазії однієї людини... Вона завжди є втіленням самоволі... Всупереч усім законам співжиття людства — Росія йде тільки в напрямі власного зневолення і поневолення усіх сусідніх народів», — так висловився про Росію навіть відомий московський письменник і філософ П. І. Чаадаєв в 1854 році в одній із своїх статей під французьким псевдонімом.

Наступ Москви на світ відбувається всіма можливими шляхами; вона використовує для цього різні способи і засоби, а в тому і московську православну Церкву.

Церква Христова і вільний світ смертельно загрожені з боку Московської імперії, і чи не час, щоб Церква шукала вже єдиного шляху, що веде до однієї мети — єдності всіх правдивих християн світу.

С. М. МЕЧНИК

ТЕРОРИСТИЧНІ ОРГАНИ МОСКОВСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ

(Закінчення, 7)

Після закінчення другої світової війни на окупованих територіях Німеччини і Австрії опинилася численна українська еміграція, яка відмовилася повернутись на окуповану московськими комуністами Україну. Кількість нашої еміграції становила понад 200.000, але вона не була організованою і суцільною щодо національної і політичної свідомости. В середовищі української еміграції змішалися елементи різного політичного забарвлення; були й випадкові люди, що перед виходом на еміграцію вірою і правдою служили московському окупантові, а потім гітлерівському режимові й не могли повертатися до ССРСР, бо боялися репресій за вислугування німцям. Були на еміграції й колишні полонені советської армії, колишні військові з різних антикомуністичних формацій, вихідці з німецьких концтаборів та інші групи. Але всіх цих людей об'єднував спротив репатріації до ССРСР.

Московський уряд покладав надії на таємну угоду, підписану в Ялті, в якій Рузвельт і Черчіл погодилися на примусову репатріацію т. зв. советських громадян з Заходу до ССРСР. Зараз же після капітуляції Німеччини на територіях окупованих французами, англійцями й американцями осіли советські репатріаційні місії. Керівниками цих місій були (американська зона): в Мюнхені — майори Чернов, Прохоров і Сухов; в Авгсбурзі — капітан Шербаков; в Кемптені і Кауфбойрені — полк. Євдокімов; в Ньюрнберзі — лейтенант Чернін; в Байройті — лейтенанти Борисов, Давідов і Гуляев; в Регензбурзі — капітан Павлов; Равенсбурзі — капітани Кліопе і Ліліков (сюди часто навідувався найвидатніший репатріаційний московський працівник ген.-майор Драгун, який очолював московсько-советську місію в Парижі).

Представником репатріаційної акції перед командуванням англійської зони Німеччини був капітан Томжевський, а репатріаційні советські місії в англійській зоні мали осідки в містах: Геммер, Ольденбург, Брауншвайг, Любек, Бад Зальцфен, Ганновер. В Австрії діяли начальники советських репатріаційних місій (в американській зоні), що їх очолювали в різні часи майори: П. Рум'янцев, М. Стрелков, В. Пасічний і підполк. П. Шішенков; у французькій зоні (Інсбрук) — майори Новіков і Петров; в англійській зоні (Грац і Клягенфурт) — майор Степанончонок і капітан Н. Смірнов. Усі советські репатріаційні місії в Австрії очолював ген.-майор Фокін, який потім очолив репатріаційну місію в Італії.

Весь старшинський склад московсько-советських репатріаційних місій носив уніформу армії, хоч фактично це були старшинські кадри органів державної безпеки. Напр., майор Віктор Пасічний перед війною і в час війни був уповноваженим «особого отдела» советської 51-ї Перекопської стрілецької дивізії.

Після кількох спроб примусової репатріації, таких, як у таборі Кемптен (Баварія), де американські військові, під'юдені московськими офіцерами

репатріаційних місій, збезчестили церкву, командування західніх армій почало докладніше вивчати причини спротиву репатріації.

Тоді московські людологи, побачивши, що репатріація їм не вдається, почали вишукувати серед еміграції такі елементи, які були готові йти на розкладову агентурну роботу. Таким способом почали будувати свою агентурну мережу в еміграційному середовищі.

Московські репатріаційні місії користувалися адміністративним апаратом УНРРА, який вигадував різні скринінги, щоб перешкодити емігруванню українців з Європи. Репатріаційні місії розподіляли українську суцільну масу на «польських», «румунських», «советських» і т. п. українців, закидаючи українцям співпрацю з німцями. В цій акції, на жаль і сором, москалям допомагала УНРРА, що дуже негативно впливало на моральний стан української еміграції.

6-го лютого 1946 року на засіданні першої сесії Генеральної асамблеї ООН в Лондоні, делегат Москви, співпрацівник IV-го управління НКГБ, Микола Бажан, гостро вимагав видачі українських політичних в'язнів, називаючи їх воєнними злочинцями. Так Москва хотіла дістати в свої руки насамперед С. Бандеру, А. Мельника, ген. Павленка, ген. Капустянского та інших.

Члени ОУН — колишні в'язні німецьких концтаборів поставили спротив поділові українців на «советських», «польських», «чеських», «румунських» і т. п. українців. Українські політичні в'язні німецьких концтаборів були для західніх альянтів найкращим доказом того, що українці не були жодними співробітниками гітлерівців, навпаки — вони боролися проти німецького гітлеризму так само, як і проти московського комунізму. З ініціативи членів ОУН відбувалися протести, до яких приєдналася вся антикомуністична еміграція, що виступала проти примусової репатріації і несправедливих переслідувань українських емігрантів.

Служба Безпеки ОУН повела боротьбу проти московської агентури та дії репатріаційних місій. Це була тільки оборонна акція; вона не мала впливу на чужоземні державні установи, які в той час дуже часто ставали знаряддям у руках московських репатріаційних місій.

Репатріаційні місії намагалися вихати в українське еміграційне середовище своїх агентів. 26-го квітня 1947 р. уповноважений міністерства державної безпеки ССРСР для окупаційних військ видав спеціальну інструкцію, що стала основою для агентурної дії. Ця інструкція, що потрапила до рук Служби Безпеки ОУН, була передрукована в «Сурмі» (1. 11. 1949 р.). Пізніше стало відомо, що один з визначних працівників советської таємної служби перейшов в Австрії до західніх альянтів і передав їм низку цінних документів, між якими була й вищезгадана інструкція. Нижче подаємо переклад її повного тексту на українську мову:

»ІНСТРУКЦІЯ, Ч. 6.

Керівникам спеціальних відділів окупованих зон Австрії і Німеччини.

Через загострення відносин Советського Союзу з західніми країнами, реакційні кола разом з військовим командуванням (американським, англійським, а також, під їх впливом, французьким) затягають репатріацію советських громадян.

Америка, Англія і цілий ряд інших країн хочуть використати їх як дешеву робочу силу і як зброю пропаганди проти Советського Союзу. Посилення пропаганди профашистських елементів серед підсоветських громадян зовсім їх розкладає. Виходячи з усіх цих даних, здається, що питання репатріації ніколи не буде вирішене на нашу користь.

Тому необхідно посилити оперативну працю в тилах альянтів і мобілізувати всі засоби для розкладу старої й нової еміграції, щоб обов'язково знищити її, як основний осередок протибольшевицької пропаганди. В першу чергу, досягти цього в англійській зоні.

По цьому питанні треба зв'язуватися з керівниками комендантур, керівниками особових відділів і всіма советськими представниками, що знаходяться в американській, англійській і французькій зонах. Для цієї мети треба використати:

- а) Ворогів народу, з якими в нас вже є службові зв'язки;
 - б) За всяку ціну треба притягти до співпраці співчуваючих нам комуністів;
 - в) Німців російського походження;
 - г) Польських та прибалтійських німців;
 - д) Спекулянтів та спекулянтток, які порушують кордони і мають постійне місце перебування в союзних зонах;
 - е) В окремих випадках не забороняється припиняти репресії проти колишніх членів нацистської партії, що володіють російською або українською мовою і можуть бути нам корисні;
 - ж) Военнополонених, що повертаються з Советського Союзу (останніх використовувати тільки в окремих випадках після відповідної перевірки).
- Ще раз категорично нагадуємо, що кожний з агентів повинен мати родину на географічних територіях нашої зони.

Треба:

- 1) Всіма силами використати в наших інтересах матеріальні і релігійні розбіжності між втікачами різного підданства в минулому. Те, що ми досягли, нас ніяк не задовольняє.
- 2) Добитись загострення ворожнечі (східняків) до західняків, старих (до нових) емігрантів й інших. Нам досі не вдалося досягти цього настільки, щоб на це звернули увагу органи советського керування (командування).
- 3) Для того, щоб утікачі стали інструментом нашої зовнішньої роботи, треба ще більше розпалювати антагонізм між окремими політичними групами втікачів, добиватись загострень між ними в їх пресі, житті і діяльності. Ми повинні замінювати їхню боротьбу проти нас — боротьбою між ними самими, втягаючи в неї маси.
- 4) Не дивлячись на всі труднощі і ризик, необхідно також паралізувати культурну діяльність емігрантів. Тому треба привабити до художнього мистецтва всякого талану людей, щоб вони даремно тратили папір, завантажували редакції емігрантської преси нешкідливою для нас роботою, створюючи тим вигідний громоспуст для антисовєтської діяльності.
- 5) Намагатися використати місцеву пресу і радіо з метою компромітації теперішньої еміграції перед чужоземцями, довести їм, що культурна діяльність емігрантів дорівнює нулеві, сприяти злочинству, п'янству і спекуляції серед еміграції.

6) Посилити сіяння сварок між католицькою та православною церквами; для цього треба використати високі релігійні почування колишніх громадян Польщі та привести до сутичок між католиками і православними не тільки назовні, а і в самій церкві. Також для того, щоб дискредитувати еміграцію в очах тих канадських, бразильських, аргентинських та інших чужоземних діячів, які намагаються дати їй місце в своїх країнах.

7) Скомпромітувати еміграцію, як робочу силу перед канадськими, бразильськими, аргентинськими й т. п. працедавцями, і навпаки. Для цього треба добитись, щоб туди виїздили люди морально і духовно розкладені та хворі. Між емігрантами розповсюджувати вістки, що переселенців вербують на найгірші роботи за низьку платню та в таких місцях, де європеець загине від несприятливих кліматичних умов.

8) Не менше важливий об'єкт нашої праці — економічний стан емігрантів. Нам треба розвинути злочинність у таборах. Ми повинні організувати там свої сітки, щоб взяти табори під свою невидиму контролю. Наші агенти повинні настановлювати магазинерів, бухгалтерів, комендантів та інших відповідальних таборових робітників на слизький шлях розтрат американських продуктів, використовуючи наших поміж оточуючого населення; необхідно приваблювати цих людей грошима, одягом і алкогольними напоями.

9) Всіма силами треба намагатися прищеплювати недовір'я між керівництвом і мешканцями табору, використовуючи для цього безконтрольність по лінії таборового управління, намагатись закрити рота небезпечним особам і прочистити дорогу до влади дурням, щоб потім використати їх для наших інтересів.

10) Необхідно досягти стану загального недовір'я, незадоволення і безнадійності, створити середовища емігрантів з настроєм повного розпаду.

11) Головну увагу звернути на загострення взаємовідношень між емігрантами і союзним окупаційним військом. В цьому питанні наша агентура повинна проявити найбільше винахідливості:

а) Треба інформувати поліцію союзників, що більшість проступків і злочинств робили і роблять лише емігранти;

б) Безперервно цькувати американсько-англійську поліцію проти мешканців табору;

в) Добитись серйозних сутичок між союзниками і емігрантами;

г) Намагатись, щоб дружнє ставлення емігрантів до всіх західних альянтів було перетворене в непримиренну ворожнечу. Використовувати всі сили і методи, щоб в найкоротший час кожний емігрант дивився на союзників, як на своїх найгірших ворогів. У цьому голове:

12) Прикласти всіх заходів, щоб на сторінках політичної преси емігрантів обернути політичну боротьбу емігрантів на боротьбу внутрішньонаціональну в самому низькому й вузькому розумінні цього слова.

13) Скомпромітувати взагалі всі газети і журнали на еміграції.

Проводячи всю цю роботу, враховуйте, що кожний емігрант повернений силою на батьківщину є для нас особливою цінністю не тільки в розумінні його покарання чи використання на упорядкувальних роботах, а

також і в тому відношенні, що деяка частина з них буде нам дуже корисна для боротьби з західним імперіялізмом.

Особливий уповноважений міністерства державної безпеки ССРСР по окупаційним військам».

26 квітня 1947 р.

*

В 1945-47 роках було виявлено, що й серед емігрантів трапляються люди, які мають таємні агентурні зв'язки з московсько-советськими репатріаційними місіями. Декотрі з-поміж них навіть мали провідні становища в деяких еміграційних антикомуністичних організаціях.

У вересні 1945 р. Служба Безпеки виявила зв'язки Володимира Василякія з советською репатріаційною місією, що мешкав в Гауштетені біля Авгсбургу. На Василякія звернено увагу тому, що були матеріали про його співпрацю з большевиками ще під час війни, коли він був членом власовського КОНР-у («Комітету звільнення народів Росії»).

Служба Безпеки ствердила також, що працівник картотеки в головній квартирі УНРРА І. Берман був советським агентом і доставляв репатріаційній місії важливі матеріали про емігрантів. Берман мав контакти з іншим таємним советським агентом — І. Тусейніним, що жив в українському таборі Зоммеказерне в Авгсбурзі й був членом контрольної комісії Селянської Спільки. Пізніше, коли їхня діяльність була викрита, обидва агенти — Берман і Тусейнін — виїхали до ССРСР.

Виявлено також активного агента Ростислава Копейчікова, що займав визначну посаду в радіо «Освобождение», а потім виїхав до ССРСР.

З советськими агентурними дорученнями мандрував по таборах поселення українських емігрантів у Німеччині й старий емігрант Маркевич.

Московсько-советська агентура діяла також в Австрії. Наприклад, голова таборової ради в таборі Парш (Зальцбург), москаль Щупачов, провадив свою агентурну роботу аж до 1948 року, а потім виїхав до ССРСР.

Советська агентура, призначена для розкладу української еміграції — намагалася проникнути в кожную ділянку суспільного, політичного та громадського життя, не минаючи навіть Церкви. Советський агент Кравчук, маскуючись під священика, впродовж кількох років займався агентурною роботою в таборах Нового Ульму та Шляйсгайму, звідки повернувся до ССРСР.

Московсько-советська агентура використовувала всі недоліки еміграції — і часто доводила до утворення загострених конфліктів, штучно викликаючи з допомогою хворобливої амбіції окремих еміграційних груп і осіб. Проникала вона і в пресу, нацьковуючи одних на інших, мовляв, ворог українського народу не Москва, а окремі провідники українських еміграційних угруповань. В деяких українських еміграційних газетах та виданнях почали появлятися такі терміни на окреслення свого противника, яких уживала Москва — «бандит», «фашист», «нацист», «тоталітарист» і т. п. Таке плямування часто спрямовувалося проти людей, які все своє життя присвятили боротьбі проти комунізму і гітлеризму. В ряди кореспондентів української преси продісталися й такі «кореспонденти», що своїми писаннями переслідували єдину мету — довести еміграцію до

розкладу. Подібне відбувалося й у літературних колах. Наприклад, советським агентом був активний письменник Скеля, що евакуював свою родину з Ляйпцігу до ССРСР ще в 1945 році, а сам повернувся туди пізніше, з-за океану.

Серед емігрантів провадилися така сама пропаганда проти українських націоналістів, як і в ССРСР. Їх намагалися переконати, що боротьба українців проти «советського режиму» (проти Москви) зайва, не виправдує себе, що пролиття крові непотрібне і т. п. Були випадки, коли керівні особи різних еміграційних груп через свої амбіції провадили боротьбу проти інших угруповань такими методами й способами, які збігалися з чисто советськими. Ці люди не бачили, що вони стали сліпим знаряддям у руках московської агентури.

Найбільшу увагу Москва звернула на Закордонні Частини ОУН, що були для неї найбільш небезпечними через свою організованість та добір антикомуністичних кадрів, які мали за собою велику практику підпільної боротьби.

Внутрішнє становище ССРСР в цю пору було дуже важке, а на зовнішньому відтинку псувалися добрі стосунки з західними альянтами. Москва підозрівала, що ЗЧ ОУН знайдуть підтримку з боку західних держав і активно сприятимуть боротьбі підпілля ОУН і УПА в Україні. Таким чином, поруч з намаганням ліквідувати українське націоналістичне підпілля в Україні, Москва не менше звернула вістря своєї дії проти ЗЧ ОУН. В цій ділянці, крім своєї таємної агентури, що діяла на еміграції, Москва мобілізувала проти ЗЧ ОУН і західні комуністичні партії, члени яких займали не раз досить високі становища в країнах поселення української еміграції. НКГБ почав наступ на всіх фронтах, а разом з тим намагався вишукати серед провідних членів ОУН «реальних політиків», яким можна б було довести недоцільність продовжувати боротьбу проти Москви. Для цього Москва випрацювала нову політичну платформу, яка — на перший погляд — здавалася дуже важливою. Ось головні думки цієї платформи:

Націоналісти в своїй боротьбі прямували до соборности всіх українських земель. Така соборність тепер існує. Націоналісти мусять зрозуміти, що Україна тільки в союзі з Росією може оборонити себе від зазіхань західних держав на її землі. Нині Україна має свій власний уряд, з яким націоналісти мусять конструктивно співпрацювати для добра цілого народу і припинити непотрібне пролиття братньої крові; чому націоналісти провадять переговори з німцями, американцями, англійцями, а не хочуть говорити з своїми братами по крові — українськими комуністами?

Цю пропагандивну колаборантську платформу Москви націоналісти рішуче відкинули.

Служба Безпеки в Україні і на еміграції виявила, що боротьбою проти ОУН і УПА НКВД керував із свого осідку в Києві на вул. Короленка (ч. 33). Закордонний відділ НКВД поділив територію своєї дії на три смуги:

І. Смуга територій, що межують з ССРСР і належать до т. зв. «соціалістичного табору».

II. Смуга, що охоплювала території західних альянтів.

III. Смуга, територіяльно не обмежена, що охоплювала терен діяльності католицької Церкви та тих Церков, які не підлягали московській юрисдикції.

Смуги були поділені на низку секцій, відділів та підвідділів.

I-ша смуга була осідком низки відділів другої і третьої смуги, що їх чекісти часто називали »випадовими базами«. В середовищі української еміграції, напр., діяли такі випадові бази: 1) Західня, 2) Південно-західня, 3) Південна.

Місцем осідку Західньої бази був Краків. Її завданням було провадити роботу на Закерзонській Україні та підготовляти агентів для висилання на Захід навіть під виглядом »недобитків УПА«, втікачів від переселенської акції. Ця база мала свої пункти в Ряшові, Холмі, Люблині й Перемишлі.

Південно-західня база містилася на передмісті Праги — Дейвіці, і ділилася на різні підвідділи, так як і всі інші бази. Начальником Південно-західньої бази був генерал, що виступав під псевдонімом Молотков (всі чекісти ІНУ діють під зміненими прізвищами). Генерал Молотков очолював також підвідділ воєнної розвідки. Начальником політичної розвідки був майор державної безпеки Петров.

Південна база мала осідок у Братиславі на вул. Клінгеровій. Начальником бази був генерал Абрагамов. Начальником політичної розвідки — капітан державної безпеки Морозов. На базі працювали ще такі чекісти: генерал Ковальов, полковник Карпо Прокопович Овсієнко.

Коли цю базу виявлено, на поверхню почала також виринати діяльність бази в східнонімецькому місті Баймар.

Деякий час намагалася бути активною на протиємігрантському відтинку Львівська база НКВД, очолювана полковником Кириченком, що загинув з рук Служби Безпеки на землях західноукраїнських областей. Після його смерті начальником бази став генерал Глушков, а його заступником — підполковник Матвєєв. З причини великих просторів, посилення агентів на еміграцію з Львівської бази не давало успіхів.

В 1945-46 роках найбільш активну діяльність вдалося розвинути південно-західній базі. Ця база ангажувала низку агентів із Закарпаття. Під час наступу большевиків, на землях західніх областей України їм потрапили до рук українці, що працювали в різних німецьких розвідувальних формаціях, серед яких була низка здібних і фахових людей. Вони замість кари вибрали співпрацю з НКВД.

Найважливішу роль в цій базі грав агент Печера. Він належав до тих, що самі добровільно пішли служити до НКВД. Його діяльність принесла велику шкоду не тільки українцям, а й чехам і словакам. Коротко зупинимось на діяльності Печери, щоб наświetлити рафіновані методи роботи НКГБ.

Андрій Печера часто виступав, як Печора і Печара. Був родом із Закарпаття, закінчив гімназію в Мукачеві. Потім був офіцером чеської армії, де закінчив контррозвідувальні курси і працював у чеській контррозвідці. Після упадку Чехо-Словацької республіки, він перебував у Братиславі, в Німеччині і на окупованих німцями територіях Польщі. Вже з 1940 року почав працювати в німецькій розвідці. Під час німецької окупації

України він перебував коротко в Криму, Києві та Львові, працюючи в угорській розвідці. У Львові був арештований Гештапом, але на інтервенцію угорської розвідки його звільнено. З цього часу він почав співпрацювати з станицями Гештапо у Львові, Дрогобичі і Сколім. Найближчим його співробітником і товаришем була людина невиясненого національного походження, що виступала під прізвищами Беднаж і Боднар. 1943 року Печера і Боднар почали шукати зв'язків з ОУН і УПА, ніби з метою провадити переговори з німцями. Він пропонував також, щоб УПА зв'язалася з англійською розвідкою, в якій певну роль грав чеський фольксдойч. Коли Служба Безпеки звернула на нього спеціальну увагу, як на провокатора, він зник з обрію.

1944 року Печера випадково зустрів у Стрії свою землячку Віру Давидович, що в 1940 році перейшла з Закарпаття до Галичини і активно працювала в комсомолі. Під час відступу большевиків вона одержала від них українські документи, з якими переїхала до Стрия. Тут жила в одній польської родини і працювала для советської розвідки, підтримуючи контакт із советським розвідником, що часто приїздив в уніформі офіцера власовської армії. Печера змовився з Давидович, виявив їй свої симпатії до комуністів, але тоді йому не вдалося ввійти в контакт з большевицькою розвідкою. Печера лишив Вірі Давидович листа, в якому подав місце зустрічі у випадку приходу большевиків до Стрия. Однак з технічних причин Печері знову не вдалося пов'язатися з советською розвідкою так, як він планував у листі. Коли большевики зайняли Хуст, органи НКВД арештували Печеру. Тоді він послався на Віру Давидович, на свої намагання співпрацювати з большевиками раніше. Після перевірки, Печера став агентом НКВД. Його призначено працювати в базі генерала Абрагамова в Братиславі під керівництвом капітана Морозова. Абрагамов мав за завдання провести підготовку Карпатської України, щоб вона «добровільно» прилучилася до СРСР. Треба було вилучити всі чеські впливи й довести, що закарпатські українці не хочуть мати нічого спільного з чехами. НКГБ мав докази, що коли перед українцями поставити питання, до кого вони хочуть приєднатися, до ЧСР чи СРСР, вони виберуть ЧСР. Першим доказом цього було те, що українці масово вступали до нової чехо-словацької армії. Москва не могла офіційно ставити цьому спротив, тому органи НКГБ почали діяти виключно агентурним шляхом. Абрагамов уклав такий план: до штабу чехо-словацького армійського корпусу в Риманові послати свого агента, українця, що виступав би як чех. Завданням агента було наглядати, як провадиться праця членів штабу та досліджувати всіх українців, що йдуть до чеської армії. Цей план було легко здійснити, бо капітан Морозов був керівником розвідки під час війни в одному словацькому партизанському відділі, а тепер виступав як старшина зв'язку між штабом корпусу і советською владою. Помічник Морозова — чех Шевчик, що був капітаном у партизанському відділі, в той час працював як начальник розвідувального відділу корпусу. Морозов доручив реалізацію плану Печері, не кажучи Шевчикові, що Печера його агент. Порадив Шевчикові створити при другому в'дділі провірочну комісію, яка виявляла б угорців, що вступають до чеської

армії, подаючи себе за українців, та чеських німців, що подають себе за словаків. Саме в той час до чеської армії вступив Печера як колишній офіцер, що пройшов курси контррозвідки. Шевчик, переглядаючи кандидатів для провірочної комісії при другому відділі, вибрав Печеру. Так Печера почав працювати, маючи за завдання виконати такий план НКГБ:

1) Свідомим українцям, колишнім чеським громадянам, що вступають до чеського війська, пришивати різні провини — коляборацію з німцями, антисемітизм, вороже ставлення до чехів і т. п.

2) Тих, що вже раніше дісталися до чеської армії, або прибули з інших місцевостей уже оформлені, передусім інтелігенцію, намовляти, щоб вони втікали, верталися на Закарпатську Україну і нав'язували там контакти з українським підпіллям. Перед цими людьми Печера виступав як представник УПА, дії якої в той час були дуже голосні. Мета була така: виявити національно-свідомих українців, витягати з чеської армії українську інтелігенцію, а за нею і рядових вояків та готувати закарпатських українців до «добровільної» злуки з СРСР. Печера робив списки людей, збирав про них інформації, і все це передавав органам НКГБ.

Після виконання завдань у Риманові, Печеру перекинено до першої старшинської школи в Гавої коло Струмкова. В школі тій було багато української інтелігенції, яка під впливом провокативної дії Печери дезертирувала на Закарпаття. В Ужгороді органи НКГБ мали список усіх тих українців, що втекли з чеської армії з метою нав'язати контакти з українським підпіллям. Їх арештовано і оскаржено за співпрацю з УПА. Арештовані, рятуючи себе і свої родини, на допитах заломлювалися і підписували заяви, зобов'язуючись співпрацювати з органами НКГБ. Так протягом двох місяців органи НКГБ завербували сотні сексотів з-поміж свідомих українців.

З доручення Морозова Печера почав контактуватися з чеськими штабовими офіцерами-антикомуністами. Він намовляв їх нав'язати контакти з УПА. Жертвою цієї провокації впали два штабові офіцери — полковник Рада і капітан Светельський.

Після цього Печеру перекинено на базу НКГБ ген. Молоткова. Безпосереднім його начальником був майор Петров, що у своїй дії на протиукраїнському відтинку керувався такими директивами.

1) Українська еміграція після останньої світової війни дуже численна і її діяльність за кордоном не вигідна для СРСР.

2) Українська еміграція складається з усіх суспільних верств з усіх українських земель, знає добре советську дійсність і советські методи, вивчила всі практичні засоби і способи антикомуністичної діяльності. Українці провадять найсильнішу боротьбу в Україні, а на еміграції організують антикомуністичні сили в один антикомуністичний блок.

3) Необхідно позбавити ОУН спроможности вести боротьбу проти большевизму, ізолювати її в політичному житті, усунути її впливи серед широких еміграційних кіл, докласти всіх зусиль, щоб привести до розкладу, занепаду дисципліни і дезорганізації в рядах ОУН.

Майор Петров доручив Печері вивчити життя української еміграції в Австрії і Німеччині, щоб мати певність щодо реалізації плану. В

кінці серпня 1945 р. агент Печера з допомогою НКГБ в Празі дістав від чеської влади паспорт, з яким він міг подорожувати по Польщі, Греції, Австрії, Німеччині та Франції. Візу до Франції Печера отримав через французького офіцера зв'язку, що був прихильником комуністів. Натомість майже неможливо було одержати візу на в'їзд до американських зон Австрії і Німеччини. Органи НКГБ не хотіли офіційно полагоджувати цю справу, щоб не розшифрувати свого агента Печеру.

Майор Петров знав, що американський торговельний представник у Празі, д-р Каліна, цікавиться протикомуністичними настроями на терені ЧСР. Петров доручив Печері ввійти в контакт з д-ром Каліною і подати себе за українця, що пов'язаний з УПА. Органи НКГБ забезпечили Печеру різними «доказами» його контактів з УПА. Д-р Каліна, що цікавився також українським антикомуністичним рухом — повірив Печері. Таким способом Печера і новозавербований агент НКГБ Нитифор отримали дозвіл на в'їзд до американських зон в Австрії і Німеччині. Печера і Нитифор об'їхали всі скупчення української еміграції. Печера нав'язував знайомства і збирав відповідні інформації.

У вересні 1945 р. Печера вдруге виїхав з ЧСР до американської зони Німеччини. Цього разу він мав тільки одне завдання: зібрати відомості про діяльність ОУН. Печера вже мав контакт з іншими советськими агентами, що діяли серед емігрантів, і їхні інформації також передавав Петрову.

Агентурна діяльність Печери щоразу набирала більшого розмаху, як на еміграції, так і на Закарпатській Україні. Завдяки Печері органам НКГБ вдалося ліквідувати в ЧСР і на Закарпатті кілька зв'язкових пунктів ЗЧ ОУН. Наслідком провокативної роботи Печери впали жертвами на терені ЧСР два члени Проводу ОУН — генерал Перебийніс-Грицай і Дмитро Маївський.

Діяльність бази ген. Молоткова, майора Петрова і Печери здемаскувала, а тим самим і спаралізувала, Служба Безпеки.

Органи МВД, МГБ і нинішнього КГБ старанно вивчають еміграцію. Вишукують різні методи боротьби проти неї та її зв'язків з антикомуністичними силами як у вільному світі, так і на теренах поневолених Москвою народів. На підставі вивчення еміграційних процесів КГБ плянує свою діяльність, що проводиться в кількох напрямках — в глибоко політичному з цілою ідеологічною концепцією і в розкладово диверсійному. З тою метою КГБ у 1955 р. створив у східньому Берліні т. зв. приватний комітет «За повернення на батьківщину». Насправді ж цей комітет був станицею КГБ. Він складався з агентів КГБ, серед яких опинився і Йосип Крутий, що на еміграції впродовж довгих років грав провідну роль в українській соціалістичній партії і виконував доручення московсько-советської агентури.

Вся робота згаданого «комітету» була спрямована на розклад еміграції, з розрахунком на те, що вона — здеморалізована — втратить свою політичну вартість. Найбільшу увагу «комітет» звертав на вбиття клина між провідною і рядовою верствами еміграції. Одним з найголовніших завдань «комітету» була боротьба проти ОУН і АБН. Він розпоряджався

величезними фінансовими і технічними засобами — пресою, радіо, брошурами тощо.

Для характеристики діяльності комітету «За повернення на батьківщину», подамо одну з його інструкцій (переклад з московської мови без змін стилю):

»КОМІТЕТ »ЗА ПОВЕРНЕННЯ НА БАТЬКІВЩИНУ«
(адреса)

29. 03. 1957 р.

Шановний співвітчизнику!

В останній час в комітет «За повернення на батьківщину» надійшло багато запитів у справі закону про амністію, що свідчить про безсумнівне зацікавлення цим питанням, а з другого боку, про існування неясностей в розумінні положень закону.

Пригадуємо пункт 7 указу Президії верховної ради ССРСР з 7. 9. 1955. Указ говорить: »Звільнити від відповідальності і тих советських громадян, що перебувають тепер за кордоном і були втягнені в антисовєтську діяльність у післявоєнний період, якщо вони спокутували свою вину пізнішою патріотичною діяльністю на користь батьківщини«.

По цьому пункті указу юридичний відділ посольства ССРСР у Берліні дав комітетові наступне роз'яснення: »Відповідальності за антисовєтську діяльність підлягають і так звані старі емігранти, але на них теж поширюється положення пункту 7 указу про звільнення від відповідальності«.

Яку патріотичну роботу може розвивати окрема людина, що перебуває за кордоном?

Советська держава оточена ворогами, які не гребують нічим, щоб підірвати її міць. Ними організовані численні шпигунські і диверсійні організації, підпорядковані різним іноземним розвідкам. Ці організації систематично поширюють брехню і наклепи про Советський Союз і перешкоджають поверненню на батьківщину дійсних патріотів.

Обов'язок кожного чесного патріота — боротися з цими підступами ворога. Кожний повинен стежити за настроями співвітчизників, що оточують його, виявляти тих, хто веде антисовєтську роботу. Про цих людей слід збирати відомості і передавати їх найближчим советським представникам.

Слід повідомляти про: прізвище, адресу, професію, до яких організацій належить, які висловлювання робить (на відкритих зборах, в приватних розмовах), чи пише в органах преси (яких), чи має зв'язки з іноземцями і т. д.

Кожний, хто чесно працюватиме на користь батьківщини, перебуваючи за кордоном, буде амнестований і ще перед своїм поверненням на батьківщину одержить про це писемне повідомлення від відповідного советського консульства.

З привітом
Голова Комітету
(підпис)
Н. Михайлов«.

В середовищі української еміграції діяльність «комітету» Михайлова не мала успіху. Національна свідомість української еміграції, активна діяльність націоналістів на відтинку боротьби з большевицькою інфільтрацією — допомогли демаскувати всі пляни «комітету», як московської агентури. Натомість серед московської еміграції діяльність «комітету» знайшла добрий ґрунт саме тому, що ця еміграція споріднена з комуністичною владою в Москві спільними імперіалістичними інтересами. Впродовж не цілих чотирьох років існування, «комітет» опанував своєю агентурною мережею всі московські еміграційні політичні партії та проник своїми агентами до т. зв. приватного Американського комітету, що нібито бореться проти большевизму, але на базі неподільности Росії, себто — визнає політичну плятформу, яка близька червоним і білим москалям. Внизу подаємо список советських агентів, які впродовж років мали визначні становища в установах російської еміграції і Американського комітету:

- 1) Підполковник Михайло Колосов, співробітник «Інституту для вивчення СССР» і радіо «Освобождение» — установ Американського комітету.
- 2) Капітан Ворис Ольшанскій — співробітник радіо «Освобождение» і Нью-Йоркської централі Американського комітету.
- 3) Ростислав Копейчиков — працівник радіо «Освобождение».
- 4) Галіна Олейнік — диктор російського відділу радіо «Освобождение».
- 5) Борис Віноградов — співробітник радіо «Освобождение».
- 6) Іван Овчинников — співробітник радіо «Освобождение».
- 7) Ільїнскій — співробітник радіо «Освобождение».
- 8) Віктор Залескій — директор бібліотеки Американського комітету.

Всі ці агенти, виконавши своє завдання, були відкликані Москвою до СССР.

ПІДДЕРЖУЙТЕ

українську крамницю КАЛИНА

562 Genesee St., BUFFALO 4, N. Y.

а переконаєтеся самі, що там найкраще закупите всякого роду галантерейні товари, книжки, часописи, образи, різьби, нитки DMC, панамы, українські вишивки, а також імпортовані солодощі.

**СВІЙ ДО СВОГО! — ЗАПОРУКА НАШОЇ СИЛИ
ТОВАР ВИСИЛАЄМО ТАКОЖ НА ПИСЬМОВІ ЗАМОВЛЕННЯ**

ПРОФЕСОР ЮРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ РУСОВ

(Замість вінка на могилу)

2-го серпня 1961 року відійшов від нас у вічність проф. д-р Юрій Олександрович Русов. Українська громадськість утратила великого українського патріота і визначного вченого, а наш журнал — і постійного співробітника та щирого приятеля.

Покійний народився 1895 р. в Харкові, в родині визначних українських діячів-патріотів. Батько його, Олександр, був відомим українським культурним діячем, професором Київської політехніки на кафедрі статистики. Мати його, Софія, була визначною громадською діячкою, жертвою працівницею українського відродження, організаторкою українського жіночого руху. Родина Русових — одна з тих українських висококультурних, шляхетних родин, які в час важкої московської царської деспотії в Україні не дбали про свої власні вигоди і заслуги перед окупантом, про «панство нещасне і лакізмство лукаве», а всі свої сили і своє майно, навіть своє життя віддавали своєму поневоленому народові, щоб відродити його національні традиції і промостити йому шлях до державної незалежності.

В царських поліцейних документах з 17 жовтня 1901 р., в акті оскарження, записано, що Олександр Русов і його дружина Софія Русова «далі продовжують свою злочинну діяльність у Полтавській і Чернігівській губерніях, метою якої є відділити Малоросію від Російської імперії та створити самостійну державу...» За цю «злочинну діяльність» батьки Юрія Русова терпіли жорстокі переслідування від московських окупантів. Але ніщо не могло спинити їх завзяття, коли йшло про українську справу: ні переслідування з боку царських жандармів, а пізніше большевицьких чекістів, ні арешти, ні тюрми, ні жорстока доля їх дітей, ні втрата персонального майна. Нічого дивного, що й народження Юрія — їх останнього сина — відбулося у виняткових обставинах. Про це він писав сам у спогадах про свою матір*:

«...Навіть за пару місяців до мого народження моя мати сиділа в харківській тюрмі, бо під час чергового розшуку в неї було знайдено перепачковані з Галичини українські книжки... Правда, для того, щоб народити мене на світ Вожий, маму було звільнено «на поруки» з тюрми на два тижні додому завдяки клопотанням харківської громадськості; розуміється, під пильним доглядом поліції. Мені пізніше оповідали, що навіть воду для моєї першої купелі носили «городові», які жили в нас і доглядали, щоб така небезпечна для цілоти Росії українка не втекла. З моїх документів знаю також, що я був охрещений у Петро-Веригінській церкві при харківській тюрмі».

Важкі були й дитячі роки Юрія, не раз доводилось йому, прокинувшись із дитячого сну, застати хату порожню, бо батька і матір уночі

*) «Кілька спогадів про Софію Русову», Визвольний Шлях, кн. X, 1961.

арештувала царська поліція. Про ці напади московських сатрапів на помешкання Русових згадує у своїх спогадах (знайдених у 1917 році в жандармських архівах) батько Юрія, Олександр:

»Форма і спосіб провадження обшуків за весь час, який охоплюють мої спогади, були такі самі: дім і помешкання оточують. Дзвінок або стукіт у двері: »Хто там?« — Звичайно, коротка відповідь: »Телеграма«, або грубий наказ: »Відчиняйте!«

Результат обшуку: Розкидані по підлозі книги, перекинені подушки і ковдри, на ліжках іноді розрізані матраци, розлите чорнило... розкидані листи, книжки перемішані з пошивками, з посудом, ложечками й серветками... Володар розгромленої хати, якщо сам не дістався у »чрево китове«, відчував, оглядаючи своє мешкання, досить дивне враження, змішане з бажанням якнайшвидше заснути, бо розгром, звичайно, кінчався о год. 4-5 рано. Підкріпившись сном і прокинувшись, він помічав дивний розгordіаш у помешканні, полишений непроханими гістьми, який при деннім світлі робив ще більш гнітюче враження, особливо, коли мирно сплячі під час обшуку діти ставили вранці питання: »Тату, що це? Де мама?« — Посадивши дітей за стіл, я пояснював їм, що мама »виїхала« (розумій, арештована) і що ми самі будемо пити чай і молоко...

Але це ще було не все. Іноді »виїздили« і тато, і мама. Тоді досить, було одержати Зіні (старша кузинка дітей), добре звиклій до непевноти існування своїх крених, від будь-кого коротку телеграму: »Юра один«, і вона зараз же розуміла секрет, захований у такій телеграмі, негайно їхала в місто, звідки одержала телеграму, розшукувати дитину, що лишилася самотною.

Ось таке було життя дитячих років Юрія Русова. Його старший брат Михайло, переслідуваний і прогнаний з університету, мусів залишити свою рідну землю і виїхати до Ляйпцігу. Але не зважаючи на всі переслідування, помешкання Русових було вогнищем українського революційного руху. Коли »Стара Громада« хотіла видати перше повне видання творів Т. Шевченка, що в московській царській імперії було неможливе, вона звернулася до Русових. Софія і Олександр Русові виїхали до Праги, щоб видати твори Шевченка. І тут ні матеріальні труднощі, ані персональне горе, бо саме тоді в Празі померла їх перша дочка Людмила, не спинили їх відданої праці над »Кобзарем«. В одному томі »Кобзаря« були твори Шевченка, дозволені московською цензурою, а в другому — недозволені. Їх треба було таємно перепачкувати в Україну і це небезпечне завдання виконала Софія Русова, мати Юрія.

Повернувши в Україну, родина Русових ще більш завзято й жертвовно працювала для української справи. В таких важких родинних обставинах і в такій зразково патріотичній атмосфері народився і виховувався проф. д-р Юрій Русов. Середню освіту закінчив у Петербурзі і Києві. В 1917 році він закінчив Київський університет і брав участь у різних наукових експедиціях. Під час революції 1917 року був делегатом від Київської студентської громади до Центральної Ради. В українській армії виконував санітарну службу. За уряду гетьмана був доцентом зоології і іхтіології в Кам'янець-Подільському університеті.

Гаряче любив свою Батьківщину молодий Юрій Русов, але коли московські большевики запанували в Україні, мусів залишити її і

виїхати за кордон. Талановитий молодий учений поступив у Віденський університет і тут здобув докторат з ділянки філософії. Згодом працює на іхтіологічних станціях у Неаполі та Роскофі, в Бретані. Переїхавши до Чехії — викладає зоологію і іхтіологію в Господарській Академії в Празі і дає виклади в Празькій Педагогічній Інституті.

В 1929 році на пропозицію румунського королівського уряду проф. д-р Юрій Русов обняв катедру іхтіології Букарештського Національно-Зоологічного Інституту. Тоді ж його призначено і директором рибництва на озерах поблизу Букарешту.

Одночасно проф. д-р Ю. Русов, як український патріот, брав активну участь в українському житті, вів національну роботу, зокрема між українськими студентами, що вчилися у Букарешті. Співпрацював у різних українських журналах і газетах, особливо в чернівецькій «Самостійній Думці» і львівському «Віснику». Видав свою працю про Салазара і Португалію. Його фахові праці друкувались у румунських, французьких, італійських і чеських журналах.

Під час другої світової війни жив деякий час у Берліні, а потім переїхав до Чехії. Прагнучи побачити свою рідну Батьківщину, в 1942 році поїхав в Україну. Побував і в Києві, щоб вклонитися могилам своїх рідних. З болем серця він згадує про це в своїх спогадах:

»Даремно хотів я вклонитися пам'яті мого діда Олександра Захаровича Русова і могилі мого батька на Байковім цвинтарі в Києві. І ці дві могили були знищені москалями. Дійсно, міг би повторити свої слова Шевченко: »Живого і мертвого спалили«. Ворогам України страшні не лише наші живі патріоти, а й мертві, спогад про них... Знищено і каплицю в Олешні та зрівняно могили тих, хто робив добро для свого краю».

Після другої світової війни проф. д-р Юрій Русов переїхав до США, а згодом до Канади. Тут одержав працю в біологічному відділі Монреальського університету. В цьому ж Університеті він був засновником українських кафедр і викладав українську цивілізацію і філософію.

Працюючи науковцем в ділянці рибознавства, з доручення канадського міністерства постійно виїжджав на наукові експедиції на далекі північні озера Канади. На цій роботі смерть скосила його життя.

Крім своєї фахової праці проф. д-р Ю. Русов вів постійно й національно-виховну роботу, особливо серед молодого українського покоління. Давав доповіді для української громадськості, цікавився українською літературою, наукою, зокрема філософією, докладав усіх зусиль, щоб традиції »наших славних прадідів великих« і наша велика культура відродилися й закріпилися в українській громадськості.

Українська творча спадщина проф. д-ра Юрія Русова немала, хоч і порозкидана в різній українській національній пресі. Багато цінних його праць надруковані у »Визвольному Шляху«. Згадаємо декілька з них: праця про Т. Шевченка п. з. »Той, хто багато знав того, що ми давно забули« (кн. VIII, IX, 1954), праця на основі матеріалів М. І. Ковалинського »Григорій С. Сковорода« (кн. V, VI, VII, VIII, 1956), »З езотерики Різдва Христового« (кн. I, 1955), »Кілька спогадів про Софію Русову« (кн. X, 1956) та інші.

В основі всіх праць проф. д-ра Ю. Русова є українська духовність: культура, філософія, символіка, традиції, ідеалізм, героїзм. Український націоналізм, славні традиції наших предків, ідеалізм сучасного українського покоління — Покійний уважав за єдину основу для відродження української нації і визволення її з московської неволі. Він щиро симпатизував з українськими націоналістами, з організаціями Українського Визвольного Фронту і допомагав своїм знанням і досвідом.

Не зважаючи на те, що мати Русова була шведсько-французького походження, її український патріотизм такий беззастережний, що може служити зразком. Про український патріотизм Покійний писав так:

«...Для нас не важливе походження крові, ми цінімо українських патріотів за їх діла, і — очевидно — ціннішими є ті, що робили добро для нашої Батьківщини, ніж чисті з «крові і походження» українці, які несли свій захист і свої сили на службу чужинцям або навіть вразно йшли проти українських ідеалів під ворожими нам прапорами. Це не раз бачимо в наші часи. Шевченко добре картав таких українців — «прадідів великих нащадків поганих», які за «шмат гнилої ковбаси» і хоч за «півдулі» від «старшого брата» готові були нехтувати всім українським — нашою мовою, піснею, духовістю, і уважали співи про «Парашу радість нашу» за найвище досягнення «культури» і «панськості»... Кожній здоровомислячій людині йде не про те, хто (чужинець чи свій) працює для України, а про те, як він працює: на користь чи шкоду».

Національно-політичне вірую проф. д-ра Юрія Русова було рішуче, безкомпромісове: Він писав:

«...Це було так завжди: з одного боку — варварська Москва, з другого — культурна і гуманна Україна. З одного боку — деспотизм і бажання «покорити под нозі вся врага і супостата», себто — захопити в Російську імперію нові й нові вільні народи, з другого боку — любов до волі і права людини на вільне життя...»

«...Москва Андрія Боголюбського, Петербург Петра I-го, і сучасна большевицька Москва — завжди та сама і завжди ворожа Україні...»

«...Росія є завжди Росія. Лише тепер до цього ще додано масові розстріли, масові виселення в сибірські концтабори примусової праці та ще гостріше переслідування всього, що не підкоряється Москві...»

«За... бажання «порушити цілість Російської імперії» емігрував мій брат, сиділи в російських тюрмах мої батьки; за це москалі знищили могили моїх дідів і мого батька, за це Софія Русова мусіла вночі з малою внучкою (дочкою брата) втікати через Збруч советської України, хоч і була ввесь час революціонеркою, що боролася проти царської деспотії. Річ не у владі чи формі влади в Росії. Андрій Боголюбський зруйнував Київ у XII стол., Муравйов із своїми «сознательними» большевиками — у 1918 році...»

«Але боротьба йде далі. Були царі білі, є червоні, всі вони однаково намагаються знищити Дух Української Нації. Та здійсняться... прощання Шевченка — «переможе Україна і правда свята».

На цю перемогу України ждав Покійний ціле своє життя, та лиха доля присудила йому вмерти в чужій землі, далеко від рідної Батьківщини, яку він так гаряче любив.

Завжди життєрадісний, повний енергії, молодий і сильний духом, скромний, шляхетний, завзятий патріот-ідеаліст, справжній аристократ духу — таким був покійний проф. д-р Юрій Русов. Але й ці наші слова заскромні, щоб передати небуденну постать Великого Покійника.

Проф. д-р Юрій Русов полишив у смутку свою дружину Наталію, з роду Геркен де Ляваль, а нам болочу свідомість, що фізично він відійшов від нас навіки.

На могилах його батьків — матері Софії і батька Олександра — був глибоко символічний напис: «Раз добром налите серце — ввік не охолоне». Хай же ці слова символізують і духову велич покійного проф. д-ра Юрія Русова на його могилі, щоб світла пам'ять про нього залишилася між нами назавжди.

З листів до Редакції

Д-р Ф. МЕЛЕНКО

Чи справді старпій Таран говорив по-церковно-слов'янському?

Коли письменник випускає в світ свій твір, то тим самим він робить своє остаточне рішення. Після того ніякі його додатки, пояснення і виправдування випущеного твору не врятують, коли він слабкий і дістанеться під гостру критику. Якщо письменник видав свій твір самотужки, без будь-якої побічної видавничої допомоги, він сам повністю відповідає за нього. Коли ж твір виданий якимсь видавництвом, тоді відповідальність за нього падає і на автора, і на видавництво. Тоді вони разом мають або боронитись від нападів, коли вони безпідставні, або погодитись з тим, що зробили невдале діло і мусять мовчати.

Колишнє, поважне Українське Видавництво Краків-Львів, що видало мій твір «Три Покоління» і відзначило його премією, вже не існує. Тому тепер мені доводиться самому не так може боронитись, як виправляти ті хиби, яких допустився п. д-р Д. Куликовський своєю соціологічною аналізою деяких місць із мого твору. Ось, наприклад, над однією із своїх розвідок він поставив такий заголовок: «Старий Таран говорить по-церковно-слов'янському*». Насправді ж цей заголовок звучить тільки як недотепний жарт. Варто зразу відмітити, що стаття під цим заголовком має двісті три рядки петітного друку, а з них до поставленого заголовка стосується, і то не повною мірою, хіба тридцять два рядки. Це показує, що оту саму статтю шановний автор міг би написати під любим заголовком, а найвідповідніше, мабуть, просто: «Церковно-слов'янщина», і в деякому місці міг би зачепити і старого Тарана, а властиво автора «Три Покоління».

Автор довгенько міркує над тим, чи старий Таран був грамотний, а коли так, то наскільки. Спостережливий же читач із самого тексту повісти міг би вивести, що старий Таран якоюсь мірою міг читати по-церковно-слов'янському, бо якби не вмів, то не сказав би синові: «І в Святому Письмі, наскільки моя стара голова пам'ятає, є написано: «Коли не робить твоя права рука добра — так осічи її, коли не робить ліва — то одсічи ліву...»

І далі д-р Д. Куликовський пише: «Виходить, що «глаголаніє» старого Тарана є просто фантастичним явищем». І тут же вже другим реченням

* Див. «Визвольний Шлях», кн. V, 1959 рік. Стаття д-ра Д. Куликовського.

заперечує перше, а саме: »З другого боку є відомим, що вплітання церковно-слов'янських слів і фраз до української мови було модою інтелігенції, а особливо півінтелігенції«.

Вплітали такі слова не тільки інтелігенти й півінтелігенти, це міг робити цілком вільно і старий Таран, головню в тих випадках, коли висловлювались якісь релігійні почуття. І в цьому не було ніякого »фантастичного явища«, як це здається авторові статті, бож старий Таран, набожна людина, на кожній Богослужбі в Церкві чув ту мову і ніякою іншою, тільки тією мовою молився Богові рано і ввечері. Врешті, чи справді аж так вже автор »Трьох Поколінь« »заставив« старого Тарана говорити тією мовою, що треба було поставити такий заголовок над статтею? Він поставив його над статтею, але не навів ані одного прикладу, як і що саме старий Таран говорив тією мовою. І саме цим шановний автор заводить у блуд особливо тих людей, що читали тільки його статтю, але не читали повісті. Ось вони майже всі ті слова, що наговорив старий Таран по-церковно-слов'янському: »Од ізбавлення дому його од наществія нечистої сили«; »Не знімме Господь-Бог твоєї молитви«; »Всевишньому воздаїне твое і Він услыше...«; »І воздайте Господу-Богу молитву...«; »Побачити возлюбленого Сина...«; »Да воскресне Бог і розotchаться вразі Твоя...«; »Полобизати тебе...« (»Три Покоління«, стор 44). Значить, докупи п'ятнадцятеро слів, а якщо я ще там якогось слова не догледів, то це напевно багато справи не погіршить. Після наведеного можна припускати, що д-р Д. Куликовський уся більшу кількість слів і речень церковно-слов'янщиною, що їх вживав о. Сергій (Андрій), приписав його батькові — старому Таранові.

В реалістичному творі »Три Покоління« виводиться, очевидно, такі характери, які письменникові довелося у житті пізнати. В процесі самого писання хоч бодай деякою мірою подається персоніфікація мови. Перед зустрічю в монастирі ченця Сергія з батьком минуло багато років. Ті роки він прожив за монастирськими мурами в постійному молінні та на Богослужбах усе тією церковно-слов'янщиною. Так якже ж він міг обійтись, щоб не вжив у розмові, можливо цілком несвідомо, слів чи й цілих речень тою мовою? Про те, що це було сумне явище, говорити не приходиться, але воно характеристичне для тієї доби. І вже прямо дивує недоброзичливе, а то й образливе ставлення автора статті до мене, що звучить так: »Чому Ф. Мелешко використав почесну особу старого Тарана, цього нашого квірита й патриція, і через неї намагається непотрібно оживити мертву церковно-слов'янську мову?« (підкреслення моє, Ф. М.). Тут автор показує себе не тільки як соціологічний дослідник, а й як ясновидець... Тільки біда в тому, що ясновидність мало коли вдається. І доводиться його розчарувати: авторові »Трьох Поколінь« ніколи навіть на думку не спало використати старого Тарана на те, щоб оживити мертву церковно-слов'янську мову (...).

На цьому місці мушу підтвердити фактами про реальне поставлення особи старого Тарана. По прочитанні »Трьох Поколінь« до мене принагідно підходили читачі з різних кінців нашої розлогої землі, і казали однаково майже те саме: »А ви знаєте, що в нашому селі був точно отакий господар, як ото описаний вами старий Таран«.

На мою думку, кожний письменник творить способом тільки одному йому зрозумілим. Хоч як не маю охоти, проте мушу признатись, що й під час моєї творчості (не треба думати, що я рахую її дуже доброю) стаю тільки посередником між дійовими особами і папером. Перед самим процесом писання я повинен або »застати« характери в таких обставинах, коли вони самі говорять і діють, або вміти поставити їх у такі умовини, щоб вони говорили і діяли. Сам же аби тільки встигав записувати внутрішньо чуття і тоді мені не додумання про »використання почесної особи«...

А коли б уже я намірявся оживлювати мертву церковно-слов'янську мову, то для того покористувався б не старим Тараном, недалеким сусідом мого рідного діда, Давида Мелешка, а таки ним, моїм дідусем. Я

ще ніколи письмово про нього не згадував, а ось при тій нагоді мушу. Прийшов він на світ десь на початку XIX-го сторіччя, себто тоді, коли темнота по українських селах досягла вершка. Ця порівнююче висока грамотність, що була за Гетьманщини, була знищена жорстокою московською окупацією майже дощенту. Церкву в тому селі, де народивсь мій дід, а під кінець того віку і я, було побудовано 1808 року, а при ній і церковно-парафіяльну школу. Малий Давид, потім мій дід, до тієї школи не дістався. Взагалі ж люди рятувались тоді від повної темряви самоосвітою. Звичайно старались мати хоч одного грамотного в родині, якщо взагалі вміння читати по-церковно-слов'янському можна вважати за грамоту. В родині мого прадіда Миколи було призначено вчитись грамоти старшому синові. Коли йому загнали в голову «аз», «буки», «віді», «глагол»..., то малий Давидко міг до цього тільки збоку прислухатись, хоч і те йому не дозволялось. В кінцевому ж наслідку сталося таке, що Давидко без сторонньої допомоги оволодів грамотою, значить — навчивсь по-церковно-слов'янському читати. Потім уже ціле своє життя не розлучався з релігійними книгами тою ж мовою. Пам'ять же він мав прямо подиву гідну. Він знав тою дерев'яною мовою всі молитви, всі поділи церковних Богослужб, Псалтир, Євангеліє, різні «Життя Святих». Коли не міг підряд переказати цілої Біблії, то в усякому разі міг її тією церковно-слов'янською мовою переповісти. Писати не вмів. Книжок звичайною московською чи українською мовою не брав до рук. Казав, що книжки писані «гражданкою» від диявола і читати їх гріх.

Якось у нашому селі почали з'являться «штунди» (баптисти), тоді час від часу консисторія посилала місіонерів, щоб вони перепроваджували диспути і намовляли «штундів» повернутися до Церкви. В таких випадках місіонери покликали собі до помічі діда Давида Мелешка. Наскільки він місіонерам допомагав, не знаю. Кінчилися всі ті заходи тим, що на один «штунда» не повернувся до Церкви, а в селі їх постійно збільшувалося. Дід же Давид все залишався добрим приятелем «штундівської» громади, що складалась переважно з найзаможніших селян.

Отже, для «використання почесної особи» (значить, Тарана) і «непотрібного оживлення церковно-слов'янської мови» цілком вистачило б мого рідного діда ще й тому, що з доручення батька і матері він мене і старшого брата рядочком ставив на колінця і велів молитись отією мовою, іноді до вмівання. Ми старались догодити дідові, щоб він не гнівався на нас...

Між іншим, дід Давид відзначався ще й тим, що часто бував на прощах. Часто ходив до Києва, відвідував Афонську гору, поклонявся в Єрусалимі Христовому Гробові. Його навіть носило до далекої Москви, звичайно пішком, не знати, яким він вже там святим кланявся... Мабуть тому, що Давид Мелешко заскоро почав готуватись до вічного потойбічного життя, не міг дорівнюватись господарством до старого Тарана, хоч до розділу між своїми чотирма синами землі мав більше, ніж добрий господар Таран.

Автор аж на третій сторінці своєї статті, наче надумавшись подає, як говорити, уже не старий Таран по-церковно-слов'янському, а його син, о. Сергій, і наводить цілком відірвано речення, щоб у ньому придеритись до одного слова «питався». У тексті це речення звучить так: «Як — тепер же м'ясиці — що ти на пісному вік живеш?» — «Так, тату, Ісус Христос питався диким медом і акрідами і спас людство»... Щоб «цукнути» мене за це слово, автор написав аж десять рядків. Він широко пояснює, що значить в українській мові оте «питався». В Україні певно кожна людина знає, що слово «питатись», «питавсь» вживається у двох значеннях, хоч, може, не кожний тепер знає, що «питатись» (годуватись) висмикнено з церковно-слов'янської мови. Знають люди і що це значить «питими» (годувальники). При цьому тільки ще кортить навести таке: «Він ніс такий тягар, що йому аж ніс змокрів...»

У своїй другій статті, про яку ще буде мова, д-р Д. Куликовський не тільки нападає на автора «Трьох Поколінь», а ще й повчає, як треба творити маніжні жарти. А до якої рубрики звичливості треба зарахувати ось ці слова: «...до української мови, може, як бачимо, влізти, вибачте, «квіточка» і там доскочу розпанихитися». У відповідь на це напрошується запитання: Що саме чистота української мови «Трьох Поколінь» — до речі сказати, названа одним рецензентом-мовознавцем пребагатуючою — втратила на тому, що в деяких діалогах персонажі відповідно їхнім характеристам ужили якусь кількість церковно-слов'янських слів?

І чому це автор думає, що тільки в нас таке «розпанихнення» можливе, себто — вживання чужих непритаманних слів тій мові, якою суцільно написаний літературний твір? Скільки б то можна було навести протилежних прикладів тому твердженню з різних чужонародних літературних творів.

Під кінець треба сказати, що автор статті «Старий Таран говорить по-церковно-слов'янському» попросту не туди стріляв. Він же, треба думати, все має більше поле для нападу, ніж це дає твір «Три Покоління», от хоч би на Українську Католицьку Церкву, чи може, на його думку, там уже та мова «не доскочу розпанихнилася»?

Врепті автор статті в заключенні приходить до висновку, що до страшних наслідків привела не тільки церковно-слов'янська мова, а також і т. д. «Чому ми втратили свою державність... змагання її відновлення мають вигляд конвульсій без остаточних позитивних наслідків». Це вже пахне песимізмом... Але при чім же тут отой заголовок статті, Ф. Меленко, «ображений» старий Таран і ціла повість «Три Покоління»?

ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРИЯ

Листа ч. 224 (Зальцбург, Австрія). Жертвували: по 50 шіл. — А. Галімурка, С. Вовдій, П. Головинський, О. Тюшка; по 20 шіл. — І. Квік, М. Кудрицький, І. Костишак, М. Кіндрат, д-р М. Шевчук, І. Чук; по 10 шіл. — В. Федоренко, Ф. Юрченко; по 5 шіл. І. Мудрак, І. Петрик, Г. Бобурчак.

США

Листа ч. 596 (Чикаго, США). Жертвували: по 3 дол. — В. Лесич, Руско; по 2 дол. — С. Рудяк, С. Голяш; по 1 дол. — В. Кулик, М. Васько, П. Ку...(?), Іван Павлич, В. Крушельницький, І. Карасейчук.

Листа ч. 597 (Чикаго, США). Жертвували: Т. Чурма — 2 дол.; по 1 дол. — Гр. Порохолько, А. Козій, І. Чура, Ст. Тринаго, Л. Папушкевич, І. Пірко, Ф. Колодчин, М. Яцишин.

Листа ч. 599 (Чикаго, США). Жертвували: П. Петрушевський — 10 дол.; по 5 дол. — Гр. Уніят, П. Деркач, М. Сливка, П. Луців;

по 3 дол. — Д. Гагела, Т. Голяш; Т. Коник — 2 дол.; по 1 дол. — А. Паланичка, О. Вараниця.

Листа ч. 601 (Чикаго, США). Жертвували: по 3 дол. — С. Мартинюк, П. Жибиак, М. Воробець; по 2 дол. — П. Гнатів, І. Запугляк, П. Семків, Н. Троян, П. Фуртак; по 1 дол. — М. Самиця, Г. Хомляк, І. Мартин, І. Фіта, В. Гавдьо, Л. Воднар, Р. Кобилецький, П. Саранук, С. Цвик, О. Панчук, М. Кихорошин, М. Туркевич, В. Новошицький, М. Норок.

Листа ч. 1228 (Рочестер, США). Жертвували: П. Данилишин — 2 дол.; по 1 дол. — П. Бучинський, д-р К. Годованець, Г. Гайдучок, М. Кахнекевич, А. Ільчишин, Т. Павлічко, Т. Фалат, Вороняк, С. Васків, Тороус, І. Кругляк, П. Корнило.

Листа ч. 1256 (Акрон, США). Жертвували: С. Пирка — 2 дол.; по 1 дол. — М. Іваницький, Т. Кость, В. Воляник, І. Гошко, І. Куцик, В. Галамай; по 50 ц. —

М. Когут, Я. П., М. Савицький, В. Лесняк, І. Вологінчук; по 25 ц. — Козак, Луць, Папура.

Листа ч. 1355 (Сиракуз, США). Жертвували: по 2 дол. — І. Волюшин, Я. Трач, А. Динька; по 1 дол. — Д. Винарчук, О. Минько, С. Грицик, М. Когут, В. Будзяк, Г. Піколицький, В. Лебідь, М. Гаджок, П. Ткач, П. Карпшин, В. Жмур.

Листа ч. 1359 (Льос Анджелес, США). Жертвували: по 1 дол. — д-р. А. Вусик, Ю. В., О. Веселій, І. Корчинський, О. Брікнер, Ю. Федик, Д. Гломба, Д. Гарапчук, Г. Чайняк, Ю. Вибачинський, І. Вавричук, П. Марцінів, В. Вожик, П. Форманюк, М. Кравець, Л. Романюк, Олена Мельник; С. Овечко, — 70 ц.; по 50 ц. — О. Муць, С. Козій, М. Гира, І. Сторожук.

КАНАДА

Листа ч. 1426 (Мус Джо). Жертвували: по 2 дол. — Е. Попович, В. Павлішак, С. Гальчик, М. Горбай.

Листа ч. 1433 (Торонто). Жертвували: по 5 дол. — П. Шевчук, С. Лавровський, М. Шумський, М. Пр.; по 2 дол. — Т. Сюрка, Д. Антонів, П. Воробець, Я. Підчемсаний, Г. Москаль, І. Гевюк, І. Ковба, Костик, І. Боднар, І. Вараніч, П. Юрцан, А. Мельник, В. Данилович, С. Турило; по 1 дол. — С. Федунків, Н. К. Бойко, Н. Сороківський, І. Ф...(?), Р. Басараб, о. М. Цурковський, А. Довчан, В. Пекельний, Л. Яблонська, П. Шудар, В. Гайда, Я. Зварич, В. Фендор, М. Яремій, І. Люзньняк, Н. Петрівський, М. Грицак, О. Змунко, Д. Козанчик, І. Романів, Франкевич.

Листа ч. 2001 (Торонто). Жертвували: С. Тимофій 5 дол.; по 2 дол. — Ч. Бусько, П. Шумський, Т. Венгрин, І. Болехівський, Н. Рабій.

Листа ч. 2013 (Лашін). Жертвували: по 2 дол. — С. Животко, М. Новідайко, М. Кира, В. Г...(?), М. Віжик, Т. Жиребний;

по 1 дол. — А. Шевчук, М. Спонтак, Н. Осьвідач, М. Конасевич, І. Гіба, І. Кардаш, М. Кураш, І. Сидор.

Листа ч. 1401 (Кальгарі, Канада). Жертвували: О. Долинський — 5 дол.; по 2 дол. — о. В. Мартиник, Д. Сірота, С. Ягольн., І. Маївка; по 1 дол. — М. Садівник, Г. Приймак, Н. Папінчак, Д. Тисячний, О. Шумилович, В. З. Макар, В. Луч., М. Рак, Алберт Людвіч, І. Павлюк, А. Коломийчук, С. Неспалений, І. Мединський, М. С., Л. Богдан, Юнак, Верецький, М. Герман, І. Головецький, О. Ведрило, І. Леховський.

АВСТРАЛІЯ

Листа ч. 2020 (Аделаїде). Жертвували: по 1 фун. — В. Бубенко, Ю. Пивовар; В. Голян — 10 шіл.; по 2 ш. — Г. Цьолко, І. Грегорець.

Листа ч. 2037 (Австралія). Жертвували: по 10 ш. — Е. Гробелько, А. Мицан, Гольдер Герг; С. Гаврилюк — 4 ш.

Листа ч. 2135 (Орендаж). Жертвували: по 10 ш. — О. Кіх, В. Святківський; Н. Вабій — 5 ш.; по 2 ш. — Ю. Карпа, П. Домський, Й. Кобзан, Ю. Вугіль, В. Ворц; — І. М. — 1 шіл.

Листа ч. 2153. Жертвували: по 1 фунтові — М. Макогон, Я. Параконяк.

Листа ч. 2160 (Альбака). Жертвували: В. Рудницький — 1 фунт; по 10 ш. — Я. Дашковський, М. Мелехів, Н. Григорець, Л. Цеботяк, Н. Нечипір, Ю. Пащак.

Листа ч. 2166. Жертвували: по 1 фунтові — Гр. Тимченко, М. Цькуп; О. Тимченко — 5 ш.

Листа ч. 2137 (Лянцестон, Австралія). Жертвували: по 10 ш. — В. Когут, В. Туркевич, Т. Гасюк; по 5 ш. — В. Тарнавський, І. Польовий, М. Кораб'як, В. Симець; Лесняк — 2 ш.

БЕЛЬГІЯ

Листа ч. 2359. Жертвували: по 100 б. фр. — І. Трійник, Задорожний; по 80 б. фр. — І. Ганіч; по 50 б. ф. — о. І. Кіт, Г. Кобтко; по 40 б. ф. — І. Зубрицький, Гензелевич; по 25 б. ф. — І. Штипір, І. Лихопуд; по 20 б. ф. — А. Чепак, Ф. Демид.

ФРАНЦІЯ

Листа ч. 2318 (Сошо, Франція). Жертвували: Ю. Филь — 1.200 фр., по 500 фр. — І. Горбовий, І. Піско, І. Гиник, М. Марченко, П. Здолини, О. Гайдукевич, О. Фірман, Д. Щербан, М. Верко, М. Грабовський; О. Глушач — 250 фр.; по 200 фр. — О. Кліш, М. Сорока; І. Дармохид — 150 фр.

Листа ч. 2342 (Курсель ле Комт, Франція). Жертвували: М. Штоник — 500 фр.; І. Максимів — 300 фр.; по 200 фр. — Хомик, Бережницький; М. Ферейко — 100 фр.

АНГЛІЯ

Листа ч. 2677 (Болтон). Жертвували: по 5 ш. — В. Качмарчик, Д. Лохман, І. Терпелюк; М. Перепічка — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — М. Томин, Ф. Житко, Д. Михайленко, І. Роздзябик, М. Пилипшин, М. Букавин, М. Савка, І. Сеньків, А. Ліщинський, І. Басюк; М. Тимчипшин — 2 ш.

Листа ч. 2678 (Болтон). Жертвували: по 10 ш. — В. Грамяк, П. Юцишин; по 5 ш. — Г. Б., С. Щур, В. Доскоч, А. Павлюк, М. Кухта; І. Підкова — 4 ш.; І. Матвійшин — 3 ш. 6 п.; В. Шуплінський — 3 ш.; М. Пицко — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 2679 (Болтон). Жертвували: по 5 ш. — Т. Старчук, М. Мельникович, Я. Генсіцький, П. Саранюк; по 2 ш. 6 п. — М. Савка, Л. Левицький, М. Продивус, Г. Вовк, О. Фецак; Гарасимюк — 2 ш.

Листа ч. 2681 (Болтон). Жертву-

вали: І. Г. М. — 1 фунт; по 5 ш. — О. Винничук, М. Квасецький, П. Горбач, Б. Головатий, В. Фігурка, І. Парашук, І. Колісник, О. Несторович, І. Яцик, І. Гінда, В. Босак; по 3 ш. — М. Гринів, С. Маринець, С. Гінда; по 2 ш. 6 п. — П. Неродюк, І. Прийдун, І. Книгницький, Ю. Рогатинський, Г. Гнідець, М. Веселий, А. Ястремський, М. Борщ, В. Мартин, О. Варан. О. Гінда, В. Пірановський; по 2 ш. — І. Присяжнюк, С. Телічкан.

Листа ч. 2682 (Болтон). Жертвували: по 5 ш. — В. Янківський, Д. Шарко, І. Казимир; М. Рудейчук — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 2686 (Гаддерсфілд). Жертвували: по 5 ш. — В. Красовський, І. Маркович; І. Жмуд — 3 ш.; А. Верней — 2 ш. 6 п.; Г. Кармазин — 2 ш.

Листа ч. 2688 (Гаддерсфілд). Жертвували: по 5 ш. — М. Фришцин, В. Феник; по 2 ш. 6 п. — П. Буцан, П. Фецяк, І. Фалюш, П. Матвійчук, С. Гнатківський, С. Драпан, М. Семенич.

Листа ч. 2689 (Гаддерсфілд). Жертвували М. Лазорик — 1 фунт; Л. Свистун — 10 ш.; І. Тимчак — 5 ш.; по 2 ш. 6 п. — І. Гарасимів, В. Семенчук, М. Куликович, В. Іванів, П. Мазяр, Я. Лютик.

Листа ч. 2690 (Гаддерсфілд). Жертвували: М. Федюк — 10 ш.; по 5 ш. — М. Варениця, О. Наконечний, П. Пона; по 3 ш. — М. Якимець, О. Качанівський; по 2 ш. 6 п. — М. Молкевич, І. Чолач, Г. Дудяк, І. Лобач, П. Цьох, П. Малдрик, О. Сокіл.

Листа ч. 2691 (Гаддерсфілд). Жертвували: В. Кіндрат — 10 ш.; по 5 ш. — М. Бишко, П. Януш, І. Возняк, М. Глов'як, С. Піскош, М. Вілас, В. Цюпіта; В. Шпак — 4 ш.; по 3 ш. — Г. Гец, Д. Че-

репаняк, І. Шпак; по 2 ш. 6 п. — Штереб, М. Співканич; М. Мандзюк — 2 ш.; Кметь — 1 ш.

Листа ч. 2693 (Гаддерсфілд). Жертвували: по 2 ш. 6 п. — І. Черкас, Р. Рибаський; по 2 ш. — Пасічник, Б. Паньків, М. Прокопович, М. Мусянович, С. Михайловський.

Листа ч. 666 (Стамфорд). Жертвували: по 3 ш. — Л. Побережний, В. Мигаль; по 2 ш. 6 п. — В. Чіча, П. Наконечний, І. Сорочак, С. Демчук, А. Прокопшин, М. Краснотон, М. Попадюк, М. Миколишин; по 2 ш. — С. Снядецький, І. Цибульський; П. Рак — 1 ш.

Листа ч. 674 (Волтгем Крос). Жертвували: по 2 ш. 6 п. — А. Данчук, Д. Ходик, М. Березовий, А. Антошків, І. Свидюк, Д. Мелькович, А. Гватів, А. Паруцький; по 2 ш. — В. Васишин, Н. Вілий, П. Кузик, Д. Боднарук.

Листа ч. 675 (Вустер). Жертвували: І. Яцунський — 15 ш.; по 4 ш. — В. Дума, В. Лютак; по 3 ш. 6 п. — М. Мельник; по 2 ш. 6 п. — Ф. Дубий, М. Ямелська.

Листа ч. 677 (Гейвуд). Жертвували: по 5 ш. — П. Сидорович, І. Швець; по 3 ш. — Ю. Кецик, П. Максимович, М. Брецко, Д. Гавчак; по 2 ш. 6 п. — М. Загородний, Л. Лапшинський, М. Навгородний, М. Юрків; В. Юрків — 2 ш.

Листа ч. 683 (Міссоп, Донкастер). Жертвували: М. Данилюк — 10 ш.; по 5 ш. — І. Шестака, М. Жуковський, В. Гальків, М. Лотиш, С. Семенюк, Ф. Ціневський, В. Радишин, М. Васюк.

Листа ч. 684 (Діннінгтон, Лянгтон). Жертвували: І. Шкрибляк — 10 ш.; по 5 ш. — М. Петришин, М. Деревиський, І. Кузьма, І. Яцюк; В. Рученчин — 2 ш. 6 п.; Вістовський — 2 ш.

Листа ч. 685 (Дідкот). Жертвували: по 5 ш. — Я. Мо трук, Е. Панейко; Дрогомирецький — 2 ш.

Листа ч. 692 (Блякбурн). Жертвували: Б. Барабаш — 10 ш.; В. Демків — 6 ш.; по 5 ш. — П. Прус, П. Платечук(?); М. Гузий — 4 ш.; по 2 ш. 6 п. — М. Саган, С. Кинік, М. Русин, В. Ва-

сюта, В. Стритнівський, Ю. Мадрик, В. Гелемей, М. Гачевський, В. Гриб, Г. Сурмий, М. Гриб, В. Левицький; по 2 ш. — Я. Лойш, В. Юсепів, Г. Коваль, П. Заверуха, С. Матвійчук, В. Гадьо, В. Фен...; М. Іроденко — 1 ш. 6 п.

Листа ч. 699 (Гарогейт). Жертвували: М. Романів — 1 фунт; по 2 ш. 6 п. — В. Петрущак, І. Ульянов, Н. Ковалів; Ф. Калагурка — 2 ш.; по 1 ш. 6 п. — І. Сроган, В. Зазулинець.

Листа ч. 705 (Невентон). Жертвували: по 10 ш. — Ф. Міхавко, О. Винич, В. Шеремета; М. Тягур — 5 ш.; М. Чекерипа — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 2367 (Лондон). Жертвували: Б. С. — 1 фунт; В. Гірчиця — 10 ш.; по 5 ш. — Дора Дя...(?), С. Б.

Листа ч. 2368 (Лондон). Жертвували: І. Терлецький — 1 фунт; по 10 ш. — Р. Н., Д. Тур..., М. К., Д. М., П. Цуприк, Б. К., М. К., В. Т., М. М.; по 5 ш. — А. Плювак, Н. Ш., Лучка, Рі..., М. Кадилляк.

Листа ч. 2369 (Лондон). Жертвували: В. Вовчук — 1 фунт; по 10 ш. — І. Д., В. М.; по 5 ш. — І. Терлецький, А. Шур, Рафалюк; по 2 ш. 6 п. — Владика, М. Р., Е. Ягніщак, Т. Прийда, В. Гарасимчук.

Листа ч. 2370 (Лондон). Жертвували: В. В. — 1 фунт; по 10 ш. — С. Матіїв, Жаровський, І. Костів, Л. Шинковський; по 6 ш. — М. Слободян, К. Л.; по 5 ш. — Балко, І. Куфінський, М. Коропатницький, В. Войчук, Т. Васараб, В. М., В. Перебийніс, В. Р., Е. Р., Е. В.; по 3 ш. — О. Я., М. К.; по 2 ш. 6 п. — Гоцький, М. Стадник.

Листа ч. 2372 (Кент). Жертвували: П. Кашуба — 10 ш.; по 5 ш. В. Войчук, П. Павлюк, П. Верблюк, Т. Крисюк; П. Швед — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — Д. Ковальчук, Д. Красневич, П. Скульчук, В. Присяжний.

Листа ч. 2373 (Лондон). Жертвували: по 5 ш. — П. М., Т. Д., Я. С., В. М.

Листа ч. 2375 (Челмсфорд). Жертвували: М. Олійник — 6 ш.; по 5 ш. — Петро, П. Стасюк; С. Білецький — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 2377 (Лондон, Лейтон). Жертвували: М. Підлісний — 10 ш.; по 5 ш. — П. Бискуп, В. Мороз; В. Шевчук — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 2378 (Ромфорд). Жертвували: по 5 ш. — Д. Семчук, В. Горин, М. Рокіцький; Репецький — 2 ш.

Листа ч. 2379 (Лондон). Жертвували: по 10 ш. — Г. Бацик, М. Масаняк, І. Кебус, П. Личак; по 5 ш. — М. Андрій, М. Б. Карпинець; М. Зубрицький — 4 ш.

Листа ч. 2380 (Лондон). Жертвували: по 5 ш. — Гузан, С. Ємець, М. Шкроміда.

Листа ч. 2382 (Лондон). Жертвували: по 10 ш. — П. Цюприк, Т. Михасько.

Листа ч. 2384 (Лондон). Жертвували: Т. Порило — 10 ш.; М. Деркач. — 7 ш. 6 п.

Листа ч. 2385 (Лондон). Жертвували: Л. Терлецький — 10 ш.; по 5 ш. — Ружичка, М. П., В. Волощук, І. Дмитрів, М. Шпортай, Гордій, Г. Чупровський; по 4 ш. — П. Смалек, Кузків; Бакай — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 2386 (Лондон). Жертвували: Мороз — 3 фунти; Г. Шевчук — 1 фунт; І. Мельник — 10 ш.; Борисюк — 6 ш.; по 5 ш. — П. Мельник, І. Бояновський, Рутар, Грицишин, С. Дерев'яно, Мельник, Шумський; І. Наливайко — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — Гої, Пирожук.

Листа ч. 2387 (Лондон). Жертвували: І. Зорівний — 1 фунт; по 10 ш. — С. Дякун, Волос, М. Бандровський, Осичко, М. Кльоцко, В. Мельник; Яніцький — 6 ш.; по 5 ш. — Фартушок, В. Капустинський, Миколишин, Петрів, Щуцький, М. Коропатницький, В. Савенюк, В. П'я, М. Лаців, В. Гов-

д'як, Ксьондзик; по 4 ш. — Стасік, М. Х'р; по 3 ш. — Соколовський, Ђеднарський, Косков, О. Суманський; по 2 ш. 6 п. — Я. Боднарчук, Г. Маріяш, Сіма, М. Ђутин, Солотуха, О. К'нчук, Н. Святий.

Листа ч. 2388 (Савтгол). Жертвували: по 10 ш. — С. З., С. Бриль; М. Батіг — 5 ш.; П. Василик — 4 ш. 6 п.; А. П. — 4 ш.; по 3 ш. — В. Бурак, С. Воробець.

Листа ч. 2389 (Гарлов Нью-Тавн). Жертвували: по 10 ш. — І. Фардига, С. Макар, М. Гайдукевич, Я. Врублевський, П. Кіт, Г. Чабан; В. Панчак — 5 ш.

Листа ч. 2390 (Лондон). Жертвували: по 5 ш. — А. Смал, І. Куций, Слойчук; Лука — 4 ш.

Листа ч. 2391. Читачі й прихильники в Редінгу — 1 ф. 17 шіл.

Листа ч. 2392 (Редінг). Жертвували: по 5 ш. — В. Процко, О. Білозір, Ф. Кузишин, П. Шандович, П. Папроцький, Ф. Кунічак, М. Демчук, Г. Курило; по 4 ш. — С. Караван, Я. Панас, М. Крохмальський; по 2 ш. 6 п. — В. Зварич, о. Богатирець, Л. Рись, Т. Гибала, Стаськів, Давидюк, М. Дейнега; по 2 ш. — Наконечний, В. Крамарчук, С. Гуменюк, Кусп'є, Груднец(?); В. Гаспер — 1 ш. 6 п.

Листа ч. 2393 (Редінг). Жертвували: А. Васильців — 1 фунт; М. Семчук — 15 ш.; по 10 ш. — М. Веркалець, М. Тилюк; по 5 ш. — П. Семчук, Д. Кифор; по 4 ш. — Чемерис, М. Яніцький, С. Поляк; Ю. Януш — 3 ш.; В. З. Ст. — 2 ш. 6 п.; по 2 ш. — І. Сенчак, М. Антонів, Д. Падух.

(Далі буде)

Всім Збірщикам і Жертводавцям — щиро дякуємо.

НАШІ ПРИЯТЕЛІ, ЩО РОЗБУДОВУЮТЬ «В. Ш.» ПРИЄДНУВАННЯМ НОВИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ

1. Я. Коломийчук (Калгарі Алта, Канада)	— 2 передплат.
2. Д. Вальгер (Вінніпег, Канада)	— 2 передплат.
3. В. Стригун (Кл'в'янд, США)	— 1 передплат.
4. Ю. В. (Лос Анджелес, США)	— 1 передплат.
5. О. Кусен (Філадельфія, США)	— 1 передплат.
6. Д-р Я. Коропей (США)	— 1 передплат.
7. О. Тюшка (Австрія)	— 1 передплат.
8. Гр. Тимченко (Беналія, Австралія)	— 1 передплат.

Щиро дякуємо всім активним Приятелям «Визвольного Шляху».

Хто черговий? Підтримуйте й розбудовуйте свій журнал!